

DOLGOZATOK

AZ ERDÉLYI NEMZETI MÚZEUM ÉREM- ÉS RÉGISÉGTÁRÁBÓL

SZERKESZTI: PÓSTA BÉLA

TRAVAUX

DE LA SECTION NUMISMATIQUE ET ARCHÉOLOGIQUE DU MUSÉE NATIONAL
DE TRANSYLVANIE À KOLOZSVÁR (HONGRIE) AVEC UN ABRÉGÉ FRANÇAIS

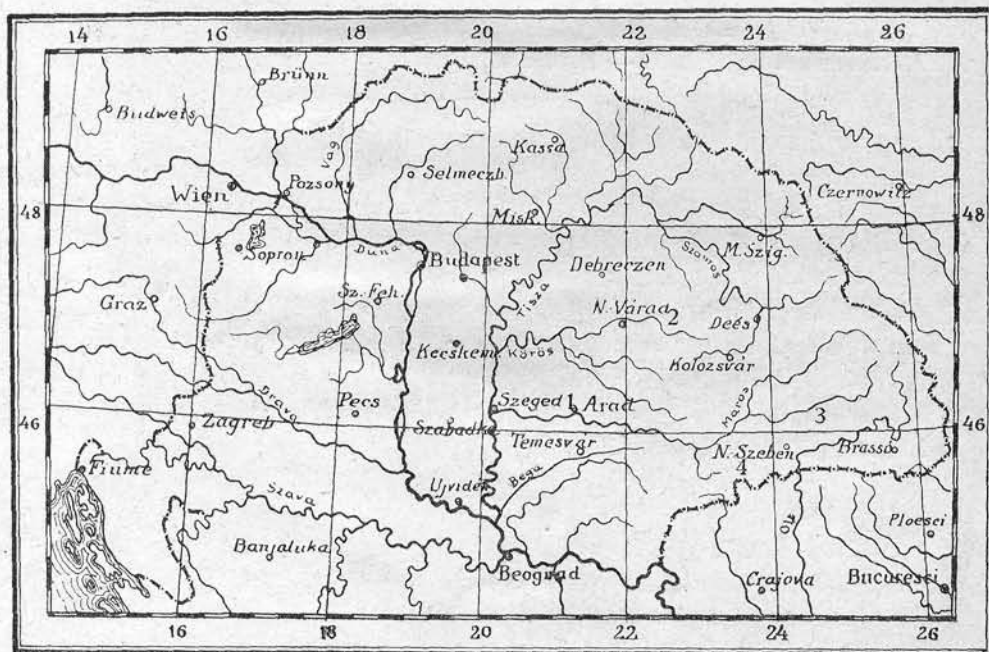
RÉDIGÉS PAR BÉLA PÓSTA

III.

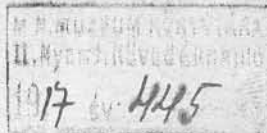
1912.

1.

*Magyarország térképe az e füzetben említett lelőhelyek megjelölésével.
Carte de la Hongrie avec les lieux des trouvailles publiées dans ce numéro.*

.1 Pécska—Szemplak. 2. Kissebes. 3. Almakerék. 4. Csoklovina.

KOLOZSVÁR.

AZ INTÉZET SAJÁT KIADÁSA.

1911.

ÉDITION DE L'INSTITUT.

TARTALOM. — TABLE DES MATIÈRES.

	Lap. Page.
<i>Dr. Roska Márton</i> : Ásatás a pécska-szemlaki határban levő Nagy-Sánczon	1
„ Fouilles exécutées au Nagy-Sáncz dans la commune de Pécska-Szemlak. (Extrait) — — — — —	59
<i>Dr. Buday Árpád</i> : Megjegyzések Dacia meghódításának történetéhez (térkép 85. lapon) — — — — —	74
„ Remarques sur l'histoire de la conquête de la Dacie (Carte p. 85.) — — — — —	87
„ Vannak-e limes-maradványok a Meszesen? (térkép 119 l.)	99
„ Existe-t-il de restes de limes dans le monts Meszes? (Abrégé) (Carte p. 119.) — — — — —	121
<i>Dr. Roth Viktor</i> : Az almakeréki templom és műkincsei — — — — —	128
„ L'église d'Almakerék et ses trésors d'art. (Abrégé) — —	16
<i>Dr. Roska Márton</i> : Rókafogó csapda — — — — —	185
„ Piège à Renards — — — — —	186
<i>Irodalom. — Littérature</i> — — — — —	
Fontes rerum Transsylvanicarum: r. — — — — —	188
Komáromvármegyei és városi Múzeum-Egyesület értesítője XX—XXIII. év: ism. <i>Dr. Buday Árpád</i> . — — — — —	189
† <i>Ornstein József</i> — † <i>Joseph Ornstein</i> — — — — —	198—9
Értelemzavaró sajtóhibák — Fautes d'impression embrouillant le sens	200

Az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárának ez a folyóirata régészeti, művészettörténeti és néprajzi tárgyú cikkeket tartalmaz, mindenkor gazdag illusztrációk kíséretében. Egyelőre évenként 20 ívnyi terjedelemben jelenik meg, még pedig mindenkor januárius és július hónapban.

Előfizetési ára az Erdélyi Múzeum-Egyesület tagjainak 10 kor., nem tagoknak 12 kor.; s azt az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárhoz (Kolozsvár; Központi egyetem) kell beküldeni.

A külföldön való terjesztés joga Hiersemann W. K. czéget illeti (Leipzig, Königstrasse 29.)

Cette Revue de la Section numismatique et archéologique du Musée National de Transylvanie contient — toujours richement illustrés — des articles sur des sujets d'archéologie, d'histoire des arts et d'ethnographie. Pour le commencement elle paraîtra en vingt feuilles d'impression à deux fois par an, en janvier et en juillet.

Prix de l'abonnement Frs. 12., pour les membres de la Société du Musée de Transylvanie Frs. 10.

Le droit de vente pour l'étranger est accordé à Karl W. Hiersemann, Leipzig, Königstr. 29.

Az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárának ez a folyóirata régészeti, művészettörténeti és néprajzi tárgyú cikkeket tartalmaz, mindenkor gazdag illusztrációk kíséretében. Egyelőre évenként 20 ívnyi terjedelemben jelenik meg, még pedig mindenkor januárius és július hónapban.

Előfizetési ára az Erdélyi Múzeum-Egyesület tagjainak 10 kor., nem tagoknak 12 kor., s azt az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárához (Kolozsvár; Központi egyetem) kell beküldeni.

A külföldön való terjesztés joga Hiersemann W. K. czéget illeti (Leipzig, Königstrasse 29.)

Cette Revue de la Section numismatique et archéologique du Musée National de Transylvanie contient — toujours richement illustrés — des articles sur des sujets d'archéologie, d'histoire des arts et d'ethnographie. Pour le commencement elle paraîtra en vingt feuilles d'impression à deux fois par an, en janvier et en juillet.

Prix de l'abonnement Frs. 12., pour les membres de la Société du Musée de Transylvanie Frs. 10.

Le droit de vente pour l'étranger est accordé à Karl W. Hirsemann, Leipzig, Königstr. 29.

18.008 A/3/1-2

12 JUL

DOLGOZATOK

AZ ERDÉLYI NEMZETI MÚZEUM ÉREM- ÉS RÉGISÉGTÁRÁBÓL
SZERKESZTI: PÓSTA BÉLA

TRAVAUX

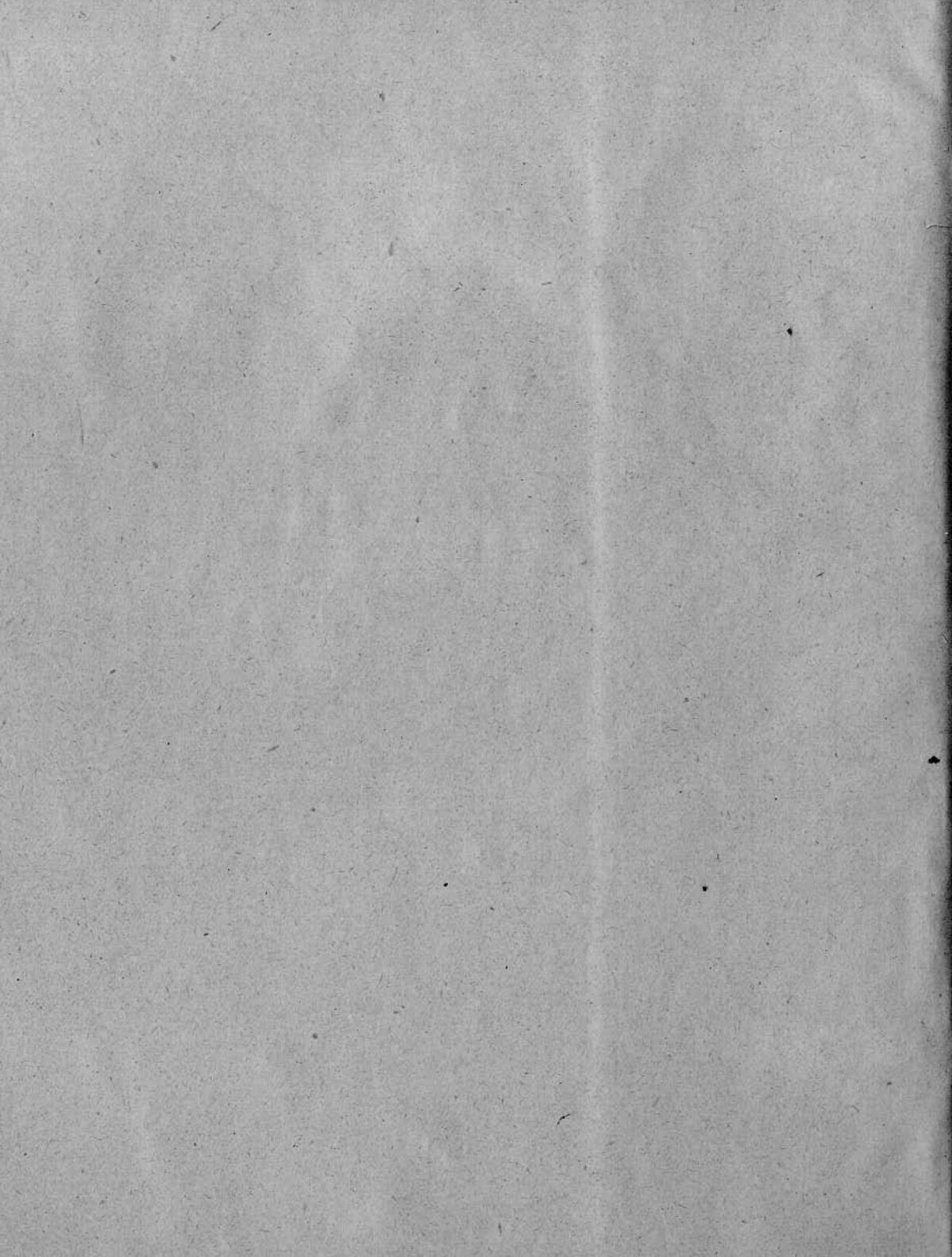
DE LA SECTION NUMISMATIQUE ET ARCHÉOLOGIQUE DU MUSÉE NATIONAL
DE TRANSYLVANIE À KOLOZSVÁR (HONGRIE) AVEC UN ABRÉGÉ FRANÇAIS
RÉDIGÉS PAR BÉLA PÓSTA

III.

KOLOZSVÁR.

AZ INTÉZET SAJÁT KIADÁSA. 1912.

EDITION DE L'INSTITUT

Ant.
489^h

Ásatás a pécska—szemlaki határban levő Nagy Sánczon.

Arad vármegyében, a pécska—szemlaki határban levő Nagy Sánczon még az 1910. év augusztusának első felében végzett régészeti ásatások eredményéről óhajtok az alábbiakban röviden beszámolni.

Ez a második ásatás, melyet a Magyar Földrajzi Társaság Alföldi Bizottságának aegise alatt vezettem. Az első a perjámosi volt.¹ A pécska—szemlaki ásatásnak volt egy sajátos célja is. Az, hogy az ásató aradi Kölcsey-Egyesület múzeumának egyik tisztviselője, Juhász Ferencz úr, gyakorlati kiképzést nyerjen arra nézve, miként kelljen a halmot felásnia. A halom folytatatólagos felásatását u. i. már ő fogja vezetni. Az aradiak múzeumát gazdagítja t. i. az a végtelenül becses régészeti anyag, melyet több éven keresztül a megboldogult Dömötör László, aradi tanár, ásott ki ugyancsak a Nagy Sánczon. Ennek az anyagnak megvan azonban az a hibája, a miben a legtöbb vidéki múzeum anyaga leledzik, hogy t. i. nem hiteles, vagyis előfordulási körülményei, a nivók, melyekben előkerültek, stb. nem ismeretesek.² Természetes dolog tehát, hogy az

¹ Az első — 1909. évi ásatás eredménye közölve a Földrajzi Közlemények XXXIX. (1911.) K. 16.—43. lapján.

² Dömötör nem adott részletes jelentést a Nagy Sánczon végzett ásatásai eredményéről. A tőle kiásott holmik egy pár darabját ismerteti az Arch. Ért. u. f. XXI. K. 327.—335. l. és XXII. K. 271.—274. lapjain. Az előbbi helyen „Római korabeli edények a pécskai Nagy Sánczban“ czímen hat talpcsöves edényt, egy u. ilyen edény talpát, két 2 fülű bögrét s egy pár edénytöredéket közöl. Kormeghatározása helytelen s az egész közlésből ránk nézve csak az bir fontossággal, hogy ezek a leletek „a halom déli oldala felé . . . — különösen 2 m. mélységben —“ kerültek felszínre. Nem kevésbé fontos az a tudósítása, hogy az e czikke kapcsán V. t. 6. sz. edénytöredékén egy ólomkapocs felét találta, melylyel az edény, melyből ez a töredék származik, össze volt eszkábálva (U. o. 332. l.). Ha még megemlítjük, hogy ezek között az edénytöredékek között „nagyobb mennyiségű myrrhát“ is talált, „mely illatát és gyulékonyágát a mai napig is teljesen megtartotta“, világos, hogy a Nagy Sánczon oly jelenségekkel lehet dolgunk, melyek nagyon is kívánatossá teszik a pontos megfigyelést.

Az Arch. Ért. u. f. XXII. 271.—274. lapjain „A pécskai őstelepről származó öntőmintákról“ czímen öt öntőmintát közöl: lapos bronzvéső teljes öntőmintáját agyagból, egy apró szemcséjű sötét-szürke homokkőből való öntőmintát, melynek

aradiak a leghelyesebb útra léptek, mikor először a már meglévő anyagot akarták hitelesíteni, mielőtt újabb területen való ásatáshoz fognának.

A Dömötör-féle gyűjtemény ilyen módon a tudomány számára használhatóvá fog válni.

Az aradiaknak ez az igazi múzeális eljárása sokkal fontosabb, semhogy felette röviden napirendre lehetne térni. Ma, mikor a Nagy Magyar Alföld tudományos feldolgozásának sok irányú munkája még a kezdet kezdetén van, valóságos esemény számba megy ez. A cél: megismerni a Nagy Magyar Alföldnek népét, annak szokásait, erkölceit életmódjának minden vonatkozásában, lelki világát minden megnyilvánulásában; megismerni magát a földet, annak jelenjét és múltját, felderíteni mindent, a mi ennek a múltnak és jelennek határozott karaktert adott. Ennek a célnak lehetőleg tökéletes megvalósítását iparkodnak elősegíteni a régészeti kutatások is. Kifejezetten régészeti kutatásokról szólok és nem múzeumokról. Végtelenül elszomorító dolog u. i., hogy a fenntebb vázolt cél érdeksphaerájába tartozó múzeumok nem felelnek meg a hozzájuk fűzött várakozásnak.

Az a régészeti anyag, a mit az egyes vidéki múzeumok őriznek, sokszor meg se közelíti a Dömötör-féle gyűjtemény fontosságát. Abban tökéletesen egyeznek, hogy nincs keresztlevelük. Az aradiak megmutatták, miképpen volnának a tudomány számára értékesíthetők.

A Magyar Földrajzi Társaság Alföldi Bizottsága egyéb feladatai mellett ezt a célt is szolgálja. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiség-tára pedig, bár specziálisan erdélyi intézmény, csak múltjához, Erdély tradícióihoz marad hű, mikor erőit a cél rendelkezésére bocsátja.

Igy bizott meg engem a pécska—szemlakai ásatás vezetésével is.

Kolozsvárról azzal a gondolattal keltem útra, hogy az aradiak mindent előkészítettek az ásatás megkezdhetésére. Szerencsére nem tették. Szerencsére, mert az ásatás egyik célja a tanítás lévén, ab ovo kezdhettük Juhász úrral a dolgot s azokkal a nehézségekkel is megismertethettem, melyekkel egy-egy ásatás előkészítése sokszor jár.

egyik felén egy lapos bronzvéső és egy bronztű, másik felén egy tömör véső és egy tű negatívusa van kivájva; egy apró szemcséjű sárga homokkőből való törött öntőmintát, melynek mindkét oldalán van vésés s egy töredéket, mely a 7. sz. ábra kiegészítő része. Az ötödik minta palás trachitból való: egyik oldalán lapos bronzvéső negatívusát látjuk, két lefelé görbülő nyúlvánnyal a felső felén, másik oldalán egy bronzcsákány negatívus képe van.

Ez öntőminták leírása rendjén arról tudósít Dömötör, hogy *grafilport* konstataált a 4.—8. sz. darabokon, mivel az öntés előtt dörzsolhatték be a mintákat.

A pécskai ásatásról még egy ízben történik említés. Az Arch. Ért. u. f. XXIV. 235.—236. lapján Haller Imre pécskai tanító parentálja el Dömötör Lászlót, kinek segített volt a Nagy Sáncon való ásatások alkalmával. Ma már Haller Imre sincs az élők között.

Első teendőnk természetesen az volt, hogy tájékozódjunk a Nagy Sącz holléte felől. El kell hagynom ennek a felfedező munkának a részleteit s röviden csak azt konstátálom, hogy ráakadtunk a Nagy Sączra, s Szemplakon lakó tulajdonosával, Háj János urammal is sikerült megegyezésre jűtnünk s így hozzáfoghattunk a munkához.

A Nagy Sącz a pécska—szemplaki úttól balra, a két község határának találkozásánál van. A közeli környéknek egyik kiemagasló pontja az, melynek a tenger felszíne felett való magassága az 1881-beli 1:75000-es katonai térkép szerint 113 m. (1. kép.) Alakja ovális. Nyugati oldalán alacsony földnyelv köti össze a szomszédos szántókkal. Árokyszerű mélyedés veszi körül. Déli felét mezei útszeli keresztül. Az aradiak legközelebb pontosan fel fogják mérni.¹

1. kép. A Nagy Sącz és környéke.

Fig. 1. La colline Nagy Sącz et ses environs.

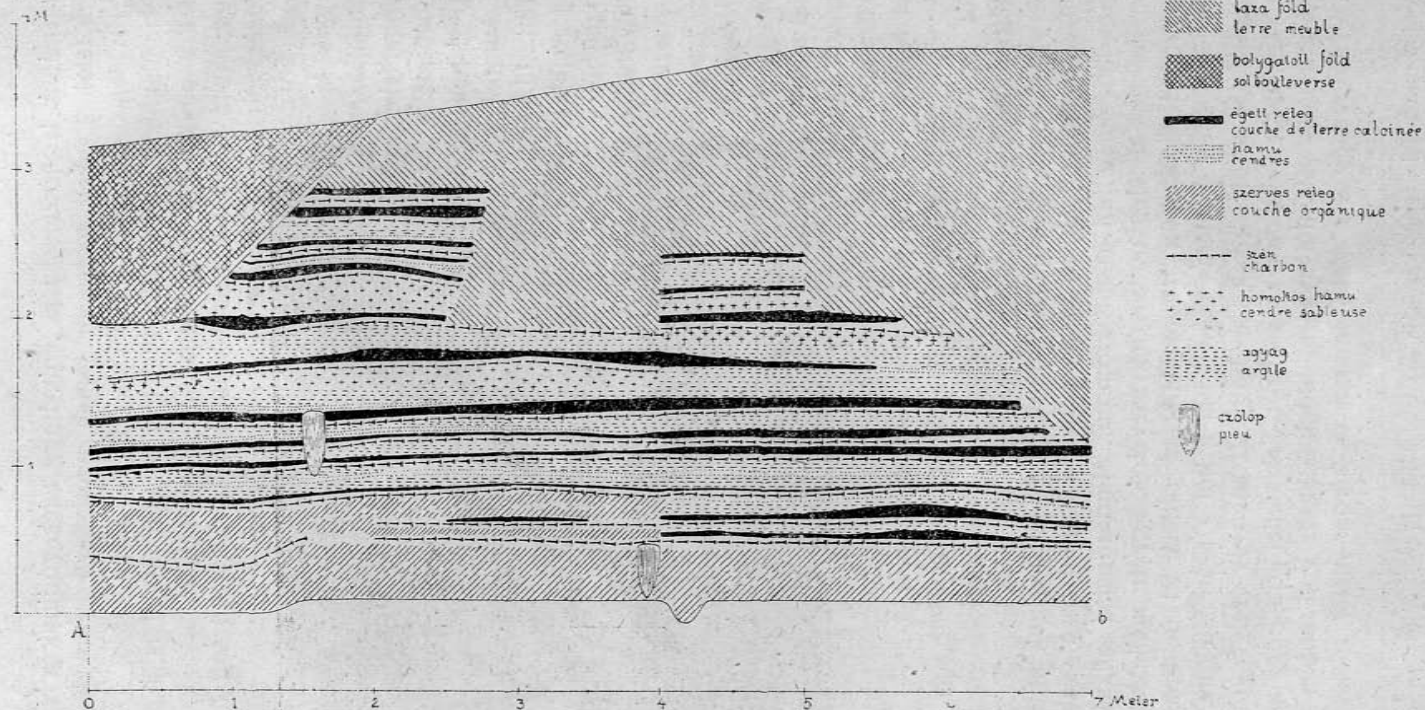
Az ásatás megkezdése előtt arra nézve kellett első sorban is megállapodnunk, hogy hol fogjunk munkához. Nagy hasznunkra volt ebben a tekintetben a halmot őrző sváb, ki meg tudta mondani, hogy hol ásatott Dömötör. Mindazonáltal szükséges volt tisztába jönnünk a telep pontos fekvésével s egyéb mellékkörülményeivel. Ezért levágtattuk a halom délkeleti oldalát 21 m. hosszúságban. Meg is találtuk a telepet éppen ott, a hol a sváb kijelölte.

Most már csak arról lehetett szó, hogy 21 méteres szelvényt dolgozzunk ki, vagy elégedjünk meg kevesebbvel. Tekintettel arra, hogy anyagokban sem állottunk valami fényesen, időnk is kevés volt, abban állapodtunk meg, hogy egy hét méter hosszú és három méter széles fo-

¹ A Dömötör mérései szerint koronája északról délre 117 m., szélessége 70 m. V. ö. Arch. Ért. u. f. XXI. 328. l.

Coupe A-B. szelvény.

Lepték | 1 25
Echelle

2. kép. Fig. 2.

gást fogunk kidolgozni s azon tanulunk meg mindent, a mi tanulni valót nyújt.

Bemutatom 1 : 25 m. léptékben a halom levágása alkalmával kapott függőleges szelvényből azt a hét métert, mely belesett mostani ásatásunkba. (2. kép.)

Szinte negyven réteg halmozódik itten egymásra. Ezek többfélék. Mindenikük különböző jellel van ellátva. Legfeltünőbbek a vastag fekete vonallal kihúzottak. Így jelöltem a szelvényben látható égett földrétegeket. Ezekkel szervesen függenek össze az összes többi rétegek. Így a —|—vel jelölt szénrétegek, vízszintes vonalkázással jelölt agyagrétegek, a ferde pontozással feltüntetett hamúrétegek, a keresztcskékkal jelölt homokos hamúrétegek. Elhelyezkedésükben bizonyos törvényszerűséget látunk. A szénrétegek csaknem mindenütt égett réteg alatt vannak; az agyagrétegek rendszeren az égett rétegek felett helyezkednek el. Három nívóban látunk homokos hamúréteget. Legalúl jobbra dülő ferde vonalkázás egy a telep alján levő szerves anyagos réteget jelöl. A halom felső felén a balra dülő ferde vonalkázással laza összeállású földet, egymást keresztelő vonalkázással pedig a Dömötör-féle ásatáskor, vagy talán szőlőültetéskor történt betúrást jelöltem.

A pécska—szemlaki ásatást is ugyanazon elvek szerint vezettem, mint a perjámosit. A szó teljes értelmében le kellett hámoznom az egyes rétegeket. Sokszor vastagabbak, máskor vékonyabbak voltak azok. Tekintet nélkül azonban a vastagságra, vagy vékonyságra, az lebegett szemem előtt, hogy a lehámozás rendjén minden egyes réteg tartalma szigorúan külön kezeltessek. Mi adta meg az egyes rétegek határvonaltát? Mindig az égett földrétegek, illetőleg égett föld-foltok s az ezekkel egy nívóban fekvő döngölt földfoltok. Van eset rá, hogy a kultúraréteg csak 8 cm. vastag (VIII. réteg.), másutt 10 cm. vastag. Pl. a VII. IX. réteg. Sőt van hét cm.-es kultúraréteg is. Ilyen a hatodik. A dolognak ilyen szigorú módon való szétválasztására a fentebb említett jelenségek szolgáltatnak okot. A tűzhely, akár égett földfolt alakjában, akár pedig mint külön és határozottan a tüzelés céljára készített formában jelentkezék, mindig arról tanuskodik, hogy abban a nívóban, melyben találjuk, akár rövidebb, akár hosszabb ideig élt, dolgozott az ember. Eszközöket, fegyvereket, ékszereket stb. készített vagy szerzett be magának. Ezek között van olyan, a mit korábban is használt, de van olyan is, melyet újabban készített, vagy szerzett be. Bizonyos típusokat megszokott, konzervatívus természeténél fogva sok ideig ápolta azokat. De nincs a világon az a konzervatívizmus, mely az idők s az időben történő fejlődést meg ne érezné.

Azt vélem, hogy az egyes rétegeknek az előbb mondott módon való szigorú megkülönböztetését a folytatólagos ásatások rendjén sem

szabad szem elől téveszteni. Így és csakis így fogjuk megkapni az évről-évre való ásatással az egész halom egyes nivóinak vízszintes térképét. Nem lehetetlen, hogy újabb nivók is fognak keletkezni. Az is megeshetik, hogy már megállapított és húzamosabb időn keresztül tartó ásatások alkalmával még mindig szerepelő nivók egyik-másika eltűnik s helyettük újak keletkeznek. Mindez mit sem változtat a lényegen. Fokozatos fejlődést vizsgálunk s e fejlődés helyes megállapíthatásának szempontjából csakis arra lehetünk utalva, hogy az egyes nivókat, melyek határvonalát mindig a lakáshely, tűzhely és tüzelési nyomok határozzák meg, a lehető legszigorúbban fixáljuk s tartalmukat külön-külön kezeljük.

Majd, ha az egész halmot kiástuk, vagy legalább is annak tekintélyes részét, a régészeti jelenségek, konstrukciók s főképpen a leletek egyezősége, vagy különbsége alapján a sok apró rétegből megrajzolhatjuk az egymásra következő kultúrárétegek képét. Hogy azonban ezt megtehessek, előbb az imént vázolt, nagyon aprólékos, sok munkát és sok költséget igénylő lehámozási munkálatokat kell elvégeznünk.

Az eredményeket két főcsoportra osztottam. Az elsőbe tartoznak a leletek, a másodikba a régészeti jelenségek. A leletek csoportja ismét két alcsoportra oszlik, u. m. megfigyelt és szórványos leletek csoportjára. Azok a leletek, melyeknek úgy előfordulási körülményeit, mint a nivót, melyben feküdtek, megfigyelhettem, összesen tizenhat csoportot adnak. A szórványos leletek csoportjába azokat a tárgyakat osztottam, melyeket a munkások ásója, lapátja vetett ki a földdel együtt s így azokat sem a nivó, sem pedig a leletkörülmények szempontjából megfigyelni nem lehetett.

A megfigyelt leletek *első* csoportja a szűz földtől fel 15 cm.-ig kerültek felszínre; a *második* 15—37 cm.-ig; a *harmadik* 37—49 cm.-ig; a *negyedik* 49—62 cm.-ig; az *ötödik* 62—75 cm.-ig; a *hatodik* 75—82 cm.-ig; a *hetedik* 82—92 cm.-ig; a *nyolczadik* 92 cm.-től 1 m.-ig; a *kilencedik* 1 m.—1·1 m.-ig; a *tizedik* 1·1 m.—1·25 m.-ig; a *tizenegyedik* 1·25 m.—1·6 m.-ig; a *tizenkettedik* 1·6 m.—2 m.-ig; a *tizenharmadik* 2 m.—2·5 m.-ig; a *tizennegyedik* 2·5 m.—2·95 m.-ig; a *tizenötödik* 2·95 m.—3·5 m.-ig; végül a *tizenhatodik* csoport leleteit a szűz föld felett 3·5 m.-től egész a felszínig levő rétegben találtam.

A megfigyelt leleteknek ilyen módon való csoportosítása teljesen megfelel a vízszintes felvételeknek egészen 2·5 m.-ig a szűz föld felett, melynek rétegei az 1.—13.-ig terjedő leletcsoportokat szolgáltatták. 2·5 m.-től felfelé a vízszintes felvételek kapcsán több nivót különböztetek meg. Így 2·8 m.-re is egyet, ez azonban nem vált el olyan határozottan, hogy a leletek szempontjából indokolt lett volna a szétválasztás. Ezért soroltam egy csoportba — a tizenegyedikbe — a szűz föld felett 2·5 m.—2·95 m.-ig talált tárgyakat. A 2·95 m.—3·5 m.-ig előkerült lele-

teket mind a tizenötödik csoportba osztottam, pedig 3·12 m.-re nivójelző jelenségre, a *b* tűzhelyre, akadtam. Csakhogy a kettéválasztást itt sem lehetett megcsinálni, mert az egyes nivók itt sem váltak el élesen és határozottan egymástól. Hiszen, ha figyelmesen nézzük a vízszintes felvételek térképét, azt fogjuk találni, hogy az alantabb (itt 2·5 méteres nivó) fekvő tűzhely folytonos felrakásával van dolgunk. Az ásatás rendjén megfigyeltem, hogy alaposan össze volt zavarva. A 2·95 méteres nivó azért vettem határjelzőnek, mert itt a *c* és *e* égett foltokon kívül egy döngölt foltot is konstatáltam. A 3·12 m.-es nivóban levő *b* tűzhelyet minden esetre szem előtt kell tartani a folytatólagos ásatások rendjén.

A 3·5 m.-től felfelé a felszínig előkerült leleteket ismét egy csoportba sorolom, pedig a vízszintes felvételek térképén 3·6 m.-re egy gyengén döngölt folt látható, melynek balsó végén a föld egy kissé megvolt pörkölve s füstölt kövek is voltak itten. Azonban ez a nivó sem válik el határozottan. Itt is a folytatólagos ásatásoktól kell várnunk a csoportokat elhatároló nivó megfigyelését a halom belsejében.

Ezek előrebocsajjtásával adom az egyes csoportok leleteinek leírását.

I. csoport.

Nivója a szűz föld felett 0—15 cm.-ig terjedő réteg.

Típusai:

A) *Kancsó alakú kétfülű bögre.* Törött. (V. ö. 16. kép.) Iszapolása finom, égetése jó, finomabb iszapanyaggal bevont és simított. Belseje tökéletlenül simított. A simítás révén fényes felületű. Tónusa sötét-szürke. Fenékrésze profilált. Válán fültől fültől vonuló mélyülés tagolja két részre. Egyébként díszítetlen. Törése fekete. Legnagyobb hasasodása 12·9 cm., fenékmérője 5·8 cm. Az analógiákból következőleg, pereme kihajló volt s fülei innét indultak. Ha alakját természeti képekhez akarjuk hasonlítani, úgy kétségtelenül a körtvére kell gondolnunk.

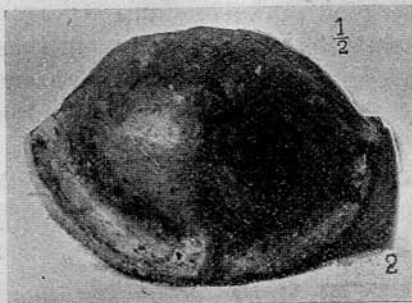
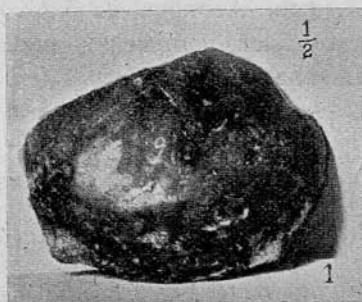
B) *Bögre.* Hármascsonka kúp alakú. (3. kép.) Ugyanazzal a technikával készült, mint az A) típus.

3. kép. Agyagbögre.
Fig. 3. Pot de terre.

Felülete ennek is fényes. Tónusa kívül sárgás barna, belül szürkés-fekete. Fenékrésze egyenes. Törött példa, de két fülének nyomai még jól kivehetők rajta. A kihajló peremből úgy indultak, mint az A) típuséi. Törése szürkés-fekete. Magassága 9·1 cm., legnagyobb hasasodása 10·6 cm., fenéktátmérője 6·6 cm. Mint jellemző technikai sajátóságot itt is megemlítem, hogy belseje csak kétharmad részben simított. Alsó harmada simítatlan. Természetesen azért, mert vagy nem lehetett kényelmesen hozzáférni, vagy pedig készítője nem tartotta lényegesnek ennek a résznek kisimítását.

C) *Fedő*. Gömbszelvény alakú. (4. kép 1. sz.) Peremén valószínűleg négy csücsök volt, törött példa lévén, csak kettő látszik. U. a. technikával készült, mint az A) típus. Felülete gyengén fényes. Tónusa

4. kép. Agyagfedők.

Fig. 4. Cuvercles de terre.

sötét szürke. Törése szürkés-fekete. Belső része nagyolva simított. Magassága 2·6 cm., átmérője 8·3 cm.

C₁) *Fedő*. Gömbszelvény alakú, kihajló peremmel, melyet alól hornyolat tagol. (4. kép 2. sz.) U. a. technikával készült, mint az A) típus. Tónusa sötét-szürke, felülete gyengén fényes. Törése szürkés-fekete. Pereme ajakosan kihajlik, alul hornyolattal, melyet fülutánzatok tagolnak. E fülutánzatokból kettő még megvan e törött példán. Egyiknek két oldalán egy-egy átlukasztás. Magassága 3 cm., szájtátmérője 9·9 cm. Belseje tökéletlenül simított.

D) *Fedő*. Ujjbenyomásos csonka kúp alakú. (5. kép 1. sz.) Ugyanazzal a technikával készült, mint az A) típus. Felülete fényes. Tónusa sötét-szürke. Törött példa. Törése szürkés-fekete. Belseje tökéletlenül simított. A meglévő két lyuk van. Magassága 3·1 cm., átmérője 6·7 cm.

E) *Fedő*. Hármass csonka kúp alakú. (5. kép 2. sz.) U. a. technikával készült, mint az A) típus. Felülete azonban nem oly fényes. Tónusa

sötét-szürke. Törése szürkés-fekete. Teteje törött, hiányos, valószínűleg gombnyúlvány volt rajta. Két lyukkal van ellátva. Belseje tökéletlenül simított. Magassága 3.1 cm., átmérője 5.5 cm., szájátmérője 4.6 cm.

E csoport csontholmiját pusztán két példa képviseli és pedig:

F) *Csontkapa*. Vágott, csiszolt, átfűrt. (6. kép 1. sz.) Törött példa. A meglevőnek hossza 17 cm. Használatára vonatkozólag lényeges megemlítenem, hogy a vágott, csiszolt oldalával ellentett oldalon lennt is simára kopott.

G) *Lapos csonttű*. (6. kép. 2. sz.) Egy eltört csonttűből van átalakítva. A régi fúrás nyoma a tűfokon még jól kivehető. Hossza 55 cm.

II. csoport.

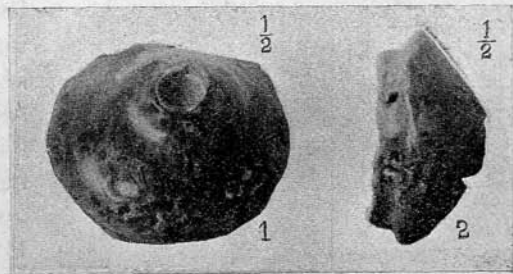
Leletei a szűz föld felett 15—37 cm.-ig terjedő rétegből kerültek ki. Mindössze egy kis bronztörmelék s egy gömbszelvény alakú *aranygomb* került felszínre ebből a rétegből. Voltaképpen tehát csak egy típusról, az aranygomb típusáról lehet itten szó. Átmérője 9 mm., magassága 3 mm. Alakja gömbszelvény. Két ellentétes oldalán egy-egy lyuk. (7. kép.)

III. csoport.

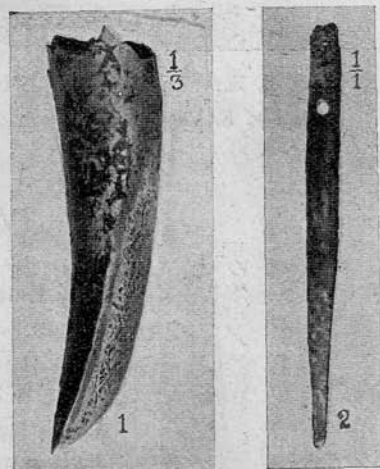
Leletekben, melyek a szűz föld felett 37—49 cm.-ig kerültek felszínre, éppen olyan szegény, mint a második csoport.

Típusai:

A) *Lángborító*. Alul levágott körtve alakú. Iszapo-

5. kép. Agyagfedők.
Fig. 5. Cuvercles de terre.

6. kép. Csontkapa és tű.
Fig. 6. Houc et aiguille en os.

2. 4

7. kép. Aranygomb.
Fig. 7. Bouton en or.

8. kép. Lángborító.
Fig. 8. Vase perforè.

lása finom, égetése jó, simított, tónusa barna-vörös. Törése szürkés-fekete. Kengyelfüle hiányzik. Alja párkányosan benyúlik. Átlyukasztása meglehetősen szabályos. Magassága törött állapotban 13·3 cm., szájmérője 11·5 cm., legnagyobb hasasodása 11·8 cm. (8. kép.)

B) *Csontár.* Egy hegyű. (9. kép 1. sz.) Hossza 7·4 cm.

C) *Csontár.* Két hegyű, törött. (9. kép 2. sz.) A meglevőnek hossza 5 cm. A csontholmik csoportjába tartozik egy 9 cm. hosszú, közepütt három milliméteres lyukkal ellátott, faragott agancs.

IV. csoport.

Leleteit a szűz föld felett 49—62 cm.-ig találtam.

Típusai:

A) *Kancsóalakú kétfülű bögre.* (V. ö. 16. kép.) Iszapolása finom, égetése jó, bevont, simított, fényes felületű. Tónusát sötét-szürke és barnás-szürke foltok adják meg. Törése szürkés-fekete. Fenékrésze félgömb alakú. Pereme kihajló s fülei innét indulnak. Magassága 9·6 cm., legnagyobb hasasodása 7·4 cm., szájmérője 6·2 cm.

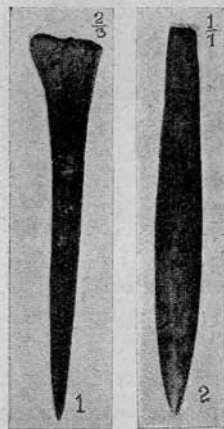
B) *Kalán.* (10. kép.) Alakja félgömb. Nyele elliptikus. Finoman iszapolat, jól égett, nagyjából simított. Tónusa sötét-szürke. Törése szürkés-fekete. Szájmérője 7·7 cm.

C) *Ivelt élő kőbaltatöredék.* Anyaga diabasz. Az él ilyenforma kezelése arra enged következtetni,

hogy készítője fémformát utánozott. A kő természete nem engedi meg u. i. az e fajta élkezelést. Az él hossza 4·2 cm.

D) *Csontár.* (11. kép.) Hossza 18 cm.

E) *Vadkan agyarából alakított,* 3·7 cm. hosszú, 1·8 cm. széles, hatszor átlyukasztott, keskeny élein fogazott, ismeretlen rendeltetésű tárgy. (12. kép.)

9. kép. Csontárok.
Fig. 9. Alènes en os.

F) *Bronzvéso*. (13. kép.) Átmetszete négyzetes, éle ívelt, 6·5 mm. széles. Hossza 11·8 cm.

F₁) *Bronzvéso*. Erősen oxidált, két végén törött. Az egyik végén átmetszete kör, a másikon hosszénégyszög. Hossza 6·2 cm.

V. csoport.

Nívója a szűz föld felett 62—75 cm.-ig terjedő réteg.

Típusai:

A) *Gyermekjáték*, csonkakúp alakú. Finoman iszapolt. Jól égett, simított. Tónusa sárgás-barna. Felnt valószínűleg kengyeles füle volt, de eltörött. Magassága 1·6 cm., szélessége 2·4 cm.

B) *Ivelt élű bronzvéso*. (14. kép 1. sz.) Éle kissé törött. Átmetszete középpütt hosszénégyszög. Hossza 8·6 cm.

B₁) *Ivelt élű bronzvéso*. (14. kép 2. sz.) Háromba törött. Átmetszete középen négyzetes. Hossza 8·6 cm.

C) *Bronzgombocska*. Egy kis földrögön maradt meg igen oxidált és rongált állapotban.

D) *Csontár*, kéthegyű. Törött. U. o. mint a III. csoport C) típusa. Külön említek meg e nivóból egy csiszolt kőszerszámzilánkot és egy pár bronz-töredéket. E töredékek közt van egy darab, mely ivesen indul s ez által vonja magára figyelmünket. (22. kép 3. sz.) Valószínűleg bronzkarikából származik.

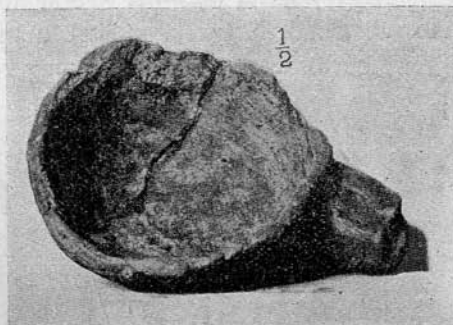
VI. csoport.

Nívója a szűz föld felett 75—82 cm.-ig terjedő réteg.

Típusai:

A) *Csiszolt, átfúrt fenőkő*. (15. kép.) Lennt 2·7 cm, felnt 2 cm. széles. Hossza 9·6 cm., vastagsága 7 mm. Anyaga csillámos homokkő.

B) *Csiszolt kőbaltta foka* törő kőnek átalakítva.

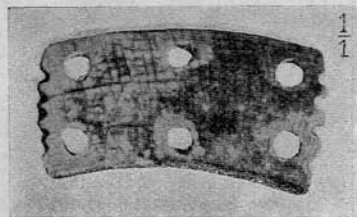
10. kép. Agyagkalán.

Fig. 10. Cuillère de terre.

11. kép. Csontár.

Fig. 11. Alène en os.

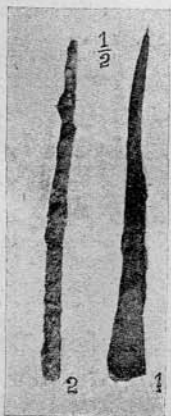
12. kép. Vadkan agyarából készült tárgy.

Fig. 12. Objet fait de défenses de sanglier.

Egy durván iszapolt, szürke tónusu, 47 cm. hosszú agyagedény-láb, elkorhadt farészek, melyeken meghatározást nem lehetett végezni s egy pár összetört csonthéjas mag került még felszínre ebben a nivóban.

13. kép. Bronzvéső.
Fig. 13. Burin en bronze.

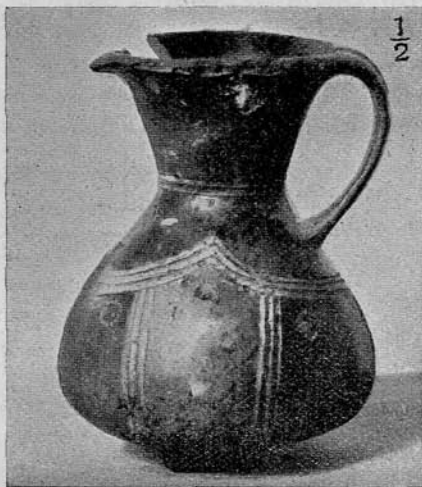

14. kép. Bronz-
vésők.
Fig. 14. Burins
en bronze.

15. kép. Fenőkő.
Fig. 15. Pierre à aiguiser

VII. csoport.

16. kép. Agyagbögre.
Fig. 16. Pot de terre.

Nivója a szűz föld felett 82—92 cm.-ig terjedő réteg.

Mindössze egy lelet került ki ebből a nivóból.

A) *Kancsó alakú, két fülű bögre.* (16. kép.) Iszapolása finom, égetése jó, bevont, simított, fényes felületű. Tónusa sárgás-barna. Hasának egyik fele füstölt. Törése sárgás-barna. Fenékrésze ujjbenyomásos félgömb. Fülel a kihajló peremből indulnak s az edény vállán nyerne megerősítést.

Díszítése mélyített. Nyakán két kereken futó párhuzamos tagolja. Vállán három párhuzamosan haladó mélyített vonal, mely elől és hátul

szögbe fut. Hasát hat ízben hármásával lefelé haladó párhuzamos vonalak osztják hat mezőre. Az egyes mezők felső ellentétes sarkán lencseszerű bemélyítést látunk, pontkörrel körülvéve. Ott, ahol az edény vállán haladó három párhuzamos szögbe fut, ez a pontkörrel körített lencseszerű mélyítés a szög alatt van. Ezek alatt a szögek alatt két oldalt szögbe futó pontsor van. Díszített a még meglevő fül felső része is öt párhuzamos vonalkával.

A bögre magassága 10·5 cm., szájmérete 6·1 cm., legnagyobb hasasodása 8·2 cm.

VIII. csoport.

Nívója a szűz föld felett 92—100 cm.-ig levő réteg.

Típusai :

A) *Egyfülü bögre.* (17 kép.) Iszapolása finom, égetése jó, bevont, simított. Tónusa barna-vörös. Törése szintén. Pereme kihajló. Fenékrésze egyenesbe vont. Magassága füllel 8 cm., fül nélkül 6·4 cm., legnagyobb hasasodása 9·3 cm., fenékmérete 4·4 cm., szájmérete 7·8 cm.

B) *Bögre.* Törött. Csonka kúphoz hasonlít. Finoman iszapolt, égetése nem olyan jó, mint az A) típusé. Bevont és simított. Felülete gyengén fényes. Tónusa barna-vörös és barna. Törése szintén. Pereme kissé kihajlik, fenéke egyenesbe vont. Magassága 7·1 cm., szájmérete ?, fenékmérete 6 cm. Hiányos példa lévén, nem tudjuk, volt-e füle, vagy sem.

C) *Hármas csonka kúpalakú bögre.* (18. kép.) Iszapolása finom. égetése jó, bevont, simított, fényes felületű. Tónusa fekete. Törése szürkés-fekete. Fenékrésze kissé mélyített. Pereme és válla díszített. Peremének külső szélét egy finom párhuzamosokból vont szalag ékíti, melyet apró vonalak töltenek ki. Ez alatt a szalag alatt három helyütt még kivehető, alapjaikkal felfelé fordított, párhuzamos vonalakkal kitöltött, háromszögek vannak párosával elhelyezve. A vállon négy ízben párosával egymás fölé helyezett s apró vonalkázással kitöltött köríves

17. kép. Agyagbögre.

Fig. 17. Pot de terre.

18. kép. Agyagbögre.
Fig. 18. Pot de terre.

szalagok láthatók, melyek két oldalt szabad tért hagynak. Ezt a szabad tért olyan háromszögek töltik ki, mint a peremen, még pedig elül két sorban, fenn három, lent egy, két oldalt kettő-kettő, hátul a fül alatt csak egy. Mindenik háromszög, illetőleg háromszögsor felett apró vonalkákkal kitöltött s párhuzamos egyenesekkel határolt szalagocskák vannak.

Az edény magassága 5·5 cm., legnagyobb hasasodása 6·4 cm., szájátmérője 5·7 cm., fenéktátmérője 2 cm.

Ezt a csoportot gazdagítja még két csonkacsontár. (V. ö. III. cs. B) típus.)

IX. csoport.

Leleteit a szűz föld felett 1 m.—1·1 m.-ig találtam a halom Maros felőli oldalának lemetszésekor.

Típusai:

A) *Kancsó alakú, kétfülü bögre.* (mint a IV. cs. A] típusa.) Finoman iszapolt, jól égett, simított. Tónusát szürkés-fekete és barnavöröses foltok adják meg. Törése barnavörös. Felülete fényes. Fenékrésze gyengén homorú. Fülei alatt két lapos mélyítés tagolja két részre. A felső felett elül és hátul kettős háromszögek vannak. Az edény alsó felét hat kettős mélyítés osztja hat mezőre. Magassága 8·4 cm., legnagyobb hasasodása 7·3 cm., fenéktátmérője 3·2 cm.

19. kép. Agyagbögre.
Fig. 19. Pot de terre.

B) *Egyfülü bögre.* Törött. (19. kép.) Technika, tónus, törés tekintetében u. o., mint az A) típus. Fenékrésze is homorú. Magassága 6 cm., legnagyobb hasasodása 6 cm., szájátmérője 5·6 cm., fenéktátmérője 3·3 cm.

C) *Csonka kúp alakú bögre.* (20. kép.) Finoman iszapolt, jól égett, simított. Tónusa sárgás-barna, belül feketére füstölt. Feneke egyenes. Törése szürkés-fekete. Magassága 4·2 cm., szájátmérője 8·4 cm., fenéktátmérője 5·3 cm.

D) *Kettős csonka kúp alakú bögre*, peremén 2 lyukkal. (21. kép.) Iszapolása finom, égetése jó, bevont, simított, fényes felületű. Tónusa barna-vörös, egy helyütt feketére füstlőddött. Profilált feneke enyhén homorú. Díszítését mélyített vonalak alkotják. Nyakának alján fentt hornyolattal, lennt kereken futó vonallal határolt bordaszerű szalagot látunk, melyet ferde párhuzamosok töltenek ki. A vállat fültől fültől kettős cikczak borítja, mely szintén ki van töltve apró vonalakkal. A szabadon maradt háromszögeket, egy kivételével, párhuzamosakból alkotott s ferdén menő szalagocskák élénkítik, melyek az előbbi módon apró vonalkázással vannak kitöltve. A két csonka kúp találkozási élén fültől fültől ívesen menő párhuzamosok képeznek szalagot, elül is, hátul is

egyet-egyét. Mind a kettő apró, ferdén menő vonalkázással van kitöltve. Négy u. ilyen szalag osztja az edényke alsó részét négy mezőre.

Magassága 6·8 cm., legnagyobb hasasodása 11 cm., szájátm. 5 cm., fenékatm. 3·3 cm.

Az ásatási leltár 92. sz. alatt egy pár edénytöredék szerepel. Mind-egyike nagyobb edényből való. Egy edényfenék kivételével, mely durván iszapolt, mind finom iszapolásúak, jól égettek, részben csak simítottak, részben pedig bevontak és simítottak. Díszítésük mélyített vonalakkal, hornyolatból, rovátkolt és ujjbenyomásos bordadásból áll. Ezek között a töredékek között egy nagyobb edény nyakrésze érdemel különösebb figyelmet. Valószínűleg nagyobb méretű, kancsó alakú, két fülű bögrétől származik. (V. ö. 52. kép.)

Még két lelet érdemel említést ebből a csoportból, u. m.

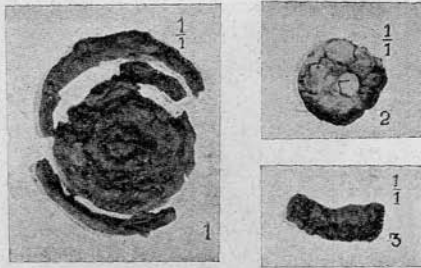
20. kép. Agyagbögre.

Fig. 20. Pot de terre.

21. kép. Agyagbögre.

Fig. 21. Pot de terre.

22. kép. Bronzspirális és borostyánkőgyöngy.

Fig. 22. Spirales de bronze et boules d'ambre.

vontak és simítottak. Valamennyinek többé-kevésbé fényes a felülete. Tónusuk barna-vörös és szürkés-vörös. A megcsonkult példáknek törese barna-vörös, szürkés-vörös és szürkés-fekete. Fenékrészük félgömb, ujjbenyomásos félgömb, egyiké gömbszelvény alakú. A legcsinosabb forma valamennyi között a 23. képen látható bögre, melynek fenekét úgy

23. kép. Agyagbögre.

Fig. 23. Pot de terre.

E) *Borostyánkőgyöngy.* (22. kép 2. sz.) Átmérője 7 mm., magassága 8 mm.

F) *Bronzspirális.* (22. kép 1. sz.) Átmérője 2 cm.

X. csoport.

Nivója a szűz föld felett 1·1 m.—1·25 m.-ig levő réteg.

Típusai:

A) *Kancsó alakú két fülű bögre.* (mint a IV. cs. A] típus.) Mind finoman iszapoltak, jól égettek, bevontak és simítottak. Valamennyinek többé-kevésbé fényes a felülete. Tónusuk barna-vörös és szürkés-vörös. A megcsonkult példáknek törese barna-vörös, szürkés-vörös és szürkés-fekete. Fenékrészük félgömb, ujjbenyomásos félgömb, egyiké gömbszelvény alakú. A legcsinosabb forma valamennyi között a 23. képen látható bögre, melynek fenekét úgy alakította hajdani készítője, hogy 3·1 cm. átmérőjű kör alakban benyomkodta s az így benyomott területet egyenesbe vonta. Kettő díszítetlen. Az egyik bögre, melynek fenékrésze ujjbenyomásos félgömböt ábrázol, úgy van díszítve, hogy vállán fültőtől fültőig mélyített vonal tagolja két részre, melyből lefelé hat u. ilyen vonal halad az ujjbenyomásig s az edényke alját hat mezőre osztja. Egy másik törött példa abban mutat haladást az előbbihez képest, hogy a vállon az edényt tagoló mélyített vonalból négy ízben két-két, két ízben három-három mélyített vonal vonul lefelé. Azon felül az ezekkel alkotott mezők felső szélét durva

pontsor ékíti. Éppen úgy, mint a 23. képen bemutatott bögrén, azzal a különbséggel, hogy ezt a vállonkét fültőtől fültőig vonuló párhuzamos tagolja s az alsóból csak négy ízben látunk lefelé kettésével húzódó párhuzamosokat s ezek is csak az edény elülső és hátsó felénvannak elhelyezve.

Öt bögre képviseli ezt a típust ebben a csoportban. Magasságuk 10, 8·5, 8, 7·1 cm. (egyik törött). Legnagyobb hasasodásuk 7·3, 6·3 (kettőnek), 6·6, 6·2 cm.; szájmérőjét csak háromnak ismerjük. Ezeké: 4·7, 5, 4·4 cm.

Peremük kihajló, füleik ebből indulnak. Mint fontos technikai saját-ságot itt is megemlítem, hogy bel-sejőknek simítását csak a felső részen eszközölték.

B) *Kúp alakú fedő szalagfüllel* (24. kép.) Iszapolása finom, égetése jó, bevont, simított, gyengén fényes felületű. Tónusa barna-vörös, törése szintén. Átmérője 14·4 cm.

C) *Trianguláris törpenge öntő-mintájának fele*, középütt bordával. (25. kép.) Anyaga csillámpala. Az öntőminta hossza 14·7 cm., tövénél 5·1 cm. széles. A kivésett pengető 4·2 cm. széles.

24. kép. Agyagfe dő.

Fig. 24. Couvercle de terre.

XI. csoport.

Nívója a szűz föld felett 1·25 m.—
1·6 m.-ig terjedő réteg.

Típusai:

A) *Kancsó alakú, két fülű bögre*. (Mint a IV. cs. A] típus.) Tíz bögre képviseli ezt a típust. Jó részük törött példa. Valamennyinek finom az iszapolása, jó az égetése, mindenik bevont és simított, felületük pedig többé kevésbé fényes. Tónusuk barna-vörös, sárga-vörös, világosabb és sötétebb szürke. Peremük kihajló s ebből indulnak a fülek. Fenék-részük ujjbenyomásos félgömb, gömbszelvény és csonka kúp. A kúp a csonkaságát kis ellapítástól, vagy benyomkodástól kapta. Egy részük díszítetlen. Más részük (6 drb.) mélyített vonalakkal díszített. A díszítés kivételére nézve a következőket állapíthatjuk meg: mélyített vonal huzódik fültőtől fültőig s tagolja a bögrét két részre; ebből elül-hátul két-két meg-lehetősen közel fekvő vertikális vonal osztja az edény hasát mezőkre (ásatási leltár 240. sz.); a bögre vállán

25. kép. Törpenge öntőmintája.

Fig. 25. Moitié d'un moule pour lame de poignard.

a fültövek alatt mélyített vonal megy kereken s ebből lefelé négy vonal osztja a bögre hasát mezőkre (ásat. lelt. 48. sz.); a bögre vállán fültőtől fültőig két párhuzamost látunk s az alsóból hat ízben két-két párhuzamos halad lefelé (ásat. lelt. 230. sz.) a bögre vállán, de a fültövek alatt, két párhuzamos osztja a bögrét két részre, lefelé pedig hat ízben két-két párhuzamos osztja a bögre alsó felét mezőkre (ásat. lelt. 49. sz.); a bögre nyakán is, vállán is megtaláljuk a mélyített vonalat, az utóbbi csak fültőtől fültőig megy. A kettő között elül-hátul kettős czik-czak, az alsóból pedig négy mélyített vonal halad lefelé s alkot mezőket a bögre alján. (Ásat. lelt. 243. sz.) Legtökéletesebb a díszítése az ásat. lelt. 231. sz. törött bögrének. Vállán két egyenletes, párhuzamost látunk, mely kereken szalad. Innét nyolcz ízben két-két kurta párhuzamos vonul lefelé, míg az ezektől bezárt mezők közepe tájától felfelé ugyanannyiszor két-két, alig egy fél cm. hosszú, vesszőszerű párhuzamos vonalka megy. Ennek a bögrének az alsó fele határozott és szabályos csonka kúp, egyenesbe vont fenekét pontkör szegélyezi. Méreteik a következők: magasság 8·8, 8·6, 8·3, 8·2, 8·1 cm., legnagyobb hasasodás 7·2, 7, 7·6, 6·7, 7·3 cm., szájmérvő 3·8, 4·7, 4, 5·4 cm.

26. kép. Agyagbögre.
Fig. 26. Pot de terre.

A₁) *Kancsó alakú két fülű bögre.* (26. kép.) Az A) típus egyik zömökebb változata. Technikája u. o., mint az A) típusé. Tónusa fele részben sárgás-barna, fele részben pedig szürkés-fekete. Törése szürkés-vörös. Magassága 10 cm., legnagyobb hasasodása 9·5 cm., szájmérvője 8·4 cm., feneké egyenesbe vont, 4·5 cm. átmérvőjű.

A₂) *Kancsó alakú két fülű bögre.* (27. kép.) Ez is az A) típus egyik zömök változata. Ugyanazzal a technikával készült, mint az A) típus. Tónusa barna-vörös, törése szintén. Pereme kevésbé hajlik ki, fülkezelése annyiban mutat eltérést az A) és A₁) típusokéhoz képest,

hogy kissé feláll, fennt homorú, lennt domború. Díszítése a nyakon egy kereken futó mélyített vonal, a vállon a fülek alatt két ugyanilyen

párhuzamos, az alsóból nyolczszor két-két párhuzamos megy lefelé s osztja a bögre hasát 8 mezőre. Feneke egyenesbe vont, külön profilálás nélkül. Magassága 11·3 cm., legnagyobb hasadása 12·9 cm., szájtátmérője 10·8 cm., fenéktátmérője 6·5 cm.

27. kép. Agyagbögre.

Fig. 27. Pot de terre.

A₃) *Kancsó alakú, két fülű bögre.* (28. kép.) Alsó és felső

része nem tagolódik el olyan határozottan, mint az előbbi típusoké. Technikája u. o., mint az A) típusé. Tónusa barna vörös, törése szintén. Egyik felét megfogta a füst. Pereme gyengén hajlik ki. Fenékrésze egyenesbe vont, de nem válik el élesen az edény testétől.

28. kép. Agyagbögre.

Fig. 28. Pot de terre.

29. kép. Agyagbögre.

Fig. 29. Pot de terre.

Magassága 13·3 cm., szájtám. 10·2 cm., legnagyobb hasadása 10·3 cm., fenéktátmérője 5 cm.

B) *Egy fülű bögre* gömbszelvény alakú fenékrészszel. (V. ö. 19. kép.) Izzapolása finom, égetése jó, bevont, simított, nagyon gyengén

fényes felületű. Hornyolat tagolja két részre. Tónusa sötét-szürke, törése szürkés-fekete. Magassága 6·6 cm., szájátm. 6·1 cm., legnagyobb hasasodása 6·7 cm.

C) *Kancsó alakú, egy fülű bögre.* (29. kép.) U. a. technikával készült, mint az előbbi típusok. Tónusa barna-vörös, törése szürkés-fekete. Felülete kissé fényes. Pereme enyhén hajlik ki. Elülső felén kiöntője van. Fülkezelése nem olyan, mint az eddig tárgyalt típusoké: a perem alól indul. Feneke egyenesbe vont, enyhén profilált. Magassága 18·7 cm., szájátm. 10·5 és 10·4 cm., legnagyobb hasasodása 14·4 cm., fenékátm. 6·8 cm.

D) *Egy fülű csésze.* (30. kép.) Csonka kúp alakú. Technikája u. o., mint az előbbi típusoké. Felülete gyengén fényes. Tónusa barna-vörös. Magassága 2·8 cm., szájátm. 6·2 cm., fenékátm. 3·2 cm.

30. kép. Agyagcsésze.
Fig. 30. Tasse de terre.

31. kép. Agyagcsésze.
Fig. 31. Tasse de terre.

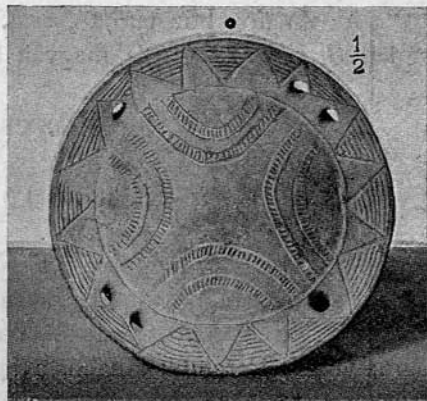
E) *Egy fülű csésze.* Csonka kúp alakra emlékeztet, (31. kép), de egy kissé domború felületű. Technikája u. a., mint a D) típusé. Tónusa kívül barna-vörös, belül vörös. Törése téglavörös. Peremének külső szélét pontsor ékíti. Magassága 5·2 cm., szájátm. 7·2 cm., egyenesbe vont fenekének átm. 3·2 cm.

F) *Csonka kúp alakú fedő* (mint I. cs. C) típusa.) Törött példa. Finoman iszapolt, jól égett, bevont, simított, fényes felületű. A meglevő darabkán két lyuk van. Tónusa barna-vörös, törése szintén.

G) *Fedő.* (32. kép.) Egy hengerből, két csonka kúpból s egy gömbszelvényből épült fel. Technikája u. a., mint az F) típusé. Tónusa sárga-vörös. Pereme átlukasztott, még pedig az ellentett oldalakon egy-egy és két két lyukkal. Felső fele és peremének széle mélyített díszű. A gömbszelvényen négyszer két-két párhuzamos, ívesen haladó és mélyített vonalakkal határolt szalaggal, melyek apró vonalkázással vannak

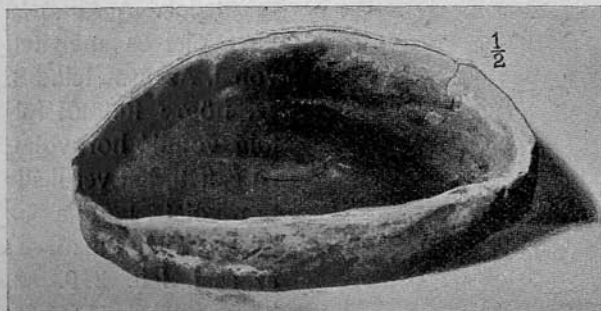
kitöltve. A felső csonka kúp te-
tején éles cik-czakos vonállal
határolt háromszögek vannak,
melyek közül a csúcsukkal felfelé
állók párhuzamos horizontális vo-
nalkákkal vannak kitöltve. A pe-
remélen rovátkák vannak kere-
ken. Átmérője 9 cm., magassága
3·5 cm.

H) *Ovális tál.* (33. kép.) Kö-
zépfinom iszapolt, jól égett, tö-
kéletlenül simított. Tónusa barn-
nás szürke. Hossza 12·5 cm., szé-
lessége 8·1 cm., magassága 2·3 cm.

32. kép. Ágyagfedő.

Fig. 32. Couvercle de terre.

33. kép. Ovális agyagtál.

Fig. 33. Plat ovale de terre.

34. kép. Átfúrt
szarvrészlet.
Fig. 34. Partie de
corne percée.

Az agyagholmik csoportjába tartozik egy *ansa lunata*, mely fent három mélyített vonaldíszszel van ékítve. Finom iszapolású, jól égett, bevont, simított, sötét-szürke tónusú, fényes felületű edény-
től származik.

I) *Egy hegyű csontár* négy van ebben a csoportban. Olyanok, mint a III. cs. B) típusa.

J) *Átfúrt, csiszolt szarvrészlet.* (34. kép.) Mindkét felén törött. Hossza 9 cm.

K) Egyik végén egyszer, a másikon kétszer átfúrt, vadkan agya-
rának szilánkjából alakított, csiszolt csonttag. (35. kép.) Hossza 11·7 cm. Rendeltetését nem ismerjük pozitívan. Hasonló csonttagokat bőséges számban találunk pl. az eszkimóknál, mint a szíjrészeket összekötő tagokat.

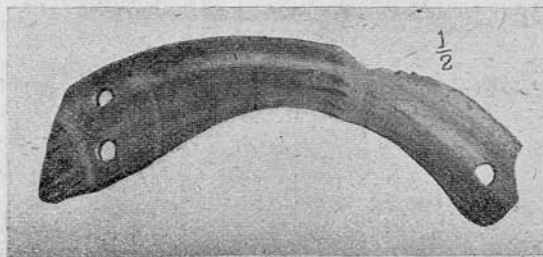
Az A) típushoz tartozó, ásatási leltár 48. sz. bögrében megszenszedett *Brassica nigra* L. magvait leltem.

XII. csoport.

Nívója a szűz föld feletti 1·6 m.—2 m.-ig terjedő réteg.

Típusai:

A) *Kancsó alakú, két fülű bögre.* (Mint a IV. cs. A) típus.) Nyolcz darab képviseli ezt a típust. Valamennyi finoman iszapolt, jól égett, bevont, simított, fényes felületű. Tónusuk világosabb és sötétebb szürke, barna-vörös. Peremük kihajló, a fül abból indul s nyer a vállon megerősítést. Fenékrészük ujjbenyomásos gömbszelvény, ujjbenyomásos,

35. kép. Vadkan agyarának átfúrt szilánkjá.

Fig. 35. Objet fait d'un éclat de défense de sanglier.

vagy kis elsimítás révén keletkezett csonka kúp. Kettő kivételével díszítettek. A díszítés hornyolat és mélyített vonal. Az ásat. lelt. 38. sz. bögre fültől fültőig vonuló hornyolattal ékített, hat vertikális hornyolat tagolja az edény alját mezőkre; az ásat. lelt. 219. sz. bögre fülei alatt két párhuzamos mélyítést látunk.

Az alsóból hat ízben párosával vertikálisan haladó vonalak indulnak. Elül-hátul száraival a horizontális vonaldíszre támaszkodó, kettős háromszögek vannak bekarcolva; az ásat. lelt. 218. sz. bögre fülei alatt két, elől-hátul szögbe futó párhuzamos van, melyektől lefelé kilencz ízben két-két rendetlen, mélyített vonal húzódik lefelé. Ezen kívül a szögek szárai közt elől csúcsával lefelé fordított, pontsoron nyugvó s fenn szintén pontsorról bezárt háromszög, hátul rendetlen pontozás van; az ásat. lelt. 37. sz. bögrét fülei alatt három párhuzamos mélyítés díszíti, melyek elől-hátul szögbe futnak, lefelé pedig hat ízben három-három vertikális vonal halad s alkot mezőket; az ásat. lelt. 36. sz. bögre éppen ilyen módon díszített, de a szögbe futó párhuzamosokkal képezett szögcső alatt pontsor van, a mezők felső felén pedig elől-hátul egy-egy, a többinél két-két lencseszerű bemélyítés van. Az enyhén homorú fenékrészt pontsor köríti. Méreteik: Magasság: 7·6, 8·6, 9, 9·6, 10·2 cm., legnagyobb hasasodás: 6·2, 6·7, 6·9, 7, 7·5, 7·7, 8, 8·6 cm., szájátmérő: 3·9, 4·3, 6 cm., fenékatmérő: 2·2, 2·3, 2·8, 3·3 cm.

A₁) *Kancsó alakú két fülű bögre.* (36. kép.) Az A típusnak egy nagyobb méretű variánsa, ugyanazzal a technikával is készült. Felülete fényes, tónusát barna-vörös és szürkés-barna foltok adják. Pereme gyengén hajlik ki s ebből a fülek a szokásos módon indulnak. Feneke egyenesbe vont. Magassága 14·5 cm. legnagyobb hasasodása 12 cm., szájátmérője ?, fenékátmérője 7 cm.

B) *Egy fülű bögre.* (37. kép.) U. o. technikával készült, mint az előbbi típusok, felülete fényes, tónusa sötét-szürke. Pereme kihajló. Profilált fenék-része enyhén homorú. Díszítése: fültől fültől 3

36. kép. Agyagbögre.
Fig. 36. Pot de terre.

37. kép. Agyagbögre.
Fig. 37. Pot de terre.

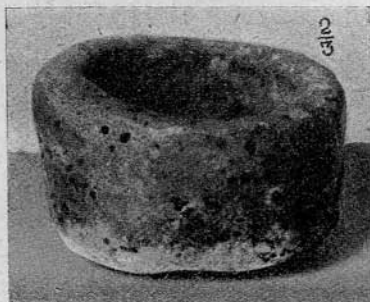
38. kép. Agyagbögre.
Fig. 38. Pot de terre.

horizontális párhuzamos, melyre elül és két oldalt három hármasháromszög van fektetve, lefelé hat izben 4—4 vertikális párhuzamos van, mely a profilált fenékrészt körítő horizontális körig húzódik. Magassága 6 cm., legnagyobb hasasodása 4·3 cm., szájátmérője ?, fenékátmérője 2 cm.

C) *Fületlen bögre.* (38. kép.) Pereme kihajló, feneke enyhén homorú. Hármasháromszögek épült fel. U. o. technikával készült, mint az előbbi típusok. Tónusa sötét-szürke. A finom iszapanyag, mellyel be van vonva, helyenkint lepattogzott róla. Így is megállapítható,

hogy fényes felületű volt. Díszítései: vállán négy ízben 2—2 párhuzamos körív fut négy helyütt szögbe. Lefelé nyolcz ízben. Alsó felét nyolcz ízben párosával lefelé haladó párhuzamosok osztják mezőkre. Magassága 6·6 cm., szájátm. ?, legnagyobb hasasodása 6·8 cm., fenékatm. 2·2 cm.

D) *Hengeres gyermekjáték.* (39. kép.) U. o. technikával készült, mint az előbbi típusok. Tónusa barna-vörös: Magassága 2 cm., átm. 3·5 cm.

39. kép. Gyermekjáték agyagból.
Fig. 39. Jouet d'enfant de terre.

40. kép. Gyermekjáték agyagból.
Fig. 40. Jouet d'enfant de terre.

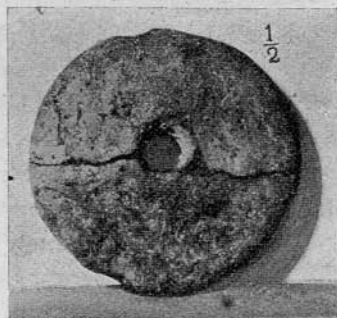
E) *Csonka kúp alakú gyermekjáték.* (40. kép.) U. o. technikával készült, mint az előbbi típusok. Tónusa sötét-szürke. Magassága 1·2 cm., szájátmérője 2·8 cm., fenékatm. 2 cm.

F) *Agyaggyöngy.* Kettős csonka kúp alakú az átfúrásnál két oldalt hengeres nyúlvánnyal. U. o. technikával készült, mint az előbbi típusok. Tónusa barnás-szürke. Átmérője 4 cm., vastagsága a nyúlvánnyal 2·3 cm.

G) *Agyagkarika.* (41. kép.) U. o. technikával készült, mint az előbbi típusok. Tónusa sötét-szürke. Átmérője 6·9 cm., vastagsága 1·3 cm.

A kerámika rendjén kell megemlítenem egy pár jellemzőbb edénytöredéket és az ásatási leltár 215. sz. leletét.

A 42. kép alatt látható töredék (ásat. lelt. 208. sz.) finoman iszapolt, jól égett, bevont, simított, sötét-szürke tónusú edényből való. Nem annyira a nyakon és hasi részen levő vonalkázással, mint inkább a vállon levő, finom

41. kép. Agyagkarika,
Fig. 41. Corceau d'argile.

tüzdelt pontsoros díszítésével vonja magára figyelmünket.

Az ásat. lelt. 210., 212. sz. peremrész u. o. technikával készült, mint a fentebb tárgyalt típusok, díszítése, a mélyített vonal a fülön és váll alatt, valamint a pontsor a váll és hasi rész találkozási élén, nem új, de új formát, tálszerű, alacsony bögrét sejtet ez a töredék.

Az ásat. lelt. 209. sz. alatti füles peremrésznek a füle fontos, mely az edény peremén felülemelkedik s mely az *ansa lunata*-k csoportjába tartozik. Technikája u. a. mint az előbbieké. Tónusa sötét-szürke. Felületes fényes. Füle felső felét három vonaldísz ékíti.

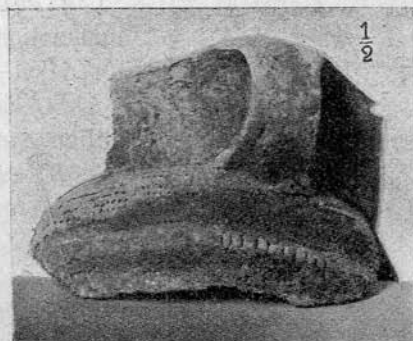
Legfontosabb azonban az ásat. lelt. 209. sz. itt 43. kép alatt közölt finom iszapolású, jól égetett, bevont, simított, fényes felületű, sötét-szürke tónusú, enyhén homorú fenékrész. Ezen a díszítésnek egy új módjával: mészbetéttel találkozunk. Az edény, melyből származik, mélyített vonalakkal volt díszítve. Ez a mélyített dísz eltér az eddig tárgyalt mélyített díszítéstől: sokkal mélyebb, erősebb s helyenkint fogazott, hogy a kitöltésül szolgáló fehér anyag annál jobban megfogja a maga helyét.

Az ásatási leltár 215. sz. alatt egy nagyobb bögrének felső fele (mint 52. kép) s egy pár cseréptöredék szerepel. A szűz föld felett 160 cm.-re leltem a megfelelő vízszintes felvételi térkép a) pontján. Ez az edényrész peremével lefelé volt fordítva, benne égett föld és hamú közt az említett cserепek és egy égett vaczkor (*Pirus piraster* L.). Ezek a kerámikai maradványok mind finom iszapolásúak, jól égettek, bevontak, simítottak, fényes felületűek. A töredékek tónusa barna-vörös, a nagyobb peremrészé sötét-szürke.

A csont holmik rendjén megemlítek

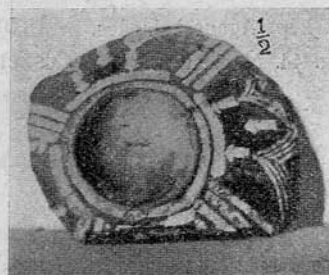
H) négy csont árat (mint IV. cs. D. típus.)

I) egy átfurt agancskalapácsot (44. kép), melynek hossza 17,5 cm. Jellemző, hogy a nagyobbik 2,2 cm. átmérőjű fúrás mellett van egy 7 mm.-es kisebb is, mely a nyíllyuk belsejében, annak közepe táján végződik. Éle laposra vágott és csiszolt.

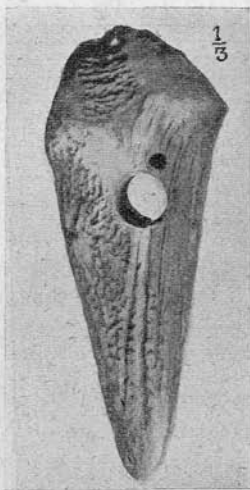
42. kép. Agyagedény töredéke.

Fig. 42. Fragment de vase.

43. kép. Agyagedény töredéke.

Fig. 43. Fragment de vase.

44. kép. Agancskalapács.
Fig. 44. Marteau perforé.

J) egy vágott, befejezetlen csontszerszámot, melynek hossza 17·7 cm. Végül egy pár agancstöröredéket.

Sokkal fontosabb az a pár kőholmi, a mi ebben a nivóban felszínre került. Ezek:

K) csiszolt, átfúrt kőbaltatöröredék,

L) törő kő,

M) lapos bronz véső v. balta öntőminta-töröredéke, melyen az él egy része látszik,

N) bronzbalta öntőminta-töröredék, (V. ö. 55. kép). Anyaga csillámpala.

O) alatt említek meg egy 6·9 cm. hosszú kőcsapot. Hengeres. Átmérője 1·5 cm. (V. ö. XIII. cs. R) típusával.)

Az öntőminta-töröredékek eléggé elárúlják a bronz feldolgozását ebben a nivóban. Bronzszerszámot, ékszert nem leltem, de két helyütt bronztörmeléket kaptam.

XIII. csoport.

Nivója a szűz föld felett 2 m.—2·5 m.-ig terjedő réteg.

Típusai:

A) Kancsó alakú, két fülű bögre, (mint IV. cs. A) típusa). Tíz ilyen bögrét leltem ebben a nivóban. Valamennyi finoman iszapolt, jól égett, bevont, simított, fényes felületű. Tónus tekintetében a barna-vörös az uralkodó, de van szürkés-fekete is. Van olyan példa is, melynek barna-vörös tónusát feketére füstölt foltok teszik változatossá. Perem-és fülkezelésük az eddigi csoportok megfelelő típusaival egyezik. A fenék képződés egy kivételével, melynek gömbszelvény, valamennyinek csonka kúp. A kúp csonkasága egy esetben ujjbenyomás révén, a többi esetben a fenékrész egyenesbe vonása útján keletkezett. Öt példa díszítetlen. Öt példa mélyített vonalkázással ékített. A díszítés kivételére nézve megemlítem, hogy az ásat. lelt. 167. sz. bögrét elül-hátul két-két lencseszerű mélyítés díszíti; az ásat. lelt. 160. sz. bögrét a fültövek alatt mélyített vonal tagolja két részre. Ebből négy hasonló mélyített, vertikális vonal megy le s osztja a bögre alsó felét mezőkre. Az ásat. lelt. 161. sz. példája csak abban mutat fejlődést, hogy a fülek alatt kereken futó horizontális vonalból négy ízben párosával haladnak le a vertikális vonaldíszek. Leggondosabban készült az ásat. lelt. 166. sz. bögre. Díszítése is tökéletesebb. A fülek alatt két párhuzamos hornyolatot látunk, innét párosával levonuló hasonló hornyolatok osztják a bögre alját négy

mezőre. Az ásat. lelt. 157. sz. bögréje a fülek alatt két mélyítéssel van díszítve, alsó felét pedig négy ízben hármásával a fenékgig huzódó pár-huzamosok osztják mezőkre.

Az ép példák méretei: magasság: 10·6, 9·6, 9·5, 9·4, 9·2, 8·8 cm.; szájátmérő: 5·8, 5·1, 4·7, 4·5 cm.; legnagyobb hasasodás: 7·9, 7·8, 7·7, 7·6, 7·3, 7, 6·5 cm.; fenékatmérő: 3·2, 2·9, 2·8, 2·6, 2·5, 2·3 cm.

A1) *Kancsó alakú, két fülű bögre.* Törött példa. Az A) típus továbbfejlődése. U. a technikával készült, mint az A) típus. Felülete fényes, tónusa sötét-szürke. Fülei alatt két hornyolat tagolja oly módon, hogy elől-hátul felfelé szögellő borda képződik. Lefelé négy ízben hármásával

45. kép. Agyagbögre.

Fig. 45. Pot de terre.

46. kép. Agyagbögre.

Fig. 46. Pot de terre.

húzott sekély, lapos mélyített vonalakat látunk. Feneke egyenesbe vont, enyhén profilált. Magassága és szájátmérője? Legnagyobb hasasodása: 11·3 cm., fenékatmérője 5·9 cm.

A2) *Kancsó alakú, két fülű bögre.* (45. kép.) Az A) típus továbbfejlődése, technikája is u. a. Tónusa sötét-szürke. Felülete fényes. Peremszélét karajok tagolják s ezáltal elül és hátul ajakszerűleg hajlik ki. Fülei félholdasok. Díszítése: a fülek alatt páros hornyolat vonul kereken oly formán, hogy elül és hátul felszögellő borda keletkezik éppen úgy, mint az A1) típusnál. A bordaszög alatt kis dudor van. Ez hiányzik az A1) típusnál. A kereken szaladó hornyolatból párosával lefelé haladó, lapos hornyolat nyomai láthatók, melyek bögrénk alsó felét osztották mezőkre. Az elül-hátul szögbe futó bordák mellett két két mélyített,

lapos pont van, melyeket pontsor körít. A vállon körül menő hornyolat felett és alatt kettős háromszögek czikk-czakk formában vannak elhelyezve.

B) *Egy fülű bögre* (46. kép.) U. o. technikával készült, mint az A) típus bögréi. Tónusa amazokénál világosabb szürke. Pereme enyhén hajlik ki. A perem fölé emelkedő füle az ansa lunata-k csoportjába tartozik. Feneke egyenesbe vont. Díszítése: a fültő alatt két párhuzamos egyenes, mely elül szögbe fut. Ebből lefelé öt ízben párosával, az elülső szögből négyesével lefelé haladó párhuzamosok osztják mezőkre az edény alsó felét. Magassága füllel 11·4 cm., fül nélkül 9·1 cm., legnagyobb hasasodása 9·5 cm., fenékmérete 5 cm.

47. kép. Agyagbögre.
Fig. 47. Pot de terre.

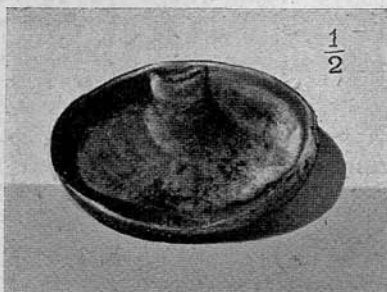
C) *Egy fülű, talpas bögre*. (47. kép.) U. o. technikával készült, mint az előbbi típusok. Tónusa sötét-szürke. Felülete fényes. Pereme kissé kihajló. Füle hiányzik. Fenékrésze talpszerűen profilált. Díszítése: a nyakán fültőtől fültőig vonuló két párhuzamos vesszőcskékkel kitöltve. A vállon vertikális irányban húzott vesszőcskék vannak s alkotnak fültőtől fültőig menő vesszősort, melyre czik-czacosan páros háromszögek vannak fektetve. A háromszögeket pont élénkíti. Magassága 8·3 cm., szájm. 7·4 cm., legnagyobb hasasodása 9 cm.; a profilált, talpszerű, alól homorú fenék átmérete 4·6 cm.

48. kép. Agyagbögre.
Fig. 48. Pot de terre.

D) *Fületlen bögre*. (48. kép.) Technikája u. a. mint a már előbb tárgyalt bögréké. Feltűnő gondossággal készült. Felülete fényes, tónusa sötét-szürke. Díszítése: a vállon hornyolat, mely négy helyütt bordába szökik fel. Innét lefelé négy ízben két-két hornyolat vonul. Pereme ajakosan, helyesebben gomba módjára hajlik ki, két ellentétes oldalán 2—2 lyukkal. Magassága 8·5 cm., szájm. 8 cm., legnagyobb hasasodása 8·6 cm., profilált, lennt homorú fenékének átmérete 3·6 cm.

E) Gomba alakú fedő. (49. kép.) U. a. technikával készült, mint e csoport többi típusai. Tónusa szürkés-barna, felülete fényes. Két ellentétes oldalon két-két lyukkal van átlukasztva. Félholdason végződő fogantyúját három sekély mélyített párhuzamos kör díszíti. Magassága fogantyúval együtt 3·7 cm., átmérője 7·3 cm.

49. kép. Agyagfedő.
Fig. 49. Cuvercle de terre.

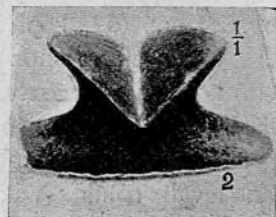
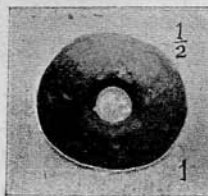
50. kép. Agyagcsésze.
Fig. 50. Tasse de terre.

F) Lapos csésze. (50. kép.) Alakja csonka kúp. Iszapolása finom, égetése jó, bevont, simított, fényes felületű. Tónusa szürkés-fekete. Oldalát négy hornyolat díszíti. Magassága 3 cm., szájtátmérője 6·6 cm., homorú fenékátmérője 4·8 cm.

G) Csónak alakú tál (mint XIV. cs., C) típusa). Törött példa. technikája u. o., mint az előbbi típusoké. Tnusa szürkés-barna. Két külön töredék képviseli ebben a csoportban ezt a típust. Két vége ívelt.

G₁) Csónak alakú tál (mint XV. cs. E) típus). A G) típustól abban tér el, hogy végei nem íveltek, hanem szegletesek. Egy töredék képviseli ezt a típust.

H) Agyaggyöngy (51. kép. 1. sz.) Alakja kettős csonka kúp. Technikája u. a., mint e csoport többi típusaié. Tónusa barna-vörös, de szürkés-feketére füstölt foltok is vannak rajta. Benyomkodott köröcskékkel díszített. Átmérője 3·1 cm., magassága 1·8 cm., a lyuk átmérője 1·2 cm. Megjegyzem, hogy a lyuk befelé szűkül.

51. kép Agyaggyöngy és félholdas edényfűl.
Fig. 51. Perles d'argile et ansa lunata.

Az agyagholmik-

rendjén kell megemlékezni egy pár edénytöredékről, melyek nagyobb edényekből származnak. Mind finom iszapolású, jó égetésű, bevont és simított. Tónusuk sötét-szürke, barna-vörös és sárgás-barna. Peremük kihajló. Díszítésük borda, hornyolat és körömbenyomás. Némelyiken fül-utánzat, másikon kettős dudor van.

Az agyagholmik csoportjába tartozik egy barna-vörös és egy sötét-szürke tónusú *ansa lunata* (51. kép, 2. sz.), továbbá egy pár agyag-öntőminta. Ez utóbbiakról azonban alább.

Ugyancsak ezt a csoportot gazdagítja

1) *egy gula alakú tűzikutya.*

E helyütt kell megemlékezni egy sajátos leletről.

A szűz föld felett 2 m-re, a vízszintes felvételek térképén keresz-

52. kép. Agyagedény nyaka.

Fig. 52. Col d'un grand vase.

teskével jelölt helyen egy durvább mívű edény alját s egy finomabb mívű edény olyan perem- és nyakrészét leltem, mint a milyent a IX. csoport kapcsán már említettem. Annál azonban sokkal nagyobb. Száj-átm. 29 cm. (52. kép.)

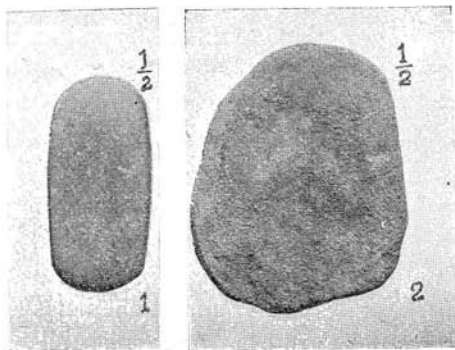
Közel egymáshoz feküdtek. A felfedéskor úgy látszott, hogy mind a kettő körül van tapasztva, azonkívül belsejük is tapasztott. A kibontáskor kitűnt, hogy a mit külső tapasztásnak néztem, az voltaképpen erős tűznek kitétt föld, mely megfogta az edények külső falát. A kiszedéskor azonban levált róluk. A kibontás arra is rávezetett, hogy az egyik belsejében hasonló ok következtében fogta meg a durvább edény belsejét a föld. Le is mállott róla. A peremrész belseje azonban nemcsak tapasztott, de simított is, tehát szándékosan eszközölt munkával van dolgunk.

A csontholmikát két vágott agancs és
 J) 2 átfúrt, faragott szarvvég (53. kép). Végül egy
 K) átfúrt fog, mint csüngődísz képviseli.

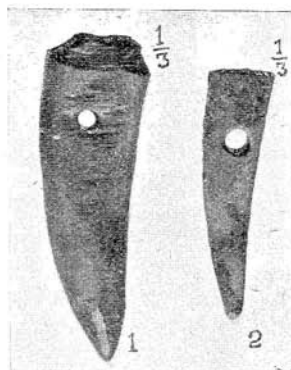
A kőholmik négy különböző kategóriába tartoznak. Ezek csiszoló
 kövek, simító kövek, öntőminták és két kődugó. Egyelőre csak a csi-
 szoló kövekről és kősimítókról szólok.

Csiszoló kő kettő van ebben a csoportban. Egyik csonka ellip-
 szis formájú, a másik csonka, törött példa.

A simító kövek két külön típust képviselnek.

53. kép. Átfúrt, faragott
 szarvégek.
 Fig. 53. Bouts de ramure.

54. kép. Kősimítók.
 Fig. 54. Polissoirs de pierre.

L) tojásdad alakú (54. kép, 2. sz.), legnagyobb átmérője 7. cm.
 Anyaga homokkő.

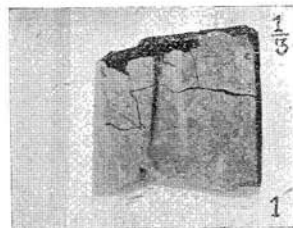
M) téglalap formájú, élein elsimítva. Hossza 5·5 cm., szélessége
 2·7 cm., vastagsága 1 cm. Egyenletesen csiszolt. Két végén kissé elvé-
 konyúl.

Egy teljes ép, két fél ép és három törött
 öntőmintát leltem ebben a csoportban. Kül-
 lönböző típusokat képviselnek.

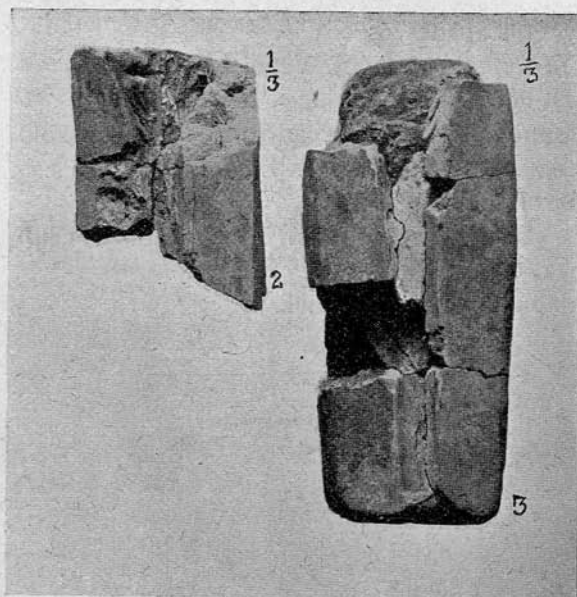
N) Keskeny véső öntő-mintájának töre-
 déke agyagból. (55. kép, 1. sz.) A töredék-
 ken meglevő minta hossza 4·1 cm. A kihajló
 él szélessége 1·4 cm.

O) Hosszú, keskeny, tokos véső agyag-
 öntőmintájának két töredéke. (55. kép,
 2. 3. sz.)

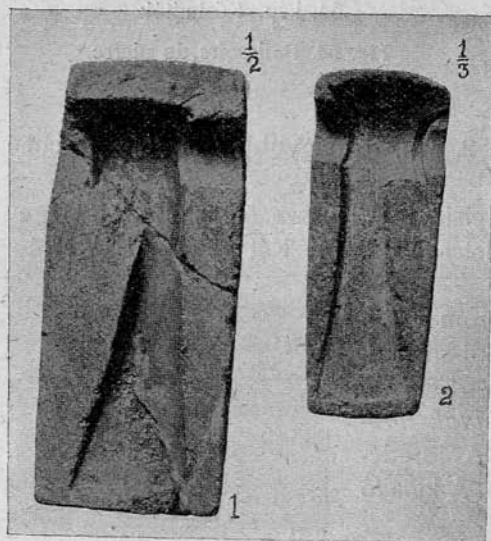
A két töredékből teljesen rekonstruál-

55. kép, 1. sz. Véső öntő-
 mintája agyagból.
 Fig. 55., no. 1. Fragment de
 moule en argile pour burin.

55. kép, 2. 3. sz. Véső öntőmintái agyagból.
Fig. 55., no. 2. 3. Fragments d'un moule d'argile
pour bourin.

56. kép. Balták öntőmintái kőből.
Fig. 56. Moitiés de moule pour hache.

hatjuk a kiöntendő vé-
sőt. Hossza 18·7 cm.
Az él szélessége 1·1
cm. A tok pereme egye-
nes. Maga a tok ferde
bordákkal volt díszítve,
a melyeknek megfelelő
mélyítést az öntőminta
mindkét töredékén kon-
statálhatjuk. A haszná-
lat révén megsérülhe-
tett a minta. Erre mutat,
hogy helyenkint agyag-
gal ki van feldozva.

P) *Balta öntőmin-
tájának fele.* (56. kép,
1., 2. sz.) Egy kisebb
és egy nagyobb példa
képviseli, a megfelelő
szerszám két ellentétes
oldala. Anyaguk csil-
lám-pala. A nagyobbik-

nak hossza 18·6 cm., széles.
7·9 cm. A kiöntendő balta
hossza 1·6 cm., az él szé-
lessége 4·7 cm. A kisebb-
biknek hossza 14·2 cm., szé-
lessége a foknál 5·5 cm., az
élnél 4·7 m. A kiöntendő
balta hossza 13·2 cm., élé-
nek szélessége 3·5 cm.

Q) *Közpűs, szárnyas lánd-
zsacsúcs öntő mintája.* (57.
kép) Anyaga homokkő. Hosz-
sza 13·4 cm., szélessége a
köpűnél 7·5 cm., a csúcsnál
5·8 cm. Magának a kiöntendő
lándzsacsúcsnak hossza 12·6
cm., a köpű átmérője 3 cm.,
a szárnyak kiszögellésénél
3·6 cm.

Ezekkel van kapcsolatban

R) Egy agyag és egy kő dugó. Az anyagból való hengeres, végén benyomkodott. (58. kép.) A bronzöntésnél való szerepét elárulja az öntéskor a végéhez tapadt bronzszemerke. Hossza 8·1 cm., átméjtöje 3·5 cm.

A kőből való voltaképpen az analogia révén sorolom a dugók közé, azonban semmi nyomát nem találjuk rajta annak, hogy használták volna. (Ásat. lelt. 182. sz.) Anyaga kavicsos homokkő.

Ebben a nivåóban több helyütt leltem bronzsalakot, minden különösebb karakter nélkül való bronztöredékeket, de kaptam négyzetes átmetszetű bronz pálczatagokat meglehetősen számban. Leltem végül

S) egy erősen oxidált, tönkrement *spirális töredéket*, melyről még megállapítható, hogy a IX. cs. F) típusa alatt említett spirálissal egyezik.

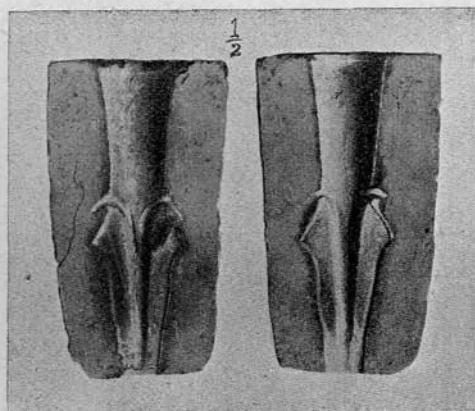
XIV. csoport.

Nivója a szűz föld felett 2·5 m. 2·95 m.-ig terjedő réteg.

Típusai:

A) *Kancsó alakú, két fülű bögre.* (Mint a IV. cs. A) típusa.) Egy ép és két törött példa képviseli ezt a típust. Finoman iszapoltak, jól égettek, bevon-
tak, simítottak. Kettő fényes félületű. Tónusuk sötétszürke, sárgás-barna. Az ép példátfele részben feketére fogta a füst. A két törött példa fenék-része enyhén benyomkodottfélgömb alakú, az ép példátfele egyenes s csonka kúpot mutat. Ennek magassága 8·9 cm., átméjtöje 5·5 cm. Legnagyobb hasasodásuk 7·3, 7·2 cm., fenékátméjtöjük 3·4, 2·4, 2·3 cm.

A₁) *kancsó alakú, két fülű bögre.* (59. kép.) Voltaképpen az előbbi típus egyik változata, melynek szája csónak alakú s ellipsziszből formálták olyan formán, hogy elül-hátul kiöntőszerűleg szögbe fusson. U. o. technikával készült, mint az A) típusú bögrék. Tónusa sötét-szürke.

57. ép. Lándzsacsúcs öntőmintái kőből.
Fig. 57. Moueles en grès pour pointe de lance.

58. kép. Agyag-dugó.
Fig. 58. Bouchon en argile.

59. kép. Agyagbögge.
Fig. 59. Pot de terre.

60. kép. Agyagbögge.
Fig. 60. Pot de terre.

Felülete fényes. Pereme kihajló. Félgömb alakú fenékrészét szabálytalanul egyenesbe vonták. Magassága 9·2 cm., legnagyobb hasasodás 7·2 cm.

A₂) *Kancsó alakú, két fülű bögre.* (60. kép.) Az A) típus tovább fejlődése, félholdas fülekkel, Technikája u. o., mint az előbbi típusé. Tónusa sötét-szürke, meglevő fülének tónusa azonban barna-vörös. Pereme enyhén hajlik ki. Fenékrésze enyhén profilált s alul homorú. Diszítése: fültől fültől hornyolattal képezett borda, a fülek alatt pedig négy-négy lefelé húzódó hornyolat. Magassága 15·8 cm., szájátm. hosszban 11 cm., szélességben 6·5 cm., legnagyobb hasasodása 14·5 cm., fenékátm. 5·9 cm.

B) *Csonka kúp alakú fazék.* (61. kép.) Törött példa. Durván iszapolt, rosszul égett, simított. Pecsétnyomó alakú dudor ékíthette fent mindkét oldalon. A meglevőn konstatálhatjuk, hogy ezektől a dudoroktól jobbra-balra ujjbenyomás díszítette ezt az edényt. Feneke egyenesbe vont, 12 cm. átm.

C) *Csónak alakú agyagtál* (62. kép.) Finom iszapolású, jól égett, bevont, simított. Egy ép és egy törött példát leltem ebben a nivóban. Az ép példá-

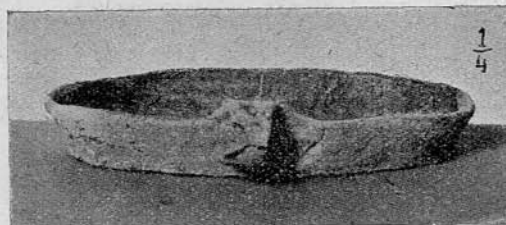
nak tónusa sötét-szürke, a törötté sárgás-barna. Az épnek szalag-füle van s feneke egyenes. Magassága 4 cm., szájátm. hosszban 26 cm., szélességben 11·7 cm., fenékátm. hosszban 23·3 cm., szélességben 10 cm.

Az edénytöredékekből alacsony tálszerű készítményekre következtethetünk (különösen az ásat. lelt. 139. és 150. sz. töredékből). Van egy

durván iszapolt, jól égett, bevont, simított nagyobb edénytöredék is, melynek peremén bevágások vannak díszítésképpen, a perem alján pedig lapos, félholdasan végződő rátétek. (Ásat. lelt. 133. sz.) A fülmaradványok között van egy középpüti szögben megtörő, egy enyhén mélyíttet felületű és két *ansa lunata*. Egy kisebb bögre alsó felének töredéket és egy nagyobb, barna-vörös tónusú bögrének töredéke a díszítés azonos kivitele révén érdemel figyelmet. A kisebb bögre alsó fele (63. kép.) fenn finom vertikális vonalakkal, középpüti három párhuzamos horizontális vonallal volt díszítve, az alatta levő, enyhén kiemelkedő dudorokat alúl-felül hármias párhuzamos vonalakkal húzott hullámdíszárja be.

61. kép. Agyagfazék.
Fig. 61. Pot de terre.

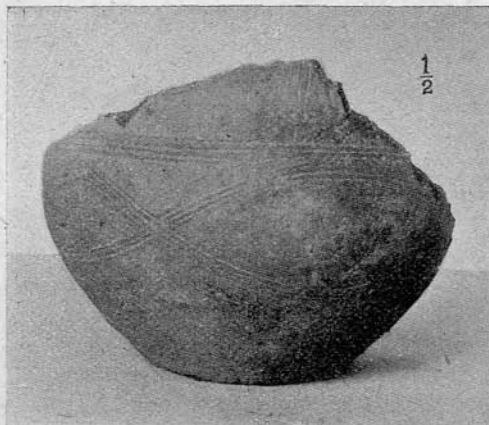
62. kép. Agyagtál.
Fig. 62. Plat de terre.

A nagyobbik töredéken u. ez a díszítési elv, csak hogy ezen nincsenek meg a dudorok, legalább a töredéken nem kapjuk a nyomait azoknak, Párhuzamos, horizontális vonalak díszítik, melyekre párhuzamos körívek fekszenek párosával, anélkül azonban, hogy átmennének azokon. A köríveken kívül fekvő területet vertikális irányban húzott finom vonalak töltik ki s alkotnak csillagszerű díszet. (64. kép.)

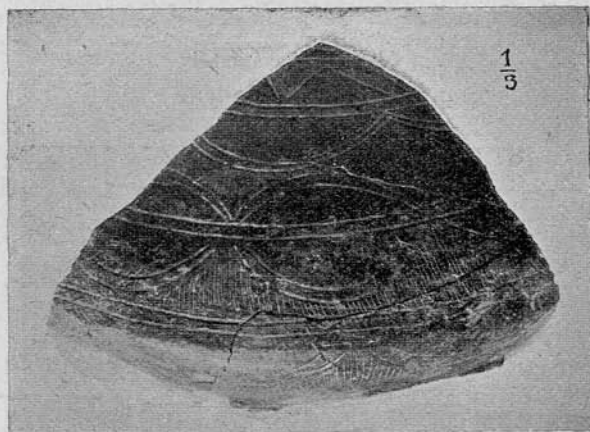
Mint jellemző darabot a 65. képen mutatok be egy bögre-peremrészét. (Ásat. lelt. 128. sz.)

Az agyagholmikhoz tartozik egy

D) kúp alakú tűzikutya, melynek magassága 6·8 cm.

63. kép. Agyagedénytöredék.
Fig. 63. Fragment de vase.

64. kép. Agyagedénytöredék.
Fig. 64. Fragment de vase.

E) gúla alakú, durván iszapolt tűzikutya, melynek magassága 18,2 cm., fenék-átm. 20 cm. (66. kép.)

Egy agyag dugóról később. Csonthalmija egy vágott agancsból és egy vágott, átfűrt agancsból áll. E csoport leleteit gazdagítják az öntőminták. Egy kivételével agyagból valók. A következő típusok állapíthatók meg:

F) *Lapos bronzvéső agyag-öntőmintája.* (67. kép 1. sz.) Mind a két fél agyagból való. Az egyik egy kissé hiányos. Az ép példának hossza 14,5 cm., oldalai enyhén íveltek. A kiöntendő véső hossza 13,8 cm., az ívelt él szélessége 4,3 cm., foka 3,2 cm. széles.

F₁) *Lapos bronzvéső öntőmintájának fele agyagból.* (67. kép 4. sz.) Éle kihajló, de teste keskenyebb. A minta hossza 16,2 cm., szélessége az élnél 8,1 cm. A véső élé-

nek szélessége 4,2 cm., fokának szélességét nem ismerjük. A véső testének szélessége közepűt 2 cm.

Valószínűleg hasonló véső öntőmintájának töredékét képviseli a 67. kép 3. sz. Ez is agyagból való.

G) *Bronzbaltá öntőmintájának fele.* (67. kép 5. sz.) Mind két oldalán u. a. típus van kivésve. A 67. kép 6. sz. adja oldalnézetét. Egyik valamivel nagyobb. A minta hossza 16,6 cm., szélessége 8,3 és 7,3 cm. A kiöntendő balták közül a nagyobbiknak hossza 14,9 cm., élének szé-

lessége 4·1 cm., a kisebbiknek hossza 14·7 cm., élének szélessége 4·6 cm. Anyaga csilámpala.

Az öntőmintákkal vannak szoros kapcsolatban a dugók, és pedig:

H) *Hengeres agyagdugó* (V. ö. 58. kép.), melynek két vége be van nyomkodva. Hossza 7 cm., átmérője 2·2 cm.

H₁) *Elliptikus átmetszetű kődugó*. Anyaga homokkő. Végei felé ellaposodik. Hossza 6·6 cm, kisebbik átmérője 1·6 cm., hosszabbik álmérője 2·2 cm.

Végül egy kis kovaszilánkokcskáról kell még megemlékezniem (ásat. lelt. 141. sz.). Nevezetessége abban áll, hogy valamikor fogazott volt, ennek halvány nyomait még látjuk rajta. Minden valószínűség szerint az agyagedények díszítésére szolgált.

Egy helyütt egy kis bronzsallakot leltem.

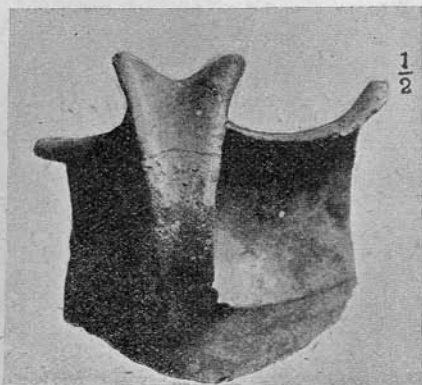
XV. csoport.

Nivója a szűz föld felett 2·95 m.—3·5 m.-ig terjedő réteg.

Típusai:

A) *Kancsó alakú, két fülű bögre* (mint IV. cs. A) típusa). Technikája is u. a. Tónusa sárgás-barna. Felülete kevésbé fényes. Pereme enyhén hajlik ki. Fülkezelése olyan, mint a hasonló típusoké. Fenékrésze csonka kúp. A kúp csonkaságát azáltal nyerte, hogy kissé egyenesre simították. Magassága 7·6 cm., szájátm. 5·4 cm., legnagyobb hasasodása 6·9 cm.

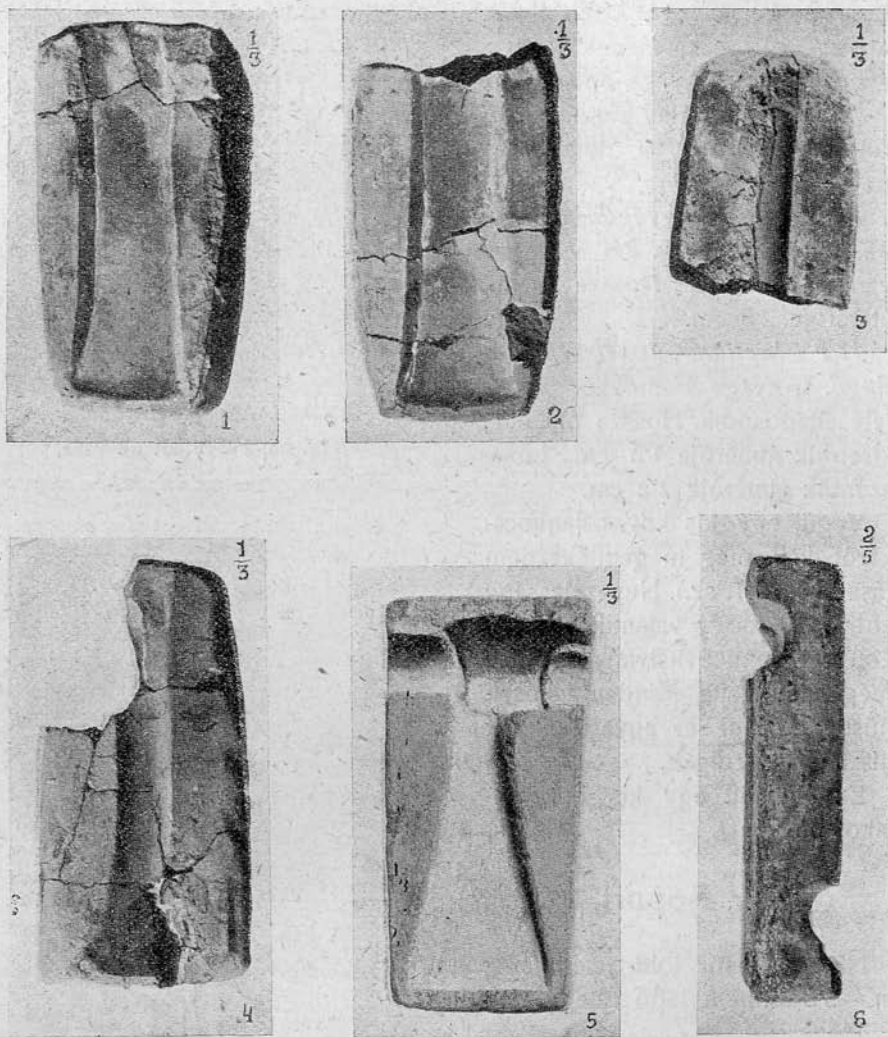
B) *Kancsó alakú, egy fülű bögre* (mint IX. cs. B) típusa). Annyi eltérés van a kettő között, hogy ezt középtűt hornyolat tagolja két részére. Technikája u. a. Tónusa sötét-szürke. Felülete fényes. Magassága 6·6 cm., szájátm. 5·7 cm., legnagyobb hasasodása 6 cm. Feneke gömbszelvény alakú.

65. kép. Agyagedénytöredék.
Fig. 65. Fragment de vase.

66. kép. Tűzikutya agyagból.
Fig. 66. Chanut en argile.

67. kép. 1.—4. sz. Vesők agyagöntőmintái, 5. 6. sz. baíta öntőmintája kőből.
Fig. 67. no. 1.—4. Moules d'argile pour burins, no. 5. 6. Moitié de moule en pierre.

B₁) *Kancsó alakú, egy fülű bögre* (mint IX. cs. B) típusa). Középtűt ezt is hornyolat tagolja két részre, pereme azonban ferdén vágott. Technikája u. o., mint az előbbi típusoké. Tónusa sötét-szüre. Felülete fényes. Feneke egyenesbe vont. Magassága 6'9 cm., szájátm. 5'3 cm., legnagyobb hasasodása 6'2 cm., fenékátmérője 2'6 cm.

B₂) *Kancsó alakú, egy fülű bögre.* (68. kép.) Az előbbi típusok egy nagyobb kiadású változata, felálló füllel, félgömb alakú fenékrész-

szel. Az eltérés, eltekintve attól, hogy pereme nem ferdén vágott, mint a B₁) típusé, abban áll, hogy a hornyolat a bögre alsó harmadáig vonúl s ezzel jelzi ennek a típusnak egy új változatát, új fejlődését. Magassága füllel 10·1 cm., szájmérője 6·3 cm., legnagyobb hasasodása 7·7 cm. Félgömb alakú fenékrésze 2·2 cm. átmérőjű egyenes simítás vans ez ad külön fenékformát. U. o. technikával készült, mint a B) típus. Tónusa sötét-szürke.

B₃) *Egy fülű bögre.* (69. kép.) A B₁) típus tovább fejlődése révén keletkezett. Ugyanazzal a technikával készült, mint a B₁) típus, de tónusa

68. kép. Agyagbögre.
Fig. 68. Pot de terre.

69. kép. Agyagbögre.
Fig. 69. Pot de terre.

barna-vörös. Az előbbi típustól való eltérései a következők: szája elliptikus, felső két harmada hengeres, alsó fele ujjbenyomásos gömbszelvény alakú. A hol a henger a gömbszelvénynyel a B₂) típuséhoz hasonló módon találkozik, hat lapos csücsök tagolja a bögrét. Magassága 7·5 cm., elliptikus szájának hosszanti átmérője 5·9 cm., legnagyobb hasasodása 6·8 cm.

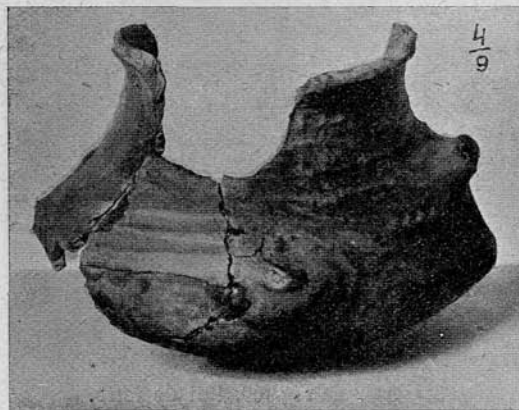
C) *Egy fülű bögre.* (70. kép.) U. o. technikával készült, mint az előbbi típusok. Tónusa szürkés-barna. Felülete fényes. Alsó fele kissé elsimított gömbszelvény, felső fele azt a benyomást kelti, mintha csonka kúpokból volna felépítve. A találkozási élen három ferdén menő hornyolat van. Magassága 6·2 cm., szájm. 5·3 cm., legnagyobb has. 8·2 cm.

D) *Bögre, törött.* (71. kép.) Ez a finoman iszapolt, jól égett, bevont, simított, sötét-szürke és sárgás-barna foltokkal borított töredék

70. kép. Agyagbögge.

Fig. 70. Pot de terre.

71. kép. Agyagbögge.

Fig. 71. Pot de terre.

új típusra enged következtetni, melynek pereme kihajló, fenékrésze homorú. Nyakán négyesével elhelyezett, lencseszerű pontdísz és hornyolat van. Hornyolat tagolja a nyak alsó felét is. Az előbbi lencseszerű pontdísz a vállon is megvan. Megvan a hornyolat is. Hármásával meggy dudortól dudorig s felülről lefelé indulva köríti a dudorokat. Az egyes dudorok között hármásával vertikálisan haladó hornyolatok nyomai is megvannak ezen a töredéken.

E) Csónak alakú tál.
(72. kép 1. sz.) Végei ivelték. Középpütt szalagos fülnyújtvánnyal. Finoman iszapolt, jól égett, bavont és simított. Tónusa sötét-szürke. Magassága 3·6 cm., szájának hossza 28 cm., szélessége 10·5 cm., egyenesbe vont fenekének hossza 26 cm., szélessége 7·5 cm.

Ezt a típust képviseli még hét töredék.

E₁) Csónak alakú tál.
(72. kép 2. sz.) Az előbbi típus változata. Végei szögbe futnak. U. o. tech-

E típusokat kiegészítik a töredékek. Van ezek között két olyan töredék, mely két finoman iszapolt, jól égett, bevont, simított, barnavörös tónusú, fényes felületű edénytől származik. Az egyik a XIII. csoport kapcsán említett, belül tapasztott edényperemhez hasonló.

Új típusokat sejtetnek azok a peremerészek is, melyek között 73. és 74. kép alatt mutatok be. Az egyik (73. kép.) ásat. lelt. 99. szürkés-barna tónusú, fényes felületű, finom kivitelű töredék perem- és fülkekezelésével vonja magára figyelmünket.

A 74. képen látható peremrész u. o. kivitelű, de barnavörös tónusú. Ez is perem- és fülkekezelése révén érdemli meg figyelmünket. Ez nyújt fogalmat arról, hogy a XIV. csoportban 129. lelt. sz. középtütmegtörő fül milyen edényből származhatik.

Fontos az a két töredék is, melyek egyikét 75. képen mutatom be s mely talpas edényből való. Technikája u. o., mint a csoport többi kerámikai típusaié. Tónusuk sötét-szürke.

Egy másik töredék ismét olyan bögrére enged következtetni, mint a milyent e csoport C) típusa alatt tárgyaltam.

Van egy olyan töredék is (ásat. lelt. 105. a.), mely valószínűleg gyermekjátékból való.

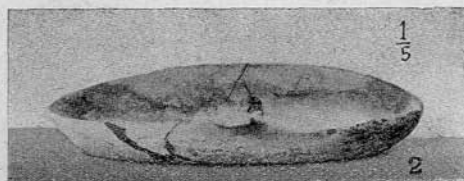
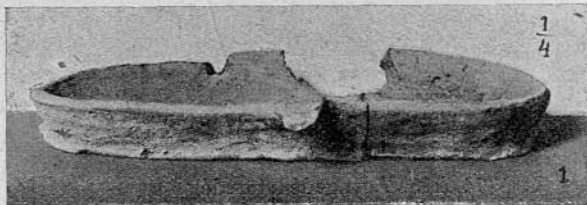
A kerámika csoportját gazdagítja.

F) *Két csonka kúp alakú agyaggyöngy is* (mint XIII cs. H) típusa). A nagyobbiknak magassága 2·8 cm., átmérője 4·7 cm., a kisebbiknek magassága 2 cm., átm. 3·4 cm. Finoman iszapoltak, jól égettek, bevontak és simítottak. Tónusuk szürkés.

G) *Gula alakú tűzi kutya* (mint 66. kép). Törött példa.

A csontholmit két vágott agancs képviseli, továbbá

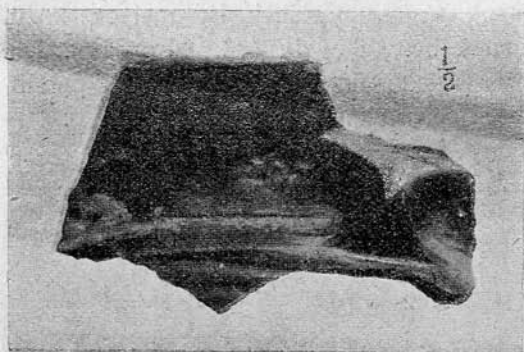
H) *vágott, átfúrt agancskalapács* (76. kép 1. sz.), melynek hossza 11·8 cm.

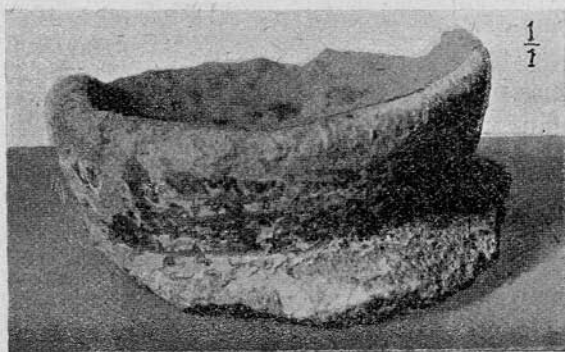
72. kép. Agyagtálak.
Fig. 72. Plats de terre.

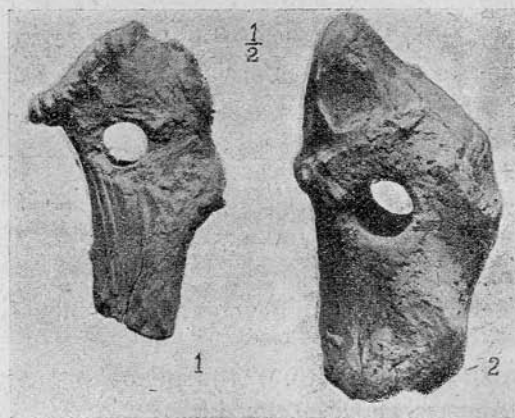
73. kép. Agyagedénytöredék.
Fig. 73. Fragment de vase.

74. kép. Agyagedénytöredék.
Fig. 74. Fragment de vase.

75. kép. Agyagedénytöredék.
Fig. 75. Fragment de vase.

76. kép. Átfúrt agancsok.
Fig. 76. Marteaux de ramures,

I) vágott, átfúrt agancs-
szerszám (76. kép 2. sz.),
melynek hossza 14,6 cm.

J) egy törőkö.

K) egy csiszolt, átfúrt
kőbaltafok. (77. kép. 1.
sz.) Anyaga diabasz.

K₁) egy csiszolt, átfúrt
kőbaltafok. (77. kép 2.sz.)
Anyaga porfir.

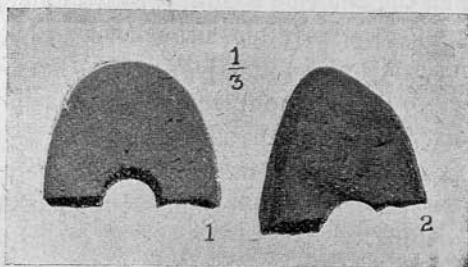
Végül egy homokkő-
ből való öntőmintatöre-
dék, valószínűleg véső
öntőmintája. (Ásat. lelt.
120.) és egy csiszoló
kő töredéke.

Bronzot nem leltem
ebben a nivóban. Mind-
össze egy csomó sa-
lakot.

Utoljára említem
meg, hogy ebben a
nivóban egy emberi
koponya homlok részét
találtam.

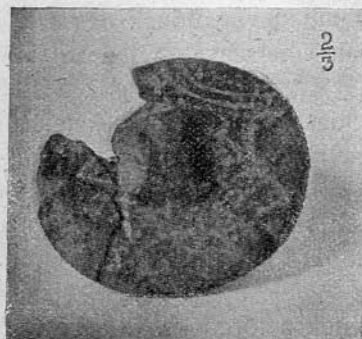
XVI. csoport.

Nivója a szűz föld fe-
lett 3,5 m.-től a felszínig
terjedő réteg. Ebben a
nivóban mindössze egy
kis, finoman iszapolt, jól
égett, bevont, simított,
szürkés-fekete tónusú fű-
les fedőcske került fel-
színre. Felső része kör-
ivekkel díszített. (78. kép.)
Átmérője 5 cm.

77. kép. Kőbalták foka.

Fig. 77. Pointes de haches en pierre.

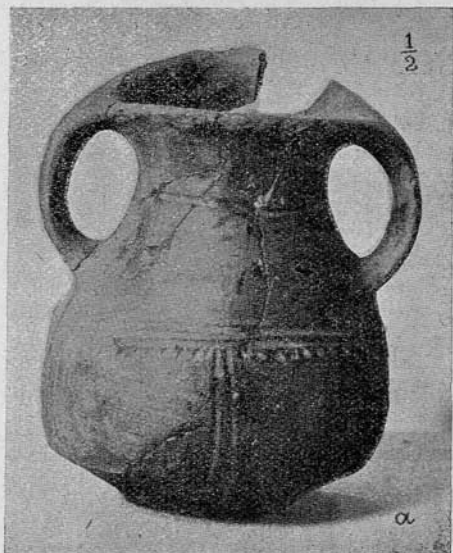

78. kép. Agyagfedő.

Fig. 78. Cuvercle de terre.

Szórványos leletek csoportja.

Ebben a csoportban a kancsó alakú, két fülű bögrék vannak leg-gazdagabban képviselve. Valamennyi a IV. cs. A) típusával egyezik. Van azonban egy példa, melyet a 79. sz. képen a) alatt mutatok be s a mely mint változat érdemel figyelmet. Eltekintve attól, hogy fülének

79. kép. Agyagbögre és feneke.

Fig. 79. Pot de terre et son fond.

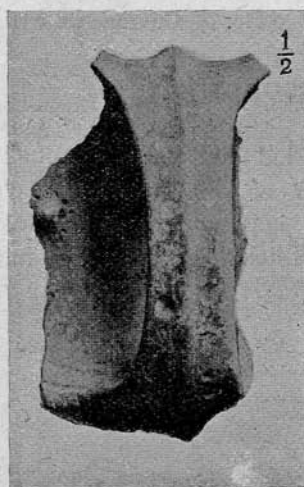
felületén öt, a másikon négy mélyített vonaldísz van, fenékrésze a maga csonkakúp formájával oly módon profilált, hogy élesen elválik az edény felső részétől. Magán a fenéken is van valami, a mit eddig egyetlen bögrénél sem tapasztaltunk: *keresztdísz*. (79. kép b.) A keresztzárak

pontban végződnek egy szár kivételével, melynél a pont a száron kívül van elhelyezve. A feneket körítő pontsorról már másutt is találkoztunk.

A bögre magassága 12·2 cm., szájátm. 7·1 cm., legnagyobb hasasodása 10·3 cm., fenékátmérője 5 cm. Azzal a finom technikával készült, melylyel lépten-nyomon találkoztunk. Tónusa barna-vörös.

Ezt a csoportot gazdagítja egy olyan *ansa cornata* (80. kép), melynek felső felén borda van s ez a borda fennt dudorban végződik. A borda két oldalán lapos pontdíszet látunk.

E csoport keramikájához tartozik egy mészbetétes díszű, kis bögrének a töredéke. (81. kép.) Magassága 5·4 cm.

80. kép. Agyagedényfűl.

Fig. 80. Anse de vase.

81. kép. Agyagedénytöredék.

Fig. 81. Fragment de vase.

Nem mutatom be külön ábrán, csak megemlítem, hogy egy kis obsidiánnukleust s egy kis obsidiánszilánkot is leltünk, melynek nivóját nem sikerült megfigyelni.

Értékes lelete e csoportnak az a fogantyús csont simító, melyet a 82. képen látunk. Egy darabból van kifaradva. Fogantyúján két lyuk van. Az ovális simító tag hossza 5·2 cm., szélessége 1·8 cm., az egésznek magassága 4·3 cm. E csoport kapcsán említek meg egy átfúrt állatfogot.

E kettős csonka kúp alakú kőbuzogány felét említem még meg ebből a csoportból. Magassága 4·5 cm., félátmérője 3·4 cm. A lyuk átmérője 2·1 cm. A kőholmik között szerepel egy törpenge öntőmintájának töredéke. Hossza 6 cm. Anyaga homokkő.

Az eddigiekben a leletek pusztá leírását adtuk. Mielőtt a régészeti jelenségek rövid vázolásába fognánk, rá kell mutatnunk egy pár fontos tanúlságra, melyek a leletek egész tömegének csoportonként való áttekintéséből szűrődnek le.

Az egyik ilyen tanúlság az, hogy az a bögrétípus, melyet törött példában mint az I. csoport *A*) típusát, ép példában mint a IV. cs. *A*), VII. cs. *A*) (16. kép.), díszesebb példában mint a X. cs. *A*) típusát (23. kép.) mutattunk be, végigvonúl a telep összes kultúrarétegein, kivéve a tizenhatodikat, mely, mint láttuk, csak egy fedőcskét tartalmazott. Megtaláljuk mindvégig változatlanul, de megtaláljuk egyik-másik csoportban a változatait, fejlődményeit is. Csak a XI. csoportra utalunk, a hol ez a típus egyrészt zömökebb formában is fellép, másrészt ott van mellette egyik egy fülű, nagyobb változata is. Ezt a bögre-típust az egész telepre nézve mint *vezértípust* tekinthetjük.

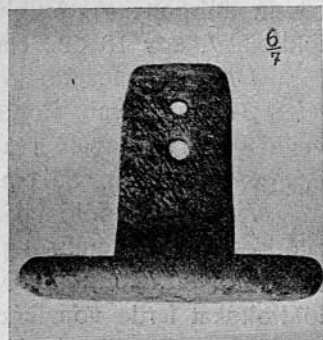
Minden csoportnak megvannak a maga új típusai is. Ezek közül első sorban is a IX. cs. *B*) típusú bögréjére hivatkozunk. Itten lép fel először s nem is találkozunk vele, csak a XV. csoportban, a hol annak változatait is megtaláljuk. (V. ö. XV. cs. *B*—*B*₂ típusait.) A folytatólagos ásatás eredményei között minden bizonynyal ott lesz a közbeeső kultúrarétegek holmija között

ez a bögre is. Tekintettel tehát arra, hogy több egymásra következő réteget jellemez, ezt is a telep egyik kerámikai *vezértípusának* kell tekintenünk.

A tizenharmadik csoportban lép fel a csónak alakú tál a maga két változatával. Ezt a két változatot ott látjuk a rákövetkező két réteg holmija között is. Ez a tálforma is oly típust képvisel tehát, mely több réteget jellemez s így ezt is *vezértípusnak* kell tartanunk.

Fontos találkozás az azonos jelenségeknek, hogy a tizennegyedik csoport *A*) és *A*₂) típusú bögréi csónakos szájukkal együtt mennek a csónak alakú tálakkal.

A X. csoport bronz tör-öntőmintája magára áll. Magára áll a XIII. cs. lándzsacsúcs öntőmintája is. A XII.—XIV. cs. többi öntőmintái azonban egységes képet mutatnak. Mindenik csoportban megvan a bronzbalta és lapos bronzvéső öntőmintája, vagy azok töredéke. Ennek alapján, de meg azért is, hogy a kerámikai típusok egy része is azonos, kétségtelen az összefüggés e csoportok között.

82. kép. Csontslimitó.
Fig. 82. Polissoir en os.

Az eredmények második csoportját a *régészeti jelenségek* képezik. Így nevezem a különböző nivókban jelentkező tűzhelyeket, égett földfoltokat, hamús foltokat, döngölt földfoltokat, czölöp- és karólyukakat. Ezeket a jelenségeket természetesen a felülről lefelé való ásás kapcsán figyeltem meg. Leírásukat azonban éppen úgy, mint a leleteket, alúlról felfelé haladva adom. (83. kép.)¹

I. A legalsó nivó a szűz föld nivója. Itt pusztán egy itt-ott agyagos hamúréteget figyelhettem meg. Az *I.* a felsőbb nivóból lenyúló czölöp-lyuk, *a)* egy putrinak ide nyúló része. Kiasása a folytatólagos ásatások feladata lesz.

II. A szűz föld felett 15 cm.-re van a második nivó. Az egész felszín döngölt; *a)* az előbb említett putri idenyúló része, *b)* égett földfolt. *1.* egy 18×22 cm. átmérőjű, 68 cm. mély czölöp-lyuk.

III. Változatosabb képet nyújt a harmadik nivó, mely a szűz föld felett 37 cm.-re van. Pontsorról égett földfoltokat jeleltem. *a)* a már említett putri idenyúló része. *1.* egy 8 cm. átm., 26 cm. mély karólyuk, *2.* egy 6 cm. átm., 85 cm. mély karólyuk.

IV. A szűz föld felett 49 cm.-re fekvő negyedik nivóban is folytatódik az előbb említett putri (*a*). Az egész felület döngölt. Elvértve hamú- és laza földfoltok voltak észlelhetők. A hamút pontozás, a laza földfoltokat ferde vonalkázás jeleli.

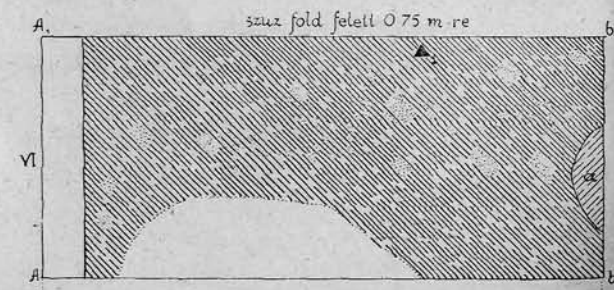
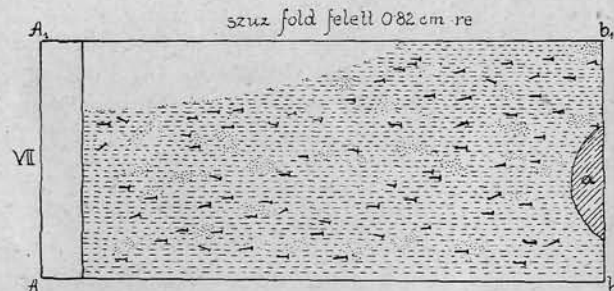
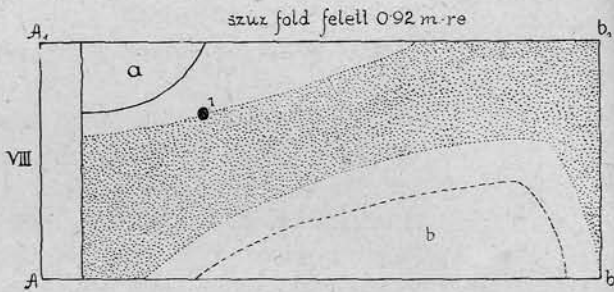
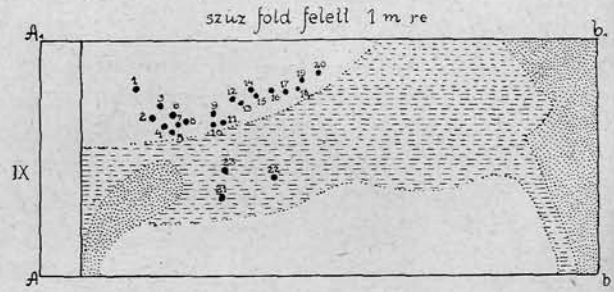
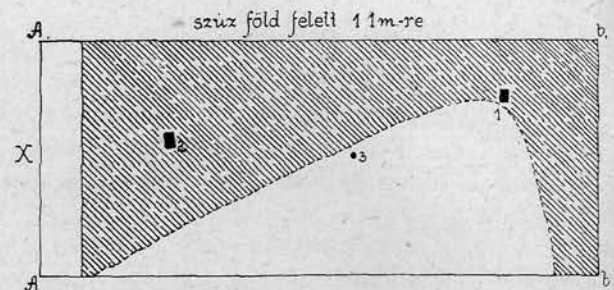
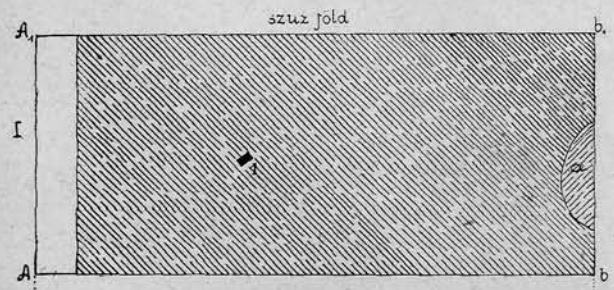
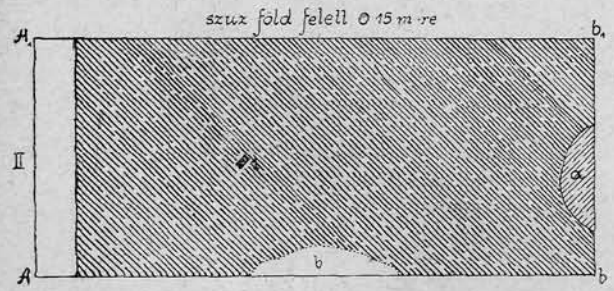
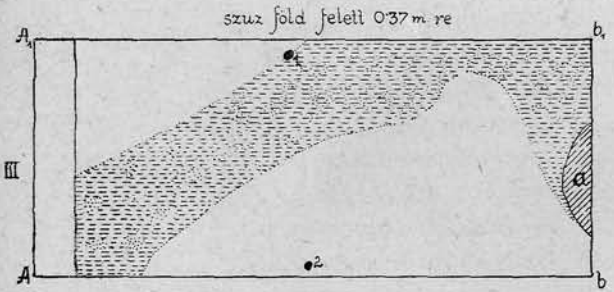
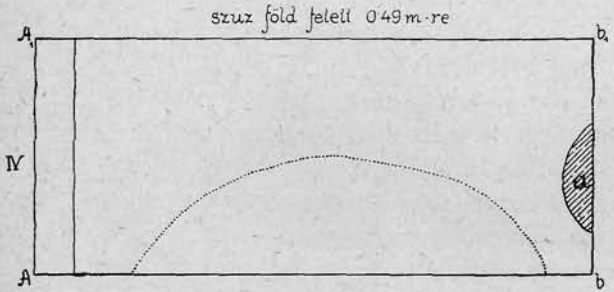
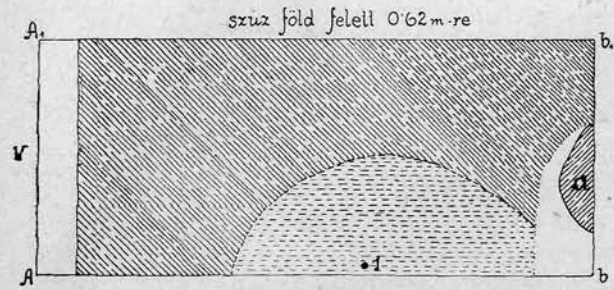
V. Az ötödik nivóban, mely a szűz föld felett 62 cm.-re van, *a)* az előbb említett putri, mely körül pontsorról jelelt égett földfoltot látunk. A szaggatott vonalkázás egy agyagos feltöltést jelel, melyen tüzelési nyomokat konstatáltam. *1.* egy 3 cm. átm., 18 cm. mély karólyuk. E nivónak a többi része hamús, itt-ott szenes, laza föld, mely a maga sárgás-zöldes színével arra enged következtetni, hogy sok szerves anyag bomlott benne szét.

VI. A hatodik nivó a szűz föld felett 75 cm.-re van. Itt is pontsorról jeleltem az égett földfoltokat. Jobb felől (*a*) az alábbi nivókban is említett putrit látjuk. *1.* egy 47 cm. mély czölöp-lyuk, melynek oldalai 12 cm. hosszúak. A felszín többi része laza volt. Helyenkint hamú és szén volt rajta.

VII. A szűz föld felett 82 cm.-re fekvő hetedik nivóban is pontsorról jeleli az égett földfoltot. Ebben a nivóban tűnt fel először a lefelé ásás rendjén az eddigi nivókban említett putri (*a*). Egyébként az egész felület hamúval, szénnel, agyaggal volt vegyes.

VIII. A szűz föld felett 92 cm.-re konstatáltam a nyolcadik nivót. A pontsorról itt is égett földfoltot jelel. Az elülső sajátságos elhelyezke-

¹ Az I.—X. térkép bal szélén a szabadon hagyott terület lépcsőül szolgált, a min lejártunk az ásatás folyamán.

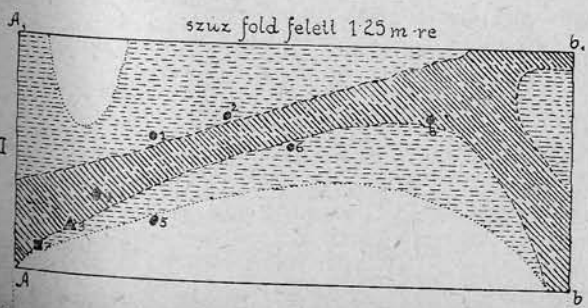
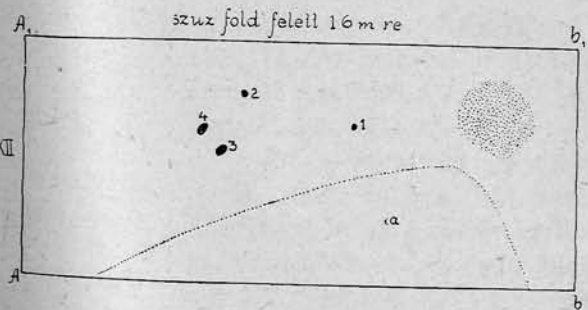
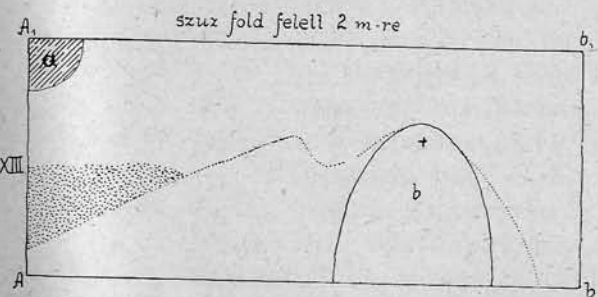
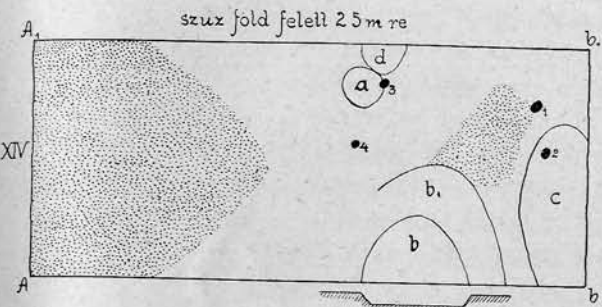
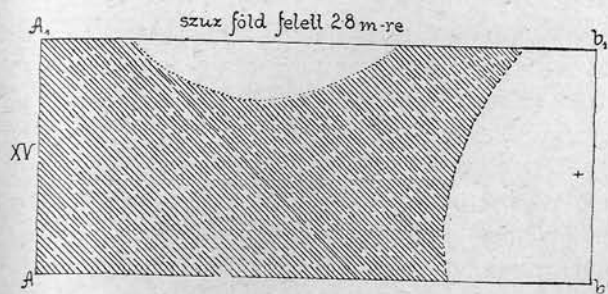

0 1 2 3 4 5 6 7 M

0 1 2 3 4 5 6 7 M

b } fogás vízszintes felvétele:
 -b, }

Lépték 1:50
 Echelle

----- égelt reteg határa
 limite de la couche brûlée

..... dongoli reteg határa
 limite de la couche compacte

laxa föld
 terre incohérente

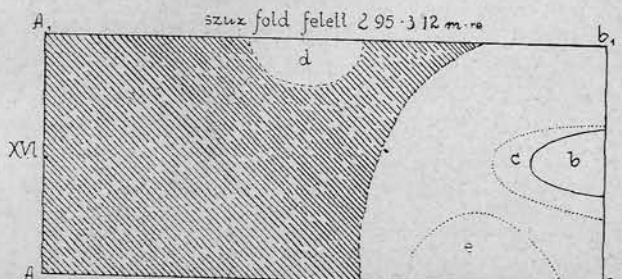
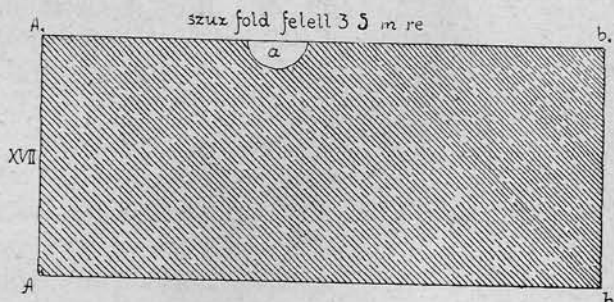
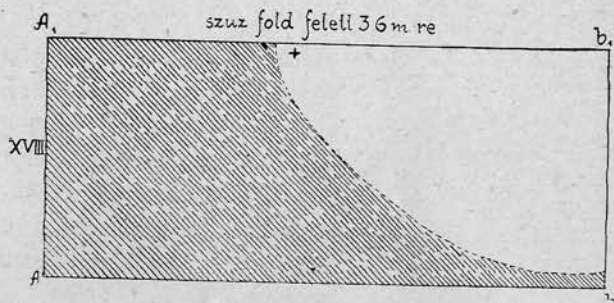
agyag
 argile

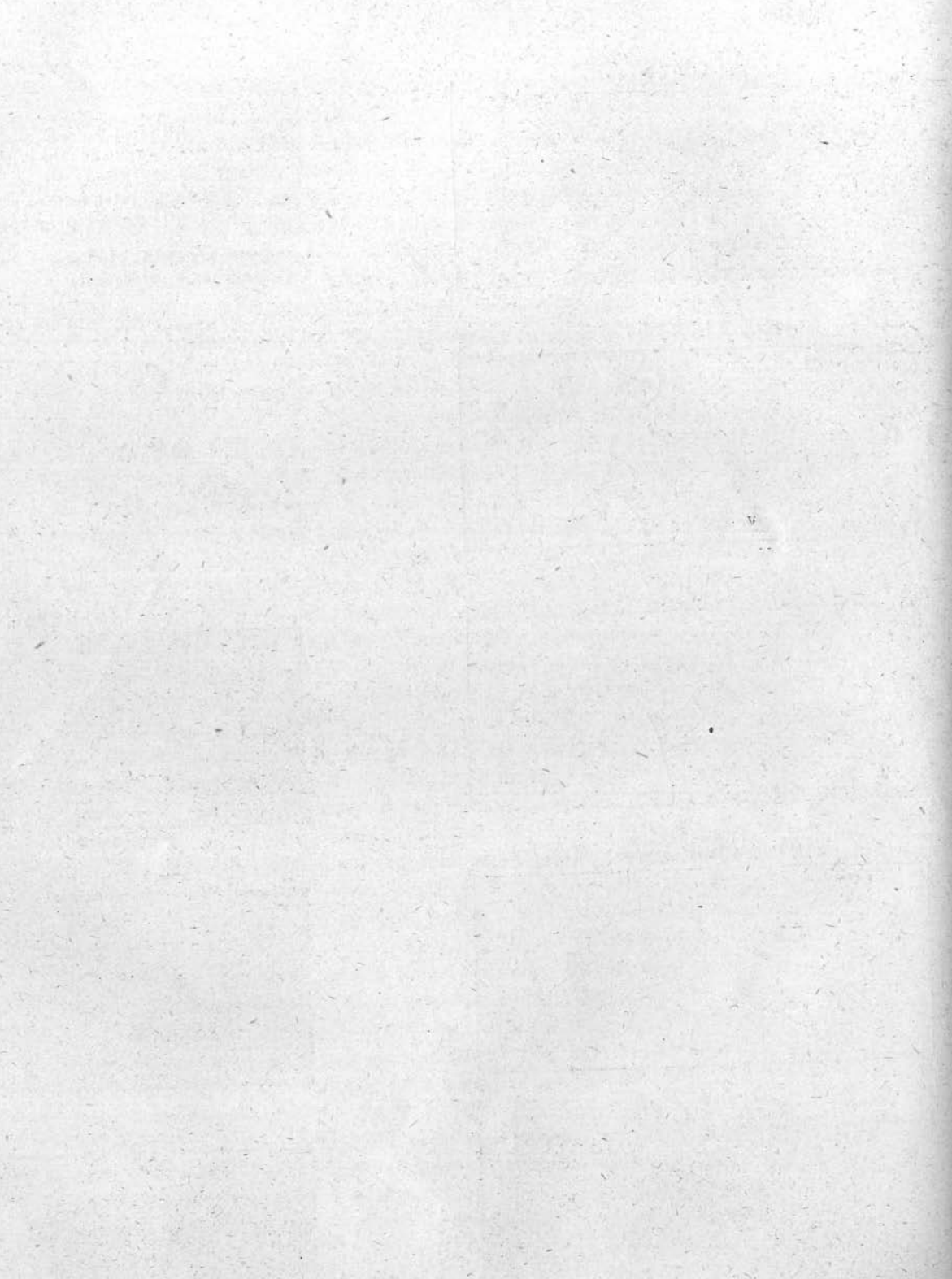
hamu
 cendres

lyukhely
 Joyer

putri
 huile

lyukhely
 trou de pieu

dést mutat. Egy öt cm.-es párkány szegélyezi s erősebben égett, mint az öt cm.-rel mélyebben fekvő *b*) folt. A hátsónál az érdemel említést, hogy a nagy égett földfolton tapasztott tűzhely nyomaira akadtam, melyet folytonos vonallal húztam ki. Az égett foltok között fekvő területet vastagon borította a hamú. *1.* egy 13×15 cm. és 38 cm. mély czölöplyuk.

IX. A szűz föld felett 1 m.-re fekvő kilencedik nivóban két égett földfoltot és két laza, hamús foltot látunk. Az ezektől körülzárt terület voltaképpen döngölt agyagfeltöltés, melyen tüzelési nyomok voltak. Ebben a nivóban összesen 23 karólyukat figyeltem meg. Valamennyinek átmérője 3 cm. Mélységüket itt adom:

1. = 18 cm.; 2. = 17 cm.; 3. = 19 cm.; 4. = 16 cm.; 5. = 17 cm.; 6. = 16 cm.; 7. = 6 cm.; 8. = 10 cm.; 9. = 12 cm.; 10. = 57 cm.; 11. = 55 cm.; 12. = 19 cm.; 13. = 16 cm.; 14. = 60 cm.; 15. = 8 cm.; 16. = 7 cm.; 17. = 6 cm.; 18. = 17 cm.; 19. = 21 cm.; 20. = 13 cm.; 21. = 15 cm.; 22. = 8 cm.; 23. = 8 cm.

X. A szűz föld felett 1·1 m.-re fekvő tizedik nivóban először is egy égetési nyomokkal, itt-ott szenes foltokkal tarkított, döngölt agyagos réteg válik ki. Az *1.* egy 16×14 cm. átm., 66 cm. mély czölöplyuk. U. i. átmérőjű czölöplyuk a 2. sz. is, de ennek mélysége 70 cm. A 3. sz. egy 6 cm. átm. 51 cm. mély karólyuk.

XI. A tizenegyedik nivót a szűz föld felett 1·25 cm.-re konstatáltam. A szaggatott vonalkázással bekerített területen agyagos, döngölt feltöltés volt, a pontsor pedig égett földfoltot határol. Mint fontos jelenséget megemlítem, hogy ezen az égett földfolton sártapasztöredékeket kaptam, melyeken a nád vesszők lenyomatát jól ki lehetett venni. E folt közepe táján tapasztott tűzhely és teljesen megrongált katlan nyomaira akadtam. Több czölöp- és karólyukat is konstatáltam ebben a nivóban. Sorszám szerint: 1. = 6 cm. átm. és 21 cm. mély; 2. = 6 cm. átm., 15 cm. mély; 3. = 10×12 cm. átm., 95 cm. mély; 4. = 10×15 cm. átm., 75 cm. mély; 5. = 6×13 cm. átm. és 78 cm. mély; 6. = 8×9 cm. átm., 73 cm. mély; 7. = 7×18 cm. átm. és 57 cm. mély; 8. = 7 cm. átm., 17 cm. mély.

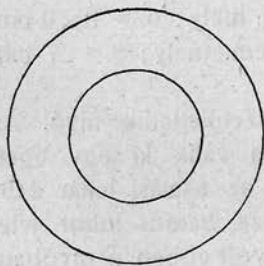
XII. A szűz föld felett 1·6 m.-re volt a tizenkettedik nivó. Az egész felszín döngölt. Ebből pontsorról határolva válik ki egy égett folt, melyben az *a*-val és kereszttel jelelt helyen az ásatási leltár 215. sz. holmit leltem. Az égett földfolt mellett egy laza, hamús foltot jelel a ferde pontozás. Két karó- és két czölöplyuk is volt ebben a nivóban. 1. = 6 cm. átm. és 38 cm. mély; 2. = 6 cm. átm. és 28 cm. mély; 3. = 12×17 cm. átm. és 47 cm. mély; 4. = 41×21 cm. átm. és 52 cm. mély.

XIII. A szűz föld felett 2 m.-re fekvő tizenharmadik nivó is döngölt, kivéve a bal oldalon ferde vonalkázással jelelt laza, hamús foltot. A pontsor itt is égett földfoltot jelel. Két tűzhelyet is találtam ebben a

nívóban. Az egyik a szelvény bal sarkán van s *a*)-val jelöltem, a másik az égett földfolton volt. Az utóbbin a kereszttel megjelölt helyen két csiszoló követ és azokat a kerámikai maradványokat leltem, melyekről a tizenharmadik csoport kapcsán már megemlékeztem. Külön is megemlíttem, hogy a döngölés roppant kemény volt ebben a nívóban.

XIV. A szűz föld felett 2·5 m.-re volt a tizennegyedik nívó. A hamús, laza foltokat az eddigi jelekkel láttam el: *a*) ponton tapasztott, czipós hátú tűzhely-nyomok voltak; *c*) tapasztott, teknősen behajlító tűzhely, igen megrongálva; *d*) ponton katlantöredékeket leltem égett törmelék között. A *b*) és *b*₁) tapasztott tűzhely. A *b*₁) voltaképpen párkánya a hét cm.-rel alább fekvő *b*) tűzhelynek, melyben öntőmintatöredékeket leltem. Az ebben a nívóban konstatált czölöphelyek méretei: 1. = 18 cm. átm. 49 cm. mély; 2. = 10×12 cm. átm. 47 cm. mély; 3. = 12×14 cm. átm. 60 cm. mély; 4. = 14×15 cm. átm. 53 cm. mély.

Lépték 1:25.
Échelle

A II sz. pultri
Hulle no. II

84. kép. Fig. 84.

XV. A tizenötödik nívó a szűz föld felett 2·8 m.-re van. Az egész felület laza, kivéve két égett földfoltot, melyek egyikében a keresztcskékel jelölt helyeken rongált, tapasztott, czipós hátú tűzhelyek nyomaira akadtam.

XVI. A tizenhatodik nívó a szűz föld felett 2·95 m. — 3·12 m.-re volt. Egy döngölt földfoltot és két égett földfoltot konstatáltam ebben a nívóban. A döngölt foltnak a szűz föld felett való magassága 2·95 m., a *c*) és *d*) égett foltoké szintén. Ezen a térképen látunk egy ovális tűzhelyrészt *b*), melynek a szűz föld felett való magassága 3·12 m.

XVII. A tizenhetedik nívó felvételét (szűz föld felett 3·5 m.) egy tüzelési nyomokat eláruló, pörkölt folt tette szükségessé.

XVIII. A tizennyolcadik nívót a szűz föld felett 3·6 m.-re fekvő döngölt földfolt adta, melynek kereszttel jelölt pontján a föld pörkölt volt s ugyanitt egy pár megfüstölt követ leltem.

A régészeti jelenségekhez tartoznak a putrik.

Az I.—VII. nívóban említett putrin kívül leltem még egyet a halom lemetzésekor 0—8·6 m.-re. (84 kép.) Mélysége 1·1 m. Alapja kör, melynek sugara 42 cm. Félma-

gasságban a legnagyobb hasasodás oly körnek felel meg, melynek sugara 48 cm. Szája szintén kör. Ennek átmérője 48 cm. Szájának széle beleesik az A B szelvénybe. Tele volt kevert földdel, hamúval, szénnel, cseréppel, csonttal. Leltem benne egy bögrét és egy kis bronztörmelékét. Fenekén hamú volt. Falait nem a természetes föld képezte, hanem a szelvényben ennek a nivónak megfelelő rétegek. A putri szája a szűz föld felett 1·37 m.-re volt.

A 85. képen mutatom be a putriban lelt bögrét. Finoman iszapolt, jól égett, bevont, simított, sárgás-barna tónusú, gyengén fényes felületű, egy fülű bögre ez, mely a típus tekintetében szorosan csatlakozik a VIII. csoport A) típusa alatt leírt bögréhez. Tudjuk, hogy a VIII. csoport nivója a szűz föld felett 92—100 cm.-ig terjed. Beleesik tehát a putri magasságába. Az egész bögre díszítetlen, csupán a perem élén látunk mélyített díszet. Ez is kétféle. Háromnegyed részben körömbenyomásszerű, egy negyed részben pedig háromszögű benyomkodásból áll.

A bögre magassága fül nélkül 9·2 cm., füllel (mely kissé felálló) 9·3 cm. Szájátmérője 10·3 cm., legnagyobb hasasodása 10·2 cm. Feneke enyhén elsimított gömbszelvény.

85. kép. Agyagbögre.

Fig. 85. Pot de terre.

* * *

Az eddigiekben leírtuk a leleteket s registráltuk az ásátás rendjén megállapított régészeti jelenségeket. Az ásátás eredményeinek közlésével járó feladataink ezzel nincsenek kimerítve. Meg kell magyaráznunk még a halom keletkezését, meg kell állapítanunk legalább megközelítőleg, hogy hogyan illeszkedik bele ez a halom a maga kultúramaradványaival a hasonló alföldi telepek közé s milyen helyet foglal el azok között. Végül szólunk kell az eredmények alapján arról is, hogy milyen kor kultúrájával van dolgunk.

Ezek közül a kérdések közül az elsőnek megoldása látszik a legkönnyebbnek.

Ha figyelemmel vizsgáljuk azt a hét méteres függőleges szelvényt, melyet a 2. képen mutattam be, azt fogjuk látni, hogy az égett földrétegek hamú- és agyagrétegek bizonyos rendszer szerint követik egymást. Ez a rendszer abban mutat törvényszerűséget, hogy az égett földrétegek felett mindig hamú- és agyagréteget találunk. Kézzel fogható dolog, hogy az égett földrétegek huzamosabb, vagy rövidebb ideig tartó tüzelés eredményei. S ha ez tény, akkor az is érthetővé válik, hogy mit keres a hamú az égett földrétegek felett. De hogyan kerül az anyag ezek fölé a rétegek fölé? Az ásatások rendjén arra a tapasztalatra jutottunk, hogy az agyag mindig az égett földrétegek felett felhalmozódott hamú és egyéb szemét (csont, cserép stb.) lefojtására szolgált. Volt ennek egy másik célja is. Ismeretes dolog, hogy az agyagos felületen való tüzelés azzal az előnnyel jár, hogy ha ki is szárad, ha vörösre is ég, megtartja összeállását. Nem úgy, mint pl. a humuszos felület. Az agyaggal való feltöltésnek tehát gyakorlati célja is volt. Ezt a célt azonban az agyag sem szolgálta tökéletesen, mint a hogy ma sem szolgálja. A tartós és erős tüzelés folytán megrongálódott, fölébe sok hamú gyűlt, az ott élés és táplálkozás következtében pedig mindenféle szemét, ételmaradvány stb. halmozódott fel azon s így szükségessé vált az újabb feltöltés. A folytonos tüzeléssel s az azon a területen való éléssel járt tehát a folytonos feltöltés. Ez természetesen a halom emelkedését eredményezte.

Hogy ez csakugyan így történt, bizonyítják a 83. képen bemutatott vízszintes felvételek. De bizonyítják a mai életből vett analogiák is.

Ezek a vízszintes felvételek egész határozottan mutatják, hogy a tüzelési nyomok megközelítőleg ugyanabba a magassági vonalba esnek. Vannak természetesen eltérések is, a mik abból állanak, hogy egyes esetekben a felsőbb nivóban levő tüzelési nyom egy kissé távol esik az alsóbb nivóban levő tüzelési nyom magassági vonalától, vagy esetleg melléje. Mindenik esetben azt tapasztaljuk, hogy a tüzeléssel járó hamú, az ott éléssel felgyűlt csont, stb. fölé agyagot hordottak, azt sokszor ledöngölték, s e felett újra kezdték a tüzelést.

A mai élet is nyújt analogiákat és bizonyítékokat arra nézve, hogy a halom emelkedése a jelzett módon történt. A falusi paraszt ház földje folytonos rongálásnak van kitéve, a min úgy segítenek, hogy koronkint megtapasztalják s poronddal hintik be, miáltal számtalan vékony tapasztaréteg halmozódik egymás fölé.

A pásztor, ha tüzelésre alkalmas helyet talál, nem szívesen hagyja el. Inkább földet hord a felgyülemllett hamúra, szénre s tovább tüzel azon a helyen.

Talán a leghatározottabban bizonyítja állításunkat az az eset, a mit a falusi sütő kemenczénél tapasztalunk. Az erős tüzelés folytán megron-

gálódik a sütő kemencze „földje“, min úgy segít tulajdonosnője, hogy koronkint agyaggal megtapasztja, miáltal itt is előállanak azok a finom egymásra halmozódott rétegek, mint a milyeneket a ház földjénél említettünk.

Ismeretes Pigorininek az a nézete, a mit az olaszországi terramarakról mondott, hogy t. i. azok úgy nőttek, hogy ha egy bizonyos nivóban meggyúlt a szemét és mindenféle ételhulladék, lakóik elégették kunyhóikat, a romok fölé földet hordattak s az új nivóban újra építkeztek, tüzeltek. Ez az eset többször ismétlődött s ezzel magyarázza meg az egymásra halmozódott égett földrétegek keletkezését.

Nem ismerjük az olaszországi terramarakat s így Pigorini e véleményéhez egyáltalán nem szólhatunk hozzá. Megfigyeltünk azonban minden körülményt, mely a Nagy Sáncz keletkezésére világot vethet. Ugyanezt nagyobb területen figyeltük meg a perjamosi Sánczhalmon 1909. és 1910. években végzett ásatások alkalmával. Ha pl. a Nagy Sáncz a Pigorinitől jelzett módon emelkedett volna, vesszöből font s sártapaszos kunyhóknak kellett volna azon állaniok. S ha azon sártapaszos kunyhók voltak, sártapasznyomokra kellett volna bukkanunk. A Nagy Sánczon, mint azt az egyes nivók jelenségeinek leírásánál kiemeltük, pusztán egy helyütt, a szűz föld felett 1·25 m.-re fekvő XI nivóban leltem egy pár sártapasztöredéket, melyen nád lenyomatát lehetett konstatálni. Ha csakugyan sártapaszos kunyhók voltak a Nagy Sánczon, az erős tüzelési nyomokat mutató égett földfoltok körül mindenett kellett volna ilyen sártapasztöredékeket lelnünk, s kellett volna azokat nagy mennyiségben találnunk.

Vegyük fel azt az esetet, hogy a Nagy Sáncz lakói nem sártapaszos kunyhókban, hanem esetleg nádból, vesszöből font s télen a hideg ellen valami módon alkalmassá tett kunyhókban laktak, s a szemét és ételmaradékot képviselő csont stb., valamint a hamú felgyülemzése után ezeket égették el. Mit kellene ekkor tapasztalnunk? Azt, hogy az egyes nivók felülete, ha nem is egészen, de nagyobb foltokon égett, pörkölt, vagy csak füstölt. E helyett mit látunk a vízszintes felvételek térképén? Azt, hogy az égett földfoltok nem olyan nagy terjedelműek, hogy azok bármi kicsi részben támogathatnák a Pigorini-féle nézetet, ha ezt a Nagy Sáncz keletkezésére alkalmazzuk.

Ha csakugyan sártapaszos, vesszöből font kunyhók állottak a Nagy Sánczon, akkor az egyes nivókban nyomait kellene találnunk e kunyhóknak. Ezeket a nyomokat a kunyhók alakjához mérten bizonyos szabályos távolságban egymás után következő karó-, vagy czölöplyukak képeznék. Hol vannak ezek? Több nivóban egyáltalán nincs sem csölöp-, sem karólyuk. Ilyen a IV., VII., XIII. nivó. Van olyan, a melyben csak egy, esetleg két ilyen nyomot találnunk. A II. nivóban pl. csak egy

czölőplyuk, a IV. nivóban pusztán két karólyuk van. Van olyan is, a melyikben aránytalanul sok a karólyuk. Ilyen a IX. nivó, melyben összesen huszonhárom karólyukat konstatáltam. De éppen ez a nivó az, mely óva int attól, hogy az ott konstatálható karólyukakból egyelőre következtetéseket vonjunk.

Felsoroltuk az összes eshetőségeket, melyek a halom keletkezésére vonatkozó állításunkat megdönthetnék, ha alapjuk volna. Arról kellene még a kérdéssel kapcsolatosan szólanunk, hogy milyenek is lehettek a Nagy Sáncz lakóinak lakásviszonyai? Oly kérdés ez, melyre ma még pozitívan felelni egyáltalán nem lehet. Nem pedig annál az egyszerű oknál fogva, hogy csak egy hét méter hosszú és három méter széles fogás jelenségeit ismerjük. Erre nézve sejtésekbe sem szabad bocsátkoznunk. Azt azonban, mint fontos körülményt, már most kiemeljük, hogy a szűz föld felett 15, 75, 92, 110, 195 cm.-re fekvő nivókban konstatált czölőplyukaknak nagy szerepük lesz ebben. Nem azért, mintha arra gondolnánk, hogy a Nagy Sánczon czölöpépítményes teleppel volna dolgunk. Erről nincs szó s azt hiszszük, hogy a folytatólagos ásatások eredményei sem fognak olyan adatokat szolgáltatni, melyek czölöpépítményes telepre engednének következtetni. Ezt kizárja egyfelől az a körülmény, hogy a szűz föld felett 15 cm.-re fekvő nivóban tüzelesi nyomok voltak, masfelől pedig az a körülmény, hogy a feltárt putri szinte a szűz földig nyúlik le, a ki nem ásott pedig szintén. Mit keresnének a putrilakások ilyen mélyen, ha csakugyan czölöpépítményes teleppel volna dolgunk?

Igy látjuk a dolgokat máma. Célunk volt azzal, hogy velük ily részletesen foglalkozzunk. Útmutatás akar ez lenni arra nézve, hogy a folytatólagos ásatások rendjén a Nagy Sánczon, de másutt is különös figyelem tárgyát képezzék a legapróbb jelenségek is.

Nem kevésbé fontos kérdés az, hogy hogyan illeszkedik a Nagy Sánczon levő telep az őt környező alföldi telepek közé s hogy milyen szálakkal kapcsolódik hazánk távolabb fekvő vidékeinek kultúraemlékeivel?

Hogy erre a kérdésre pontos és minden tekintetben elfogadható feleletet adhassunk, szükséges ismernünk alföldünknek összes eddig feltárt telepeinek s az Alföldtől távolabb fekvő vidékek kultúraanyagát, mely a Nagy Sánczon levővel rokonságban van. Ebben a tekintetben a fősúlyt arra kell helyezni, hogy vajjon ezek az emlékek szakszerű kutatás eredményeképpen kerültek-e felszínre, vagy sem.

Ha ebben az irányban kezdünk kutatni irodalmunkban, bizony szomorú eredményekre bukkanunk.

Az első mindjárt az, hogy kevés a kutatás az Alföldön. A második, hogy ez a kevés is *régészeti tárgyakkal* és nem *régészeti anyaggal* gyarapította az egyes múzeumok megfelelő gyűjteményeit.

A Duna, Karas, Temes közén Vattina¹ és Versecz.² A Duna mellett a kölesdi,³ gerjeni,⁴ battai⁵ telepek, a Tisza mellett a kötörési,⁶ bökénymindszenti,⁷ tószegi⁸ telepek, a Tisza árterén a hajdani Aranka mellett a perjámosi,⁹ a Tisza és Maros szögén a rábei anka-szigeti,¹⁰ a Maros és Fehér Kőrös közén a Nádor csatorna mellett a Lapós halmi telep,¹¹ a Zagyva egyik mellék vize, a Galga mellett Aszód,¹² a Sajó és Tisza közén a tibolddaróczi bérc-úti telep¹³ kultúrája mutat egyezéseket a Nagy Sánczéval.

Erdélyben a vládházai első tumulus sírmellékletei¹⁴ fontos bizonyítékokat szolgáltatnak arra a kapcsolatra, mely a Nagy Sáncz kultúra- emlékei és e sírmellékletek közt fennáll.

E felsorolásban a rendelkezésünkre álló irodalmi adatok alapján pusztán azokra a lelőhelyekre hivatkozhatunk, melyek, a tibolddaróczit kivéve, nemcsak bronzaik, hanem kerámikjuk révén is kapcsolódnak a Nagy Sáncz kultúrájával.

Az analogiák összehasonlításából kellene kihámozni a törvényt, mely e leletek között fennáll. Ez azonban még időelőtti kísérlet volna, mert egyfelől várniunk kell, míg a Nagy Sáncznn nagyobb területen végzett ásatások eredményeire támaszkodhatunk, másfelől pedig számolnunk kell azzal, hogy a most említett lelőhelyeken felszínre került emlékek alkalmasak-e olyan irányú összehasonlításra, hogy abból valamely törvényt lehessen levezetni. Ez utóbbi szempont sarkal annak vizsgálatára, hogy vajjon az illető telepeket a stratigraphia szabályai szerint ásták-e fel, más szóval, hogy e telepekről olyan leletekkel van-e dolgunk, melyeket egyéb előfordulási körülményeken kívül különösen a *nívó szempontjából*, melyben feküdtek, megfigyeltek-e, vagy sem?

Nem titkoljuk, hogy különösen az utóbbi körülmény készlet tartózkodásra. Nem kell különösebben bizonyítanunk, hogy a most említett telepek közül csak kettőnek, a perjámosinak és tószeginek kiásatása

¹ *Milleker*: Délmagyarország régiségleletei.

² U. o. I. 161. l.

³ Arch. Ért. u. f. IX. 35.—44. l.

⁴ " " " XI. 301.—312. l., XIV. 6.—10. l.

⁵ " " " XXII. 423. l.

⁶ Arch. Ért. u. f. XXIV. 415. l.

⁷ " " " I. 201. l.

⁸ " " " IX. 146. l. NB! Márton Lajos dr. ásatása.

⁹ Földrajzi Közlemények XXXIX. K. 1. füzet.

¹⁰ Arch. Ért. u. f. XI. 206.—210. l.

¹¹ " " " XXVIII. 55.—78. l.

¹² " " " r. f. V. 39. l. 3. ábra.

¹³ Arch. Ért. u. f. XXV. 407. l., XXVI. 346. l., XXVII. 247. l.

¹⁴ Alsófehér vm. monogr. II K. II. t. 9. 10. sz., III. t. 23. sz.

történik azok szerint a szempontok szerint, melyek az összes előfordulási körülményekre tekintettel vannak. Ez a két telep is csak részben van kiásva. Közölve is csak az 1909. évi perjámosi ásatás van. (Földr. Közl. 1911. évi első füzet.) A perjámosi Sánchalom s a szóban forgó Nagy Sánca aránylag igen közel van egymáshoz. Ez a Maros jobb oldalán levő magas parton, az valamivel lejjebb, a Maros bal partján, a hajdani Aranka mellett. Önként kínálkozik tehát a két telep eddigi leleteinek összehasonlítása. Ez összehasonlítás alapjául szolgálnak a kerámikai típusok, azok technikája, a fémtípusok, leletkörülmények, régészeti jelenségek s a két halom felépülése.

Úgy a Nagy Sánchnak, mint a Sánchalomnak felépülése egyazon módon: folytonos felrakással történt. A Sánchalom legnagyobb magassága 254 m., ezzel szemben a Nagy Sánca legnagyobb magassága a szűz föld felett 385 méter. Nyilvánvaló dolog, hogy a Nagy Sáncon huzamosabb ideig laktak, mint a Sánchalom, vagyis a Sánchalmon régen megszűnt az élet, mikor a Nagy Sáncon még javában folyt az. Alább, a leletek összehasonlítása kapcsán alkalmunk lesz erről részletesebben is szólni.

Az egyes nivók régészeti jelenségei, a karó- és cölöplyukak, döngölt és égett földfoltok, az agyagfoltok, tűzhelyek, putrik stb. azonos jelenségek a Nagy Sáncon éppen úgy, mint a Sánchalmon. Találunk eltéréseket is. A Nagy Sáncon kallantöredékeket leltünk, a mik hiányoznak a Sánchalomban. Ezzel szemben a Sánchalom eddig több olyan tűzhelyet szolgáltatott, mely teknősen nyúlt lefelé.

A leletek mindkét helyen az egyes nivókban elszórtan is kerültek elő. De legtömegesebben találtuk azokat a tűzhelyek széléig. Mind a két helyen leltünk bögréket, melyek a tűzhely közepébe voltak állítva.

A tűzhelyekről lévén szó, említem meg azt a sajátos eltérést, hogy a perjámosi Sánchalom sok tűzikutyát szolgáltatott. Ezzel szemben a Nagy Sáncon alig egy pár került elő. Minden kommentár nélkül konstatáljuk ezt, de hozzáfűzzük, hogy a Sánchalomból már két 37 m. hosszú és 3 m. széles fogást ástunk ki, míg a Nagy Sáncon mindössze egy 7 m. hosszú s 3 m. széles fogást tártunk fel.

A mi a kerámikai típusokat illeti, azt tapasztaljuk, hogy az a kancsó alakú, két fülű bögre, melyet mindenütt A) típus alatt említünk, úgy a perjámosi Sánchalom, mint a Nagy Sánca összes kultúrarétegeit jellemzi.

A gömbszelvény, ujjbenyomásos gömbszelvény, kúp, ujjbenyomásos csonka kúp alakú tálcaska vagy fedő a perjámosi Sánchalom ötödik nivójáig megy, helyesebben itt fordul elő a legtömegesebben. A Nagy Sáncon is megtaláljuk ennek változatai közül a gömbszelvény alakút, a kihajlós peremű gömbszelvény formáját, továbbá az ujjbenyomásos csonka kúp alakút a szűz föld felszínén a csonka kúp alakú fedő

egy töredékét a XI. csoportban, melynek leletei a szűz föld felett 1·25—1·6 m.ig terjedő rétegben kerültek elő.

Úgy a perjámosi Sączhalomban, mint a Nagy Sączon aránylag kevés a durva mivű kerámika. Legtekintélyesebb része finoman iszapolt, jól égett, finomabb iszapanyaggal bevont, simított és többé-kevésbbé fényes felületű. Az előbb említett kancsók fülkezelése is azonos. Ez az azonosság sok tekintetben a díszítésre is kiterjed. Ugyanazzal a horizontális és vertikális irányban haladó pont- és vonaldíszszel találkozunk mind a két helyen. S hogy a rokonság annál tökéletesebb legyen, ez díszítés mindkét hely kerámikai típusain egyformán mélyített, azaz csak a bevonásúl szolgáló finomabb iszapanyagba hatol be.

Előbb hangsúlyoztuk a Nagy Sączon lelt csónak alakú tál fontosságát, mely a XIII. csoportban lép fel s jellemzi a XIV. és XV. csoportot is. Ez teljesen hiányzik a perjámosi Sączhalom leletei közül.

Nem terjeszkedünk ki ezúttal a kerámikai típusokon alapuló többi eltérésekre, hisz egyelőre azonos jelenségeket keresünk.

Ilyen azonos jelenségeket szolgáltatnak a bronzok. Ezek közül is első sorban azokra az ívelt élű bronzvésőkre utalok, melyeket a Nagy Sączról a IV. cs. F), F₁) és az V. cs. B), B₁) típusa alatt írtam le. Analogiáit a perjámosi Sączhalom III., V. csoportjai szolgáltatták.

A Nagy Sącz kilencedik nivójában leltem egy bronzspirális töredéket (IX. cs. F) típus.) Analogiáját megtaláljuk a perjámosi 1910. évi ásatás eredményei között. A legelső égett rétegen több pápaszemes bronzspirálisra akadtam. Ezekkel együtt megy egy gömbszelvény alakú bronzgomb, minek analogiáját a Nagy Sącz II. csoportjának aranygombja és az V. cs. C) típusa alatt említett bronzgombocska szolgáltatja.

Ívelt élű kőbaltatöredéket többet leltem Perjámoson. Az V. csoportot jellemzi. A Nagy Sączon a IV. cs. jellemzi.

Az összehasonlítás nemcsak rokon, hanem természetesen eltérő jelenségeket is mutat. Ezek két főokra vezethetők vissza. Az egyiket helyi sajátosságnak nevezhetnők, vagy talán még több joggal egyéni ízlésnek. A másik azon alapúl, hogy, a mint előbb is kiemelttem, a Nagy Sączon sokkal tovább folyt az élet, mint a perjámosi Sączhalmon. Ez utóbbi fejtí meg nekünk, miért találunk a Nagy Sączon oly emlékeket, melyek hosszabb műgyakorlatra tekintenek vissza, mint a Sączhalom emlékei. E helyütt különösen a bronzemlékekre hivatkozunk s azokra az öntőmintákra, melyeket Perjámoson, bár eddig két harminczhat méter hosszú és három méter széles fogást tártunk fel, még nem leltünk. De hivatkozunk a kerámikai típusok közül különösen a csónak alakú agyagtálakra.

Nem lehet czélunk az összehasonlítások fonalát igen hosszúra nyújtani. Időelőtti munka is volna, a mi könnyen vezethetne téves meg-

állapításokra. Várnunk kell, míg mind a két helyen, s addig talán még újabb helyeken is, húzamosabb időn át eszközölt s a halmok nagyobb területére kiterjedő ásatások eredményeire támaszkodhatunk.

Még két kérdésre kell felelnünk, mielőtt ismertetésünket befejeznők. Az egyik az, hogy mennyi idő alatt is épülhetett fel a Nagy-Sáncz? A másik, hogy milyen kultúrális korszakot képviselnek ezek az emlékek?

Az előbbi kérdésre teljes lehetetlenség megközelítő pontossággal is felelni. Ennek oka igen egyszerű. Azt látjuk, hogy a halom emelkedése a folytonos tüzeléssel, a halmon való ott éléssel járó hamú, szemét stb. felgyülemzése s földdel, agyaggal való folytonos feltöltése, lefojtása révén keletkezett. Hogy ez a szemét, hamú stb. mennyi idő alatt gyűlt fel, arra hatással volt első sorban is a tüzelés mértéke. Ha erős volt a tüzelés, természetesen több hamú is gyülemlt össze. Ha pedig kisebb fokú volt az, úgy kevesebb lehetett a felgyülemlt hamú is. Ilyen módon megeshetett, hogy igen rövid időn belül szükségessé vált a feltöltés, de megeshetett az is, hogy ez hosszabb idő elmúltával következett be.

Az egyes évszakok, a halmon lakók foglalkozása is két oly tényező, mely hatással lehetett a halom lassúbb, vagy gyorsabb tempóban való feltöltésére.

Végül élőállhatott az az eset, hogy egyes helyeken előbb, vagy gyakrabban vált szükségessé a feltöltés, más helyeken pedig hosszabb időközökben történt az.

Közelebbről érdekel bennünket a kultúra korának kérdése. Ennek eldöntésében az ásatás rendjén lelt bronztárgyakra és az öntőmintákra támaszkodunk.

A keskeny és lapos véső oly típusokat képviselnek, melyek már a rézkorban ismeretesek s hazai bronzkorunk bevezető periodusában még nagyban használatosak.¹ A fejszének azt a formáját, melynél a penge hossz tengelye egyenes s az alúl hengerdeden kiálló köpű tengelye erre merőlegesen áll, — vagy ennek egy másik változatát, melynél a penge tengelye egy kissé hajlított; — szintén megtaláljuk úgy a réz-, mint a bronzkorszakban. Az uralaltaji vidéken vasból is előfordul. Olyan formával van tehát dolgunk, mely czélszerűsége és használhatósága miatt a vaskorig fenntartja magát. Az uralaltaji formáknak a mi típusainkkal való egyezése mindenestre szembeszökő.² Más típusoknál

¹ V. ö. a már idézett dibolddaróczi telepet, továbbá a temesvári múzeumban 3385. sz. alatt őrzött dettai vörösréz, az u. o. 1840. sz. alatt leltározott tolnai vörösréz, vagy czinszegény bronzvésőkkel. Vattina stratigraphiáját, nem ismerjük, de az egyezések ennek emlékeivel is meglepők.

² *Aspelin*: Antiquités du nord finn-ugrien 229.—235., 327.—338. sz.

is megtaláljuk ezt. Keletről Nyugat felé induló kultúraáramlattal, vagy valamely nyugat (különösen Erdély!) felé vetett néphullámmal hozzukezti összefüggésbe, ma még eldöntetlen kérdés. *Hampel* is csak mint hozzavető felevevést kockáztatja, hogy talán a történeti kor kezdetén Erdélyben lakó agathyrseknek lehetne azokat tulajdonítani.¹

A mi példánk korát a most említett keskeny és lapos vésők határozzák meg.

A triangularis törpenge bronzkorunk *Reinecke* szerint való első periodusának a fegyvere.² Oda tartozik a köpüs, szárnyas lándzsacsúcs, valamint a II. csoport aránypitykéje is.

A bronzspirális analógiája már a réz korban fellép.³

Hátra volna még a XIII. csoport hosszú, keskeny tokos vésőjéről szólanunk.

Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtára Székelykőről őriz egy hasonló példát, csakhogy ennek kávája félholdas kivágású. Két teljesen sima és nyitott karperecczel együtt került be. Leletkörülményei teljesen ismeretlenek.

Közelebb áll hozzá a bonyhádvidéki nagy bronzlelet hasonló vésője,⁴ de nem oly díszes kivitelű. Hiányzanak a bordák, melyek a mi példánk felső részén még jól kivehetők. A bonyhádvidéki kincslelet nem alkalmas chronológiai megállapításokra. Ismerünk még egy hosszú, keskeny, tokos vésőt a biharmegyei kincsleletből,⁵ mely a mi szempontunkból szintén nem alkalmas chronológiai megállapításokra. Még kevésbé hozhatjuk összefüggésbe a mi példánkkal a két egészen késői, veleimi vésőt,⁶ Annál közelebb áll azonban a mi példánkhöz a borjasi (Torontál m.) véső,⁷ bár ez is egy öntőműhely maradványaival került felszínre s egyelőre csak tipológiai fontossággal bír ránk nézve.

Annál becsesebb tehát a mi példánk, mely együtt megy a nyéllyuknyújtványos baltatípussal, keskeny lapos vésővel, szárnyas, köpüs lándzsacsúccsal stb. Mindenesetre a további ásatásoktól kell várnunk a további adatokat, melyek alapján vésőnket pontosan be tudjuk állítani a tipológiai fejlődés megfelelő sorozatába.

¹ *Hampel József*: Újabb tanulmányok a rézkorról, Budapest, 1895. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Olv. a M. Tud. Akadémia II. oszt. 1896. nov. 11. ülésén) 18. l. — Mindenesetre fontos feladata lesz hazai bronzkori kutatásainknak e típusok elterjedését s az elterjedés irányát pontosan fixálni.

² *Reinecke Pál*: Tanulmányok a magyarországi bronzkor chronológiájáról. Árch. Ért. u. f. XIX. 225.—251. és 316.—340. l.

³ *Hampel* i. m.

⁴ Árch. Ért. u. f. X. k. 35. l. 12. ábra

⁵ Árch. Ért. u. f. XVI 383. l. 11. sz.

⁶ U. o. 251. l. 3. ábra.

⁷ *Hampel*: Bronzkor. LXXXIX. t. 5. sz.

Ezek alapján telepünk korát a hazai bronzkor elejére kell tennünk. Ez a telep a maga fémtípusaival természetesen nagyobb területek azonos kultúraanyagával kapcsolódik és megy párhuzamosan. Feltűnhetik azonban, hogy keramikája ahhoz mérten sokkal kisebb területet jellemez. Itt különösen a kis kancsó alakú két fülű és egy fülű bögrékre, ezek változataira s a csónak alakú tálakra s ezek változataira gondolunk. A mennyire a rendelkezésünkre álló adatokból következtethetnünk lehet, reméljük, hogy az Alföld nagyobb arányú felkutatásával egy olyan kisebb természetű kultúráterület képe fog kialakulni, melyet a most említett kerámikai típusok fognak jellemezni más helyi érdekű, esetleg több telepet jellemző kerámikai típusokkal együtt. Ez a kultúra terület az Alföld déli felére s az azt környező területekre fog kiterjedni. A Duna, Tisza, Maros, Temes, Béga, Karas stb. pedig biztosan jelelik meg az irányt, a mely felé elágazott.

Volt-e ennek a területnek kimondott középpontja, esetleg középpontjai, olyan kérdés, melyre csak a jövő kutatásai alapján lehet felelni. Az aradi, gyulai, szegedi, szekszárdi, temesvári múzeumoknak lesz a feladata első sorban, hogy e kérdés megoldásán fáradozzanak. A most felsorolt múzeumok működési területének peremén fekvő intézetek pedig azokat a hatásokat fogják fixálni, melyeket kivált egy-egy élesebben határolható kultúráterület a szomszédos területekkel való érintkezés révén.

Roska Márton.

Fouilles exécutées au Nagy-Sáncz dans la commune de Pécska-Szemlak.

(Extrait.)

Feu le professeur Ladislas Dömötör exécuta pendant plusieurs années des fouilles au Nagy-Sáncz (mot à mot Grand Rempart), situé sur le territoire de la commune de Pécska-Szemlak, dans le comitat d'Arad. Ces fouilles furent fertiles en résultats. Tous les matériaux archéologiques recueillis se trouvent au musée de la société Kölcsey, à Arad. Mais les objets découverts ne portent pas d'indications précises, et c'est ce qui rendit nécessaire l'exécution de nouvelles fouilles. Celles-ci furent dirigées par le soussigné, sous l'égide de la Commission de l'Alföld de la Société Hongroise de Géographie.

Le Nagy-Sáncz est une terramare de terre sèche, en forme de colline de 113 m. de haut, de 117 m. de long, et de 70 m. de large située sur la rive droite de la rivière Maros (fig. 1). Le musée d'Arad se chargera d'en faire la fouille systématique. Au mois d'Août de l'an dernier nous avons travaillé une partie de 7 m. de long et 3 m. de large.

Le profil (fig. 2) ci-joint, à l'échelle du 1:25, montre la paroi la plus rapprochée du Maros, de cette tranchée de 7 m.

Près de 40 couches différentes se superposent ici. Les plus caractéristiques sont celles marquées d'une gros trait noir. Ce sont des couches de terres calcinées, en relation organique avec les autres couches.

Ainsi les couches marquées —| sont des couches de charbon, celles marquées de petits traits horizontaux des couches d'argile, celles marquées de traits obliques de couches de sable, celles marquées de petites croix des couches de cendre sableuse. Leur emplacement obéit à une certaine loi. Les couches de charbon sont presque partout situées au-dessous de terres calcinées. Les couches d'argile sont presque partout situées au-dessus des couches de terre calcinée. A trois niveaux nous trouvons des couches de cendre sableuse. J'ai marqué de petits traits inclinés obliquement vers la droite les couches, situées au fond de la station, remplies de matières organiques. Les couches au haut

de la colline, marquées de traits inclinés vers la gauche, sont formées de terre meuble, sans cohésion; enfin j'ai marqué de traits croisés les déblais faits lors des fouilles de M. Dömötör ou peut-être lors de plantation de vignes.

J'ai dû littéralement peler les couches, les échelonner pour pouvoir les traiter séparément dans l'ordre de leur échelonnage. La limite des diverses couches m'a toujours été donnée par les couches ou les parties calcinées, et par les parties de terre battue situées au même niveau.

J'ai divisé les résultats en deux groupes. Le premier comprend les trouvailles, le second les particularités archéologiques. Le groupe des trouvailles se divise à son tour en deux sous-groupes, tels que ceux des trouvailles observées et sporadiques. Les trouvailles dont j'ai pu examiner en détail les conditions de dépôt et le niveau m'ont donné en tout seize groupes. J'ai classé dans le groupe des trouvailles sporadiques les objets, que les ouvriers ont rejetés en même temps que la terre, lors des fouilles, et dont je n'ai par conséquent pas pu étudier le niveau ni les conditions de dépôt.

Le premier groupe de trouvailles s'étend depuis le sol vierge, jusqu'à 15 cm. au dessus; le deuxième. de 15 à 37 cm., le troisième de 37 à 49 cm., le quatrième de 49 à 62, le cinquième de 62 à 75 cm., le sixième de 75 à 82 cm., le septième, de 82 à 92 cm., le huitième de 92 à 100 cm., le neuvième de 1 m. à 1·1 m., le dixième de 1·1 m. à 1·25 m., le onzième de 1·25 à 1·6 m., le douzième de 1·60 m. à 2 m., le treizième de 2 m. à 2·50 m., le quatorzième de 2·5 m. à 2·95 m., le quinzième de 2·95 m. à 3·5 m., enfin le seizième groupe depuis 3·5 m au dessus de la terre vierge, jusqu'à la surface.

Ce groupement des trouvailles correspond parfaitement aux levers horizontaux jusqu'à 2·5 au dessus de la terre vierge, dont les couches nous fournissent les groupes de 1 à 13. A partir de 2·5 en montant, en connexion avec les levers horizontaux, j'ai distingué différents niveaux. Ainsi 2·8 m. en est un aussi. La différenciation n'était cependant pas suffisamment nette pour justifier une nouvelle division des trouvailles. C'est pourquoi j'ai placé dans un seul groupe (le quatorzième) les objets s'étendant depuis 2·5 jusqu'à 2·95 au dessus du sol vierge. Les objets s'étendant depuis 2·95 jusqu'à 3·5 ont tous été situés dans le quinzième groupe, bien qu'à 3·12 j'aie trouvé en *b* un foyer indiquant un niveau spécial. Là je n'ai pas pu non plus faire un nouveau groupement, parce que les couches ne se différenciaient pas non plus nettement. Si nous examinons avec attention la carte des levers horizontaux, nous constatons que nous avons affaire à l'entassement continu du foyer situé plus bas (ici au niveau 2·5). Au cours des fouilles, j'ai constaté que l'ordre de superposition était passablement troublé. J'ai pris le

niveau de 2·95 comme niveau limite, parce que là, en dehors des parties *c* et *e* de terre calcinée, j'ai trouvé aussi des parties de terre battue. Le foyer du niveau de 3·12 m. doit en tous cas être pris en considération dans l'ordre à suivre dans les fouilles.

Les objets trouvés depuis 3 m. 50 jusqu'à la surface forment de nouveau une classe à part, tandis qu'à 3 m. 60 on peut voir un point de terre faiblement battue, un que calcinée vers l'extrémité de gauche, et contenant des pierres enfumées. Ce niveau ne se sépare pas nettement non plus des autres, et la suite des fouilles seules nous permettra une vraie division en groupes, à l'intérieur de la colline. Ci-dessous je donne la description des trouvailles faites, réparties par groupes.

Groupe I.

Son niveau est la couche s'étendant à 15 cm. au dessus de la terre vierge. Il se compose de menus objets d'argile et d'ossements. Il s'y trouve des poteries de céramique finement débourbée, recouvertes d'une argile encore plus fine et polie. Comme types:

A) Un pot à deux anses, en forme de cruche (comme la fig. 16). Brisé. Surface brillante. L'épaule est divisé en deux par un creux allant d'une anse à l'autre. La partie du fond est profilée. La cassure est noire. Ce type de bol se rencontre dans toutes les couches, et c'est pourquoi nous les considérerons comme *type général* de cette station.

B) Pot en forme de triple cônes tronqués (fig. 3). Surface brillante. Ton extérieur brun jaunâtre, intérieur gris-noirâtre. Partie du fond droite. Échantillon brisé, mais les traces des deux anses sont bien reconnaissables.

C) Couvercle à profil sphérique (fig. 4. no 1). Au bord il y avait probablement quatre becs. La surface est peu brillante. Ton gris foncé.

C₁) Couvercle à profil sphérique (fig. 4. no 2). Bord recourbé en dehors, et partagé inférieurement par une moulure. Surface faiblement brillante. Ton gris foncé.

D) Couvercle en forme de cône tronqué (fig. 5. no 1). La troncature a été obtenue par l'impression du doigt. Surface brillante. Ton gris foncé.

E) Couvercle en forme de triple cône tronqué (fig. 5. no 2). La surface est faiblement brillante, le ton gris foncé.

Dans ce groupe les objets en os ne sont représentés que par deux échantillons à savoir:

F) Pioche en os (fig. 6. no 1).

G) Aiguille en os (fig. 6. no 2).

Groupe II.

De 15 à 37 cm. Ce groupe n'a fourni qu'un petit débris de bronze, et un bouton en or à profil sphérique. En deux points diamétralement opposés du bouton, il y a un trou (fig. 7).

Groupe III.

De 37 à 49 cm. Types :

A) Vase perforé. En bas, forme de poire coupée. A pâte bien débourbée, bien cuite, recouvert d'une pâte plus fine et polie. Ton brun-rougeâtre. L'anse manque. S'étend en bas en forme de moulure (fig. 8).

B) Alène en os. à une pointe (fig. 9. no 1).

C) Alène en os, à deux pointes, cassée (fig. 9. no 2).

Groupe IV.

De 49 à 62 cm. au dessus du sol. Types :

A) Pot en forme de cruche, à deux anses (comme la fig. 16). Pâte finement débourbée, bien cuite, surface enduite, polie, brillante, ton gris-foncé et gris-brunâtre. Bord recourbé en dehors, les anses partent de là.

B) Cuiller (fig. 10). Forme demi sphérique, manche elliptique. Bien débourbé, bien cuit, poli. Ton gris foncé.

C) Débris de hache en pierre, avec manche arqué. Fait de diabase.

D) Alène en os (fig. 11).

E) Objet fait de défenses de sanglier, perforé six fois (fig. 12).

F) Burin en bronze (fig. 13). Manche arqué, section rectangulaire.

G) Burin de bronze. Fortement oxydé, brisé aux deux bouts ; à l'une des extrémités section circulaire, à l'autre rectangulaire.

Groupe V.

Depuis 62 à 75 cm. au dessus du sol vierge. Types :

A) Jouet d'enfant en forme de cône tronqué. Pâte bien débourbée bien cuite, polie. Ton brun jaune. En haut il y avait probablement une anse en forme d'étrier, mais il est brisé.

B) Burin de bronze à tranchant arqué (fig. 14. no 1). Section du milieu rectangulaire.

B₁) Burin de bronze à tranchant arqué (fig. 14. no 2). Brisé en trois morceaux. Section du milieu carrée.

C) Petit bouton de bronze. Forme de section sphérique. Adhérait à une petite motte de terre, très délabré.

D) Alène en os. A deux pointes comme le type 6 du groupe III.

Je mentionnerai encore à part, dans ce groupe, un éclat d'un outil de pierre polie, et une paire de débris d'objets de bronze. Un tronçon de ces derniers commence en arc et attire par cela notre attention (fig. 22. no 3).

Groupe VI.

Son niveau est la couche s'étendant de 75 à 82 cm. Types :

A) Pierre à aiguiser polie, perforée (fig. 15). La pierre est un grès micacé.

B) Dos d'une hache de pierre polie, transformé en brisoir.

Le pied d'un vase d'argile, à ton gris a aussi été découvert à ce niveau.

Groupe VII.

Son niveau est la couche s'étendant de 82 à 92 cm. au dessus, du sol vierge. Ce groupe n'a fourni qu'une découverte :

A) Pot à deux anses, en forme de cruche (fig. 16). Fait d'argile bien débourbée, bien cuite, enduite, polie, à surface brillante. Ton brunjaunâtre. La partie du fond est demi-sphérique avec impressions digitales. Les anses partent du bord du vase et sont renforcées sur l'épaulement. Ornaments en creux.

Groupe VIII.

Son niveau est la couche de terre s'étendant de 82 à 100 cm. Fournit des types de céramique. Ceux-ci sont finement débourbés bien cuits, enduits d'une matière finement débourbée et polie, la surface est faiblement ou fortement brillante.

A) Pot à une anse (fig. 17). Ton brun-rouge. Bord recourbé en dehors. Fond droit.

B) Pot, brisé. Ressemble à un cône tronqué. Ton rouge-brun. Bord recourbé en dehors, fond droit.

C) Pot en forme de triple cône tronqué (fig. 18). Ton noir. Le fond est légèrement creusé.

Dans ce groupe figurent encore deux alènes en os, tronquées (comme le type D) du groupe III).

Groupe IX.

Les objets correspondants ont été découverts de 1 m. à 1 m. 1 au dessus du sol vierge lors de l'entaille faite sur la paroi la plus rapprochée du Maros. Est en grande partie composé d'objets céramiques, lesquels sont bien débourbés, enduits, polis. Comme types :

A) Pot à deux anses, en forme de cruche, comme groupe IV. *A)*. Ton noir grisâtre et brun-rougeâtre Surface brillante. Fond légèrement concave.

B) Pot à une anse (fig. 19). Fond concave. Nous trouvons ce type là aussi dans plusieurs couches, et pouvons pour cette raison l'appeler type général pour ces couches.

C) Pot en forme de cône tronqué. (Fig. 20.) Ton brun jaunâtre. Fond droit.

D) Pot en forme de double cône tronqué (fig. 21). Surface brillante, ton brun-rougeâtre. Fond profilé légèrement concave.

Dans l'inventaire des fouilles, sous le numéro 92, je mentionnerai, parmi d'assez grands débris de vases, un fragment de col. (Comme la fig. 52.)

Deux autres trouvailles méritent encore d'être signalées dans ce groupe :

E) Boules d'ambre (fig. 22. no 2).

F) Spirale de bronze (fig. 22. no 1).

Groupe X.

A comme niveau la couche s'étendant de 1, 1 à 1, 25 m. au dessus du sol vierge. Types :

A) Pot à deux anses, en forme de cruche (comme le type *A)* du groupe IV.). Ce type est représenté, dans ce groupe, par cinq pots. La fig. 23. représente le plus joli d'entre eux. Tous sont à pâte finement débourbée, bien cuite, enduits d'une pâte mieux débourbée et polie, à surface plus ou moins brillante.

B) Couvercle conique avec anse en ruban (fig. 24). Fait suivant la même technique, que le type *A)*. Surface faiblement brillante. Ton brun-rouge.

C) Moitié d'un moule pour lame de poignard triangulaire (fig. 25). La matière est fournie par du micaschiste.

Groupe XI.

Niveau constitué par la couche de 1 m. 25 à 1 m. 60 au dessus du sol vierge. Est le plus riche en céramiques. Chaque vase est à pâte

finement débourbée, bien suite avec un enduit plus finement débourbée, poli. Surface plus ou moins brillante. Types :

A) Pot à deux anses en forme de cruche (comme le type A) du groupe IV.). Tons brun-rouge, jaune-rouge, gris clair et foncé. Ornaments faits de lignes horizontales et verticales.

A₁) Pot à deux anses en forme de cruche (fig. 26). Une des modifications du type A). Ton moitié jaune-brun, moitié gris-noir. Fond droit.

A₂) Pot à deux anses en forme de cruche (fig. 27). Ton brun-rouge. Anse concave en haut. Comme ornement, sur le col; une ligne circulaire en creux; sur l'épaule, en dessous des anses, deux lignes pareilles parallèles; de la ligne inférieure huit groupes de deux lignes parallèles descendant, et divisent la panse du bol en huit champs. Fond droit.

A₃) Pot à deux anses, en forme de cruche (fig. 28). Les parties supérieure et inférieure ne se différencient pas aussi distinctement que dans les sous types précédents. Ton brun-rouge.

B) Pot à une anse, avec une partie de fond à profil sphérique. (Comme la fig. 19.) Une moulure le divise en deux parties. Ton gris foncé.

C) Pot à une anse, en forme de cruche (fig. 29). Bord légèrement recourbé en dehors. A l'avant se trouve un bec. Ton brun-rouge. Bord légèrement profilé, droit.

D) Une tasse à une anse (fig. 30). Ton brun-rouge.

E) Tasse à une anse (fig. 31). Ton extérieurement brun rouge, intérieurement rouge.

F) Couvercle en forme de cône tronqué (comme le type C) du groupe I.). Ton brun-rouge.

G) Couvercle (fig. 32). Composé d'un cylindre, deux cônes tronqués, et une section sphérique. Ton jaune-brun.

H) Plat ovale (fig. 33). Ton brun-rouge.

Parmi les menus objets d'argile figure une ansa lunata, ornée en haut de trois lignes.

Parmi les objets en os, je mentionnerai :

I) Quatre alènes à une pointe (comme le type B) du groupe III.).

J) Une partie de corne percée et ornée (fig. 34).

K) Objet d'os, poli, fait d'un éclat de défense de sanglier, perforé une fois à l'une des extrémités, deux fois à l'autre (fig. 35). Nous trouvons de nombreux exemplaires de tels objets, par exemple chez les Esquimaux, comme objets pour attacher ensemble les extrémités des courroies.

Dans l'un des bols du type A) j'ai trouvé des graines de *Brassica nigra* L).

Groupe XII.

Son niveau est constitué par la couche s'étendant depuis 1.60 m. jusqu'à 2 m. au dessus du sol vierge. Dans ce groupe aussi ce sont surtout les céramiques qui sont représentées. Elles sont toutes à pâte fine, bien cuite, couvertes d'un enduit, polies, à surface plus ou moins brillante. Types :

A) Pot à deux anses, en forme de cruche (comme le type A) du groupe V.). Huit exemplaires représentent ce type, dans ce groupe. Le bord est courbé en dehors, le fond est une section sphérique avec impressions digitales, ou un cône tronqué produit par impressions digitales ou par un léger polissage. Comme ornement, des lignes en creux.

A₁) Pot à deux anses, en forme de cruche (fig. 36). Ton brun-rouge et brun gris produit par des tachetures. Fond droit.

B) Pot à une anse (fig. 37). Ton gris foncé. Partie du fond profilée, légèrement concave.

C) Pot sans anse (fig. 38). Fait d'un triple cône tronqué. Fond légèrement concave. Ton gris foncé.

D) Jouet d'enfant, cylindrique (fig. 39). Ton brun rougeâtre.

E) Jouet d'enfant en forme de cône tronqué (fig. 40). Ton gris foncé.

F) Boule d'argile. En forme de double cône tronqué; percée en deux points, avec des prolongements cylindriques. Ton brun gris.

G) Cerceau d'argile (fig. 41). Ton gris foncé.

Parmi les fragments de vases, j'en montre un, dans la figure 42, qui attire notre attention par une ornementation faite de série de points piqués. Dans la fig. 43 nous rencontrons une nouvelle méthode d'ornementation, avec des incrustations d'argile.

Sous le num. 215 de l'inventaire figurent plusieurs débris de vases, et le bord d'un vase (comme la fig 52) avec lesquels s'est rencontré un *Pirus piraster* L. carbonisé.

Une autre anse d'un débris de vase appartient au groupe de l'ansa lunata. Parmi les menus objets d'os, je mentionnerai :

H) Une alène en os (comme le type D) du groupe IV.).

I) Un marteau perforé, fait avec une ramure (fig. 44). Il est remarquable qu'à côté de la grande ouverture, il en existe une plus petite, qui se termine à l'intérieur de l'ouverture du manche, environ au milieu.

J) Un outil d'os coupé, inachevé. Enfin une paire de débris de cornes coupées.

Bien plus importants sont les objets de pierre rencontrés à ce niveau. Notamment.

K) Un fragment de hache en pierre polie et perforée.

L) Brisoir en pierre.

M) Fragment de moule pour burin de bronze, où l'on peut apercevoir l'une des parties du manche.

N) Fragment de moule pour hache en bronze (comme la fig. 55).

O) Une cheville en pierre.

En deux endroits j'ai trouvé des fragments en bronze.

Groupe XIII.

Ce groupe est l'un des plus riches. Son niveau est constitué par la couche s'étendant depuis 2 m. jusqu'à 2 m. 50 au dessus du sol vierge. La céramique en est à pâte finement débourbée, bien cuite, couverte d'un enduit, polie, à surface plus ou moins brillante. Comme types :

A) Pot à deux anses, en forme de cruche. (Comme le type A) du groupe IV.) Ce type est représenté ici par dix exemplaires. La plupart d'entre eux possèdent un ton brun-rouge, mais il y en a aussi à ton grisnoirâtre. Le fond est en forme de cône tronqué, à l'exception d'un seul qui a la forme d'une section sphérique. Cinq exemplaires sont dépourvus d'ornements, cinq autres possèdent un ornement fait de lignes en creux.

A₁) Pot à deux anses, en forme de cruche. Ton gris foncé. Est divisé par deux moulures courant sous les anses, de façon à former, en avant et en arrière, des côtes saillant vers le haut. Des lignes en creux, mais peu profondes, plates, plongent vers le bas, par groupes de trois, en quatre endroits. Le fond est droit, et légèrement profilé.

A₂) Pot à deux anses, en forme de cruche (fig. 45). Développement du type précédent. Ton gris foncé. Le bord est divisé par des arcs, et ainsi, en avant et en arrière, se recourbe en dehors en forme de lèvres. Anses en forme de demi-lune.

B) Pot à une anse (fig. 46). Ton gris clair. L'anse s'élève vers le bord, et appartient au type de l'ansa lunata. Fond droit. L'ornement se compose des lignes horizontales et verticales, déjà fréquemment mentionnées.

C) Pot à une anse, à pied (fig. 47). Ton gris foncé.

D) Pot sans anse (fig. 48). Ton gris foncé. Le bord s'ouvre en dehors, en champignon, deux parois opposées possèdent chacune deux ouvertures.

E) Couverture en forme de champignon (fig. 49). Ton gris foncé. Deux parois opposées sont munies chacune de deux ouvertures.

F) Tasse plate (fig. 50). Ton noir grisâtre. Parois ornée de quatre moulures.

G) Plat en forme de nacelle. (Comme le type C) du groupe XIV.) Ton brun-grisâtre. Extrémités arquées.

G_i) Plat en forme de nacelle. (Comme le type E) 1 du groupe XV.) Extrémités angulaires.

H) Perles d'argile (fig. 51. no 1). Ton brun rougeâtre. Orné de petits cercles gravés.

Parmi les menus objets d'argile se trouvent encore une ansa lunata rouge-brunâtre et une autre gris-foncé (fig. 51. no 2) et quelques moules d'argile, dont nous reparlerons plus tard. En outre.

I) Une paire de chenets en forme de pyramide. Enfin le col d'un assez grand vase, luté intérieurement (fig. 52).

Comme objets en os deux ramures coupées et

J) Trois bouts de ramuret, taillés et transpercés (fig. 53) et

K) Une dent perforée, comme pendentif.

Les objets de pierre appartiennent à quatre catégories, notamment: pierres à aiguiser, polissoirs, moules, et deux bouchons.

Il y a deux pierres à aiguiser dans ce groupe. L'une a la forme d'une ellipse tronquée, l'autre est un exemplaire brisé.

Les polissoirs sont représentés par deux types:

L) Ovale (fig. 54. no 2).

M) Rectangulaire (fig. 54. no 1).

J'ai découvert dans cette couche un moule entier, deux demi-moules, et plusieurs exemplaires brisés.:

N) Un fragment de moule en argile pour burin étroit (fig. 55. no 1).

O) Deux fragments d'un moule d'argile pour burin, long, étroit à gaine (fig. 55. no 2, 3).

P) Moitié d'un moule pour hache (fig. 56. no 1 et 2).

Q) Moule en grès pour pointe de lance à douille (fig. 57).

En connexion avec les moules:

R) Un bouchon en pierre et un en argile. Celui d'argile est cylindrique, comprimé au bout (fig. 58). Le rôle joué dans le moulage du bronze est révélé par les parcelles de bronze qui sont restées adhérentes à l'une des extrémités. Je ne classe ici le bouchon de pierre que par analogie. Dans cette couche j'ai rencontré encore plusieurs débris en bronze, quelques baguettes en bronze à section rectangulaire, et enfin

S) Un fragment spirale fortement oxydé, que l'on peut encore reconnaître comme appartenant au type F) du groupe XI.

Groupe XIV.

Son niveau est constitué par la couche s'étendant de 2 m. 5 à 2 m. 95 au dessus du sol vierge. Ce groupe est aussi très riche en produits céramiques. Ceux-ci, (à l'exception du type B) qui est grossier),

sont à pâte finement débourbée, bien cuite, pourvus d'un enduit, polis, plus ou moins brillants à la surface. Types :

A) Pot à deux anses, en forme de cruche, comme le type A) du groupe IV. J'ai trouvé un exemplaire entier, et deux brisés.

A₁) Pot à deux anses, en forme de cruche (fig. 59). Est en réalité le développement du type précédent; le bec est en forme de nacelle, et formé d'ellipses, de telle façon que deux côtés se rencontrent en forment un angle. Ton gris foncé.

A₂) Pot à deux anses, en forme de cruche (fig. 60). Développement du type précédent, avec anses en forme de demi-lunes. Ton brun-rouge. Fond légèrement profilé. Ornementation par moulures.

B) Pot en forme de cône tronqué (fig. 61). Orné par un renflement en forme de cachet et des impressions digitales. Ton gris foncé.

C) Plat d'argile naviforme (fig. 62). Ton gris foncé.

Les débris de vases paraissent être des fragments de plats et de vases munis d'ansa lunata. Je montre deux de ces fragments dans les fig. 63 et 64. La fig. 65 représente le bord d'un bol.

Parmi les objets d'argile :

D) Un chenet en forme de cône.

E) Un chenet en forme de pyramide (fig. 66).

Les objets en os se composent d'une ramure coupée et d'une autre coupée et trouée.

J'ai trouvée encore plusieurs moules, notamment :

F) Moule d'argile pour burin plat en bronze (fig. 67. no 1, 2).

F₁) Moitié d'un moule d'argile pour burin plat en bronze (fig. 67. no 4).

L'exemplaire d'argile de la fig. 67. no 3 représente probablement aussi un fragment d'un tel moule pour burin.

G) Moitié de moule, en micasciste, pour hache en bronze (fig. 67. no 5). Sur les deux côtés le même type est gravé. La fig. 67. no 6 donne une vue latérale.

Avec les moules, il faut citer les bouchons, à savoir :

H) Un bouchon d'argile, cylindrique (comme la fig. 58).

H₁) Un bouchon de pierre à section elliptique.

Je mentionnerai enfin un éclat de silex qui a dû être jadis dentelé. En un endroit j'ai trouvé une scorie de bronze.

Groupe XV.

Son niveau est constitué par la conche s'étendant de 2 m. 95 jusqu'à 3 m. 5 au dessus du sol vierge. Sa céramique, au point de vue technologique, est la même que celle des groupes précédents. Types :

A) Pot à deux anses en forme de cruche, comme le type A) du groupe IV. Ton brun jaunâtre, fond formé par une cône tronqué.

B) Pot à une anse, en forme de cruche. Divisé en deux parties par une moulure. Ton gris foncé.

B₁) Pot à une anse, en forme de cruche (comme le type B) du groupe IX.). Est aussi divisé en deux parties par une moulure. Bord coupé obliquement. Ton gris foncé.

B₂) Pot à une anse, en forme de cruche (fig. 68). Une des modifications du type précédent, avec anse rendressée. La moulure s'étend jusqu'au tiers inférieur du bol. Ton gris foncé.

B₃) Pot à une anse (fig. 69). Ton brun rougeâtre. Bec elliptique, partie supérieure cylindrique, partie inférieure en forme de section sphérique. A l'endroit où le cylindre se rencontre avec la section sphérique, il y a six pointements.

C) Pot à une anse (fig. 70). Ton brun grisâtre. La partie supérieure est faite d'un cône tronqué, l'autre d'une section sphérique. Au point de rencontre de ces deux parties, se trouvent trois moulures courant obliquement.

D) Pot brisé (fig. 71). Orné par une moulure et un renflement.

E) Plat naviforme (fig. 72. no 1). Extrémités arquées. Au milieu se trouve un prolongement en ruban, formant anse. Ton gris foncé.

E₁) Plat naviforme (fig. 72. no 2). Les extrémités finissent en coin. Tons. pour l'un gris foncé, pour l'autre brun jaunâtre.

Les débris indiqués aux figures 73, 74 et 75, laissent supposer l'existence de nouveaux types.

En outre, comme produits céramiques :

F) Deux perles d'argile en forme de cône tronqué. (Comme le type B) du groupe XIII.)

G) Chenêt en forme de pyramide tronquée. Comme dans la fig. 66.

Comme objets en os, en dehors de deux bois coupés,

H) Un marteau fait d'une ramure, coupée et percée (fig. 76. no 1).

I) Un outil fait d'une ramure coupée et percée (fig. 76. no 2).

Comme objets de pierre, notons :

J) Un brisoir.

K) La pointe d'une hache percée et polie (fig. 77. no 1).

K₁) La pointe d'une hache percée et polie (fig. 77. no 2).

Enfin un fragment de moule pour burin plat et un fragment d'aiguiseur.

J'ai trouvé aussi dans ce niveau une quantité de scories. Enfin, mentionnons pour finir que j'ai trouvé aussi des fragments de crâne (front) humain.

Groupe XVI.

Son niveau est constitué par la couche s'étendant depuis 3 m. 5 au dessus du sol vierge, jusqu'à la surface. J'y ai trouvé un couvercle à anse, à pâte fine, bien cuite, enduite, polie, à ton noir grisâtre. La partie supérieure est ornée de cercles (fig. 78).

Groupe des trouvailles sporadiques.

Dans ce groupe l'on rencontre surtout le bol à deux anses, en forme de cruche. Ils sont les mêmes que l'exemplaire mentionné sous le type A) du groupe IV. Je montre une modification de ce type dans la fig. 79a. Il est important de noter les ornements circulaires du fond (fig. 79b).

Dans la fig. 80 nous voyons une anse en demi lune, dans la fig. 81 un fragment de vase avec incrustations calcaires.

A ce groupe appartient aussi un nucléus d'obsidienne. Une trouvaille intéressante de ce groupe est le polissoir en os indiqué dans la fig. 82.

Je mentionnerai, comme appartenant à ce groupe, une massue en pierre en forme de double cône tronqué, une dent d'animal perforée et un fragment d'un moule pour lame de poignard.

La deuxième partie du travail comporte les observations et les particularités archéologiques. Il faut distinguer les parties de terre calcinée, les foyers, les trous provenant de pieux ou pilots, les parties de terre battue. Tout cela est marqué dans dixhuit cartes (fig. 83). Sur les cartes I à X, la partie laissée libre sur le bord de gauche servait de marches par lesquelles nous descendions au cours des fouilles.

I. Niveau du sol vierge. Le territoire entier est argileux et meuble. Voyez les trous des pieux s'étendant jusqu'ici des niveaux supérieurs, et la cabane que les fouilles ultérieures découvriront, mais qui descend jusqu'ici. La légende de la carte indique ces divers points.

II. Niveau 15 cm. au dessus du sol vierge, *a* est la cabane susmentionnée, *b* une partie de terre calcinée, 1 un trou de pieu, de 18 × 22 cm. de côté. Toute la surface est battue.

III. Niveau à 37 cm. au dessus du sol vierge. La ligne pointillée indique les parties calcinées, *a* la cabane intervenant au premier niveau, 1 un trou de pieu de 8 cm. de diamètre, de 26 cm. de profondeur, 2 un autre trou de pieu de 6 cm. de diamètre, de 85 cm. de profondeur.

IV. Niveau à 48 cm. au dessus du sol vierge. Ici aussi se continue la cabane précédente *a*. Toute la surface est battue, par-ci par là des parties cendreuseuses meubles.

V. Niveau à 62 cm. au dessus du sol vierge. *a* la cabane susdite, entourée de terre calcinée, 1 un trou de pieu de 3 cm. de diamètre, de 18 cm. de profondeur.

VI. A 75 cm. au dessus du sol vierge. La cabane précédente (*a*) se continue ici aussi, 1 est un trou de pieu de 12 cm. de diamètre, de 47 cm. de profondeur.

VII. A 85 cm. au dessus du sol vierge. Ici se découvre complètement la cabane apparue précédemment (*a*). Toute la surface est mélangée de cendres, de charbon d'argile.

VIII. A 92 cm. au dessus du sol vierge. La partie antérieure de terre brûlée est entourée par une bordure de terre plus fortement calcinée. 1 est un trou de pieu de 13×15 cm. de côté, de 38 cm. de profondeur.

IX. Niveau à 1 m. au dessus du sol vierge. J'y ai remarqué en tout 23 trous de pieux. Tous ont 3 cm. de diamètre. Le profondeur varie entre 6 et 23 cm.

X. Niveau à 1.1 m. au dessus du sol vierge. 1 est un trou de pieu de 16×14 cm. de côté, 66 cm. de profondeur. 2 un trou semblable, de 70 cm. de profondeur, 3 un autre, de 6 cm. de diamètre, 51 cm. de profondeur.

XI. Onzième niveau à 1.25 m. au dessus du sol vierge. J'y ai trouvé des fragments d'un ciment de bou (torchis), où pouvait se constater l'impression du jonc. J'ai reconnu aussi plusieurs trous de pieu et de pilot à ce niveau. Dimensions: 1 = 6 cm. de diamètre, 21 cm. de profondeur; 2 = 6 cm. de diamètre, 15 cm. de profond.; 3 = 10×12 de surface, 95 cm. de profond.; 4 = 10×15 cm. de surface, 75 cm. de profond.; 5 = 6×13 de surface, 78 cm. de profond.; 6 = 8×9 cm. de surface, 73 cm. de profond.; 7 = 7×18 cm. de surface, 57 cm. de profond.; 8 = 7 cm. de diamètre, 17 cm. de profondeur.

XII. Douzième niveau à 1.60 m. au dessus du sol vierge. On y a constaté deux trous de pieux trous de pilot. 1 = 6 cm. de diam., 38 cm. de prof.; 2 = 6 cm. de diam., 28 cm. de prof.; 3 = 12×17 cm. de surface, 47 cm. de prof.; 4 = 41×21 cm. de surface, 52 cm. de prof.

XIII. A 2 m. au dessus du sol vierge. *a* indique l'emplacement du foyer.

XIV. A 2.50 m. au dessus du sol vierge. *a* indique l'emplacement d'un foyer cimenté, avec l'arrière arqué; *c* un autre foyer cimenté, avec pétrin. En *d* j'ai trouvé les débris d'un chaudron. *b* et *b*₁ sont des foyers cimentés. *b*₁ est en réalité la bordure du foyer *b* situé sept centimètres plus bas, et où j'ai trouvé des débris de moules. Les dimensions des trous de pieu trouvés à ce niveau sont: 1 = 18 cm. de diam., 41 cm. de prof.; 2 = 10×12 cm. de surf., 47 cm. de prof.;

3 = 12×14 cm. de surf., 60 cm. de prof.; 4 = 14×15 cm. de surf., 53 cm. de prof.

XV. Le quinzième niveau est à 2·8 m. au dessus du sol vierge. En l'une des parties calcinées, à l'endroit marqué de croix, j'ai trouvé les traces d'un foyer fortement endommagé, primitivement cimenté, à dos bosselé.

XVI. Le seizième niveau va de 2·95 m. 3·12 m. au dessus du sol vierge. Les parties de terre battue sont à 2·95 m. au dessus sol vierge, de même les parties calcinées *c* et *d* *a* et *b* sont des foyers à 3·12 m.

XVII. L'établissement du dix-septième niveau, à 3·5 m. au dessus du sol vierge, a été nécessité par la présence d'une partie grillé révélant les traces d'un feu.

XVIII. Le dix-huitième niveau, à 3·6 m. au dessus du sol, a été marqué par une partie de terre battue, où, à l'endroit marqué de croix, il y avait de la terre grillée et où j'ai trouvé aussi quelques pieress enfumées.

Les cabanes forment une particularité archéologique. J'en ai trouvé deux. Celle marquée *a* et s'étendant du niveau I au niveau VII a été découverte progressivement au cours des fouilles. En entaillant la colline, de 0 à 8·6 m., j'ai trouvé la deuxième (fig. 84). Sa profondeur est de 1·6 m. Sa base est un cercle de 42 cm. de rayon. A mi-hauteur, elle est renflée, de façon à embrasser un cercle de 48 cm. de rayon. Son ouverture est un cercle de 48 cm. de diamètre. La cabane était pleine de terre, de cendre, de charbon, de tuiles, d'os. J'y ai trouvé un petit bronze et un pot, dont le fond est orné d'une croix (fig. 85a, 85b).

Le „Nagy-Sáncz“ est une terramare de terre sèche. Son édification a eu lieu de la façon suivante: Lorsqu'à un niveau quelconque les cendres, les ordures etc. se sont accumulées, on a masqué le tout d'argile, et on a continué la vie au nouveau niveau ainsi formé. On n'a pas eu recours à l'incinération des logements, comme le prétend Pigorini pour les terramare italiens. Je n'ai pas rencontré les traces de logements en torchis. Au dix-septième niveau seulement j'ai rencontré quelques restes de torchis. L'opinion de Pigorini n'a pas de valeur en ce qui concerne le „Nagy-Sáncz“ même si la station possédait des cabanes en jonc tressé. Car si les habitants les avaient brûlées, nous aurions dû rencontrer de plus grandes étendue de terre brûlée, grillée ou enfumée. L'incinération des habitations n'aurait de reste été justifié par rien.

Pour la détermination d'âge de la station, nous devons nous appuyer avant tout sur les objets de bronze et les moules, et d'après leur examen, nous attribuons à la station le début de l'âge de bronze hongrois, ou le passage de l'âge de pierre à l'âge de bronze.

Megjegyzések Dacia meghódításának történetéhez.

A daciai foglalás kérdésével foglalkozók általában két nagy hibába estek majdnem valamennyien. Cichorius a Trajanus oszlopának domború műveit ismertető művében fekteti le azokat a téves nézeteket, melyekből azután a hódítás kérdésével foglalkozók táplálkoznak.

Az egyik hiba az, hogy Trajanus második háborújával befejezettnek vették az egész terület meghódítását annyira, hogy szerintük csak a tartományi berendezkedés maradt még hátra.¹ Nyilvánvalóan téves alap, melyen csak téves állítások sorozatát lehet elérni. Alább lesz módunkban részletesen indokolni állításunkat. Most csak annyit bocsásunk előre, hogy Dacia meghódítása lépésről-lépésre való előnyomulással történt. Ezt bizonyítja az, hogy hasonló esettel állunk szemben Germániában és Rhaetiában. Ott bebizonyítható, hogy *melyik lépést mikor tették meg*. Nálunk csak az alapelv érvényesülése kétségtelen. Az egyes előrelépések határait és idejét mindenütt nem tudjuk kimutatni. Legalább is nem olyan határozottsággal, hogy az tudományos bizonyosságnak volna vehető.

Másik téves alaptétel az, aminek elterjedése feltétlenül káros, lehető megcáfolása hasznos, — hogy az Olt oláhországi vonalának már Trajanus második hadjáratában szerepet juttatnak. Cichorius azt állítja, hogy Trajanus egyik hadserege itt vonult fel s a Vöröstoronyi szoroson áthaladva, kitér a Szebenpatak völgyébe, hogy onnan a Maros balpartjára jutván, délre forduljon. A Sztrigy völgyét elérve, azon át jutottak volna ezek a csapatok Sarmizegetusához, hogy a másik hadsereggel, melyet maga a császár vezetett, találkozzanak.

Arra, hogy az Olt völgyének és a Vöröstoronyi szorosnak tulságosan nagy jelentőséget tulajdonít Cichorius, már Petersen rámutatott.² De kissé óvatosan, mivel adata nem volt a czáfolásra, hanem csak arra

¹ *Filow*, Die Legionen der Provinz Moesia. *Klio*, Sechstes Beiheft, 1906. 56—57 lap. Ez a legújabb, de az összes többi írók is ezen a nézeten vannak.

² E. *Petersen*: Trajans dakische Kriege. Leipzig; I. köt. 1900; II. köt. 1903. Az első kötet 62 s köv. lapjain stb.

támaszkodhatott, amit Trajanus-oszlopának domborművei alapján lehet vagy nem lehet állítani. Mi már jóval tovább mehetünk e téren, mert nem épen jelentéktelen az, amit már most, az erdélyi limeskutatások nagyobb arányú megindítása előtt is megállapíthatunk. És meg is kell állapítanunk, mivel a tudományos köztudatban levő hamis képzetek hosszú ideig károsan befolyásolnák a kutatókat.

Nem szándékunk Cichorius nézeteit most részletesen méltatni. Nem is szükséges, mivel van egy helye, a hol tévedéseinek kiindulási pontját összefoglalja. Cichorius a CVI. képpel kapcsolatosan állítja a következőket.¹

Az első háború befejezte óta a régi dákus birodalom délnyugati része, vagyis a Bánát és Kisoláhország, azaz a Duna, Olt és a Déli Kárpátokig terjedő terület római birtok lesz. A második háború feladata tehát az volt, hogy az erdélyi belföldet hódítsák meg és pedig — természetesen, mint mondja — előbb a déli felét, melyet északon a Maros, az ország főfolyója határol. A délről, illetőleg délnyugatról előrenyomuló hadsereg előtt egészen határozottan csak a Maros, Kis- és Nagyküküllő és az Olt felsőfolyásának völgyei jöhetnek tekintetbe. Dehát a négy közül melyik jött szóba első sorban? Trajanusnak, aki délről haladt északra, előbb a két déli völgyet kellett elfoglalnia, hogy úgy lépésről-lépésre szorítsa északra az ellenséget és ilyen módon nemcsak jobb szárnyát, de a visszafelé való összeköttetést is biztosítsa. Ezért tehát a 106. évi előnyomuláskor Trajanus az Olt és a Nagyküküllő völgyét választotta. A Kisküküllő völgye azért nem jöhet szóba, mert abban a völgyben nem volt hadiút. Már pedig e dolog természetéből kifolyólag Dacia későbbi útrendszere a háború alatt nagy fáradtsággal megállapított vonalakon nyugodott

Cichoriusnak nem állhat meg az az állítása, hogy az első háború befejeztével más terület is jutott volna a rómaiak kezébe, mint az, amelyet később is Moesia superior részének ismerünk, vagyis az, melyet már a háború első évében előrenyomuló két hadsereg közre fogott. Kisoláhország semmiesetre sem. Nem pedig a következők miatt. Az Olt mentén, a Duna mellett fekvő, Celeitől egészen fel a Kárpátokig egy táborláncz van. Ennek a táborláncznak egyik tagjáról, a Bivolari mellett levőről már régebben állította Domaszewski, hogy Hadrianus alapítása.² Tocilescó épen a Cichorius III. kötetével egy évben bizonyította be,

¹ Conrad *Cichorius*, Die Reliefs der Trajanssäule. Berlin; II. köt. 1896; III. köt. 1900. A III. kötet 179 s. köv. lapon, de máshol ismételten. Főleg pedig okoskodásának mindig ez az alapja.

² Arch. epigr. Mitt. aus Oesterr.-Ungarn, XIII. 144 l. 82 jzt.

hogy ez a táborsor a Kr. u. 138—140. években épült.¹ Az is bizonyos, hogy ez a táborsor erdélyi területen is folytatódik és pedig az Olt folyása irányában: Nagytalmács, Kissink (?), Hévíz táborok ismeretesek; az Olt egyik mellékfolyójának, a Fekete-ügynek mentén Komolló és Bereczk is táborhelyek, melyeket út köt össze az Ojtozi szoroson át, a moldvai Poiana táborával.

Ezeket ugyan még senki alaposan át nem kutatta, de épen semmi sem szól az ellen, hogy az oláhországiakkal egyidőseknek vegyük. Ellenkezőleg minden jel arra mutat, hogy pl. Hévíz, ha Hadrianus korában nem is legio székhely, mint eddig hitték, de mindenesetre táborhely, melyben a leg. XIII. G. vexillatiója székelt.² Az Olt és Fekete-ügy mellett fekvő erdélyi táborokat tehát ezért is tarthatjuk Hadrianus koriaknak, nemcsak azért, mert a földrajzi folytonosság megkívánja.

Az is kétségtelen, hogy Moesia inferior és Dacia határa az Olt volt. Dehát akkor minek az a táborsor az Olt mentén? Más oka nem lehetett, mint az, hogy amikor azt odaépítették, — tehát Hadrianus korában — az Olt egyik partján ellenséges terület van. Különben nem volna szükség a határnak ilyen megerősítésére. Így állván a dolgok, még csak azt kell eldöntenünk, hogy az Olt jobb- vagy balpartja-e az ellenség hazája? Nem nehéz a döntés, mert azt már kétségtelenül megállapították, hogy az Olttól keletre eső terület Trajanus hódítása. Egy része meg már épen Kr. u. I. század dereka óta római terület, mert hiszen azt tudjuk, hogy a Szeret torkolatánál fekvő Tyras már Kr. u. 57-ben Moesiához tartozott.³

Ha tehát az Olt mellett 138—140 ben védőtáborokat építettek, azoknak csak az Olttól nyugatra eső területtel szemben lehetett hivatásuk, vagyis ez a nyugati terület nem tartozott a birodalomhoz akkor sem, annál kevésbé tartozhatott már Trajanus első hadjáratának befejezésekor. Véleményünk szerint Trajanus első háborúja nem gyarapította többel a birodalom területét, mint azzal a meglehetősen keskeny sávval, melyet egyfelől a Viminacium-Tibiscum, másfelől a Tsierna-Tibiscum útvonalak fognak közre.

Cichoriusnak megdőlt tehát alapvető állítása. Nem áll erősebben a másik sem, a melyik szerint természetesnek találja, hogy az erdélyi bel-
földnek elébb a Marostól délre eső részét hódították meg. Neki szüksége van erre a feltevésre, mert szerinte a képeknek egy bizonyos számú ábrázolás után el kell jutniok ahhoz a fővároshoz, melyet a dákusok az

¹ G. Gr. *Tocilesco*, Fouilles et Recherches archéologiques en Roumanie. Bucuresci, 1900. 120—141. lap; V. ö. Domaszewski, Westd. Korbl. XX. 43. tétel.

² CIL. III. 953. Filow, i. m. 61 lap, 7 jzt.

³ CIL. III. 781 és az 1009 lapon, Marquardt-Mommsen I² 306. *Filow*, 4 lap.

ország keleti részében, a homoródalmási barlang felett építettek, a Vargyas vize mellett, mivel Sarmizegetusát már az első háború végén átadták a rómaiaknak, illetőleg azok meghódították.¹

Mi azonban nem látunk bizonyítékot arra, hogy a régi főváros helyett újat kellett volna építeni s így megmaradunk a szigorú tárgyilagosság álláspontján. Ezen az állásponton pedig lehetetlen a hódítás további irányát másként felvennünk, mint úgy, hogy Sarmizegetusa csak a második háború alkalmával esik a rómaiak kezébe. A hódító innen a Sztrigy völgyén halad előre, Piski táján átlépi a Marost, s annak a völgyén halad fel egészen Vécsig. Vonalában esik a Sztrigy völgyében Kiskalán tábora; mert a Kiskalánnal szemben fekvő Kőboldogfalva Gredistye nevű határrészében levő Csetátye római tábornak a maradványa.

A Maros mentén mintegy nyolcz táborhely védte ezt az utat. Az a tény, hogy a római táborok kivétel nélkül a Maros jobb partján vannak, a mellett szól, hogy az ellenség a balparton lakott. De szól emellett más is. Az, hogy az aranyvidék már Trajanus korában római kézen van. Mert igaz ugyan, hogy a nyugati határt, legalább a Maros és a Sebes-Kőrös közt nem ismerjük, de az tény, hogy az aranyvidék már Trajánus korában a rómaiak kezén van.² Az a másik tény pedig, hogy Veczel tábora az összes többi Marosmenti táborokkal ellentétben a folyó balpartján van, arra mutat, hogy a határt tőle nem messze nyugatra kell keresnünk. Vegyük ehhez még azt is, hogy Tsierna, ad Mediam, Pons Augusti, Sarmizegethusa és Micia mellett, a vonalnak folytatásaképen Ampelum is portorium; csak hogy amíg amazok a két tartomány határán feküdtek, emittén a külföldi árút vámolták el.³

¹ Cichorius, i. m. 399 s köv., 406 s köv. lapok.

² Jung, Fasten der Provinz Dacien, Innsbruck, 1894, 163 lap.

³ Jellemző erre nézve Domaszewski tanulmánya az Arch. epigr. Mitt. XIII. 129 s köv. lapjain. Ezzel kapcsolatosan azt mondja a Rhein. Mus. 1893 évi folyamának 242 lapján, 4 jzt: A síkságon (Délmagyarországban) és az erdélyi felföldön levő táborok összefüggése ma még teljesen ismeretlen. *Ampelumtól nyugatra castellumoknak kell lenniök, bár erre vonatkozó térképeink eleddig át nem kutattott területet mutatnak.* Jung (i. m. 141 lap, 4 jzt.) azt kérdi erre: Mit kell ez alatt érteniünk? Talán Kőrösbányánál kell egy ilyen castellumot keresniünk, vagy hol?

A kérdés úgy van feltéve, mintha képtelenség volna a D. állítása. Pedig nem az. Mert a világ legtermészetesebb dolga, ha az aranyvidék nyugati határát keressük, mely egyúttal a tartománynak is nyugati határa lévén, bizonyára meg is volt erősítve: a Maros és Sebes-Kőrös között okvetlenül kellett lennie ilyen erősítési vonalnak. Mert a Maros mentén levő táborok ekkor még a keleti határon vannak.

A kérdéssel kapcsolatosan pedig vessünk egy rövid pillantást Várfalva táborának a fekvésére is. Ez az Aranyos völgyében úgy látszik szintén azzal a feladattal bírt, hogy az aranyvidék bejáratát védje. Azt kell hinnünk tehát, hogy akkor volt szerepe ennek a tábornak, mikor még az Aranyos folyó és a Napoca—Opatiana—Largiana—Porolissum közt levő út köze nem volt meghódítva. Fájdalom, az a tény,

Minden amellett szól tehát, hogy a hódítás a Maros jobb partján haladt előre. Egyelőre legalább is Felvincz tájáig, ahol aztán egy út ágazik el Potaissa felé. Ennek az útnak egyenes vonalban folytatása az, melyet Potaissától Napoca felé Kr. u. 108—9-ben épített a cohors I. Flavia Ulp. Hisp. mil. c. R. eq., mint azt az Ajtónban talált mértföld-jelző kő hitelesen bizonyítja.¹

Napocánál az útvonal ismét elágazik. A keleti vonal a Szamosvölgyén halad fel Désig, ahol a Nagyszamos két irányának megfelelően az egyik keletre vonul Alsó-Ilosva, Bethlen és a Besztercze melletti Várhely irányában, s ott délre fordulva Marosvécsnél éri el azt az útvonalat, mely a Marosvölgyén egészen eddig megállapítható.

A Désnél elváló nyugati ág a Szamos mentén megállapítható egy darabon, egészen Vaádig. Minden valószínűséggel meg volt tovább is, egészen Tihóig s onnan Porolissumig, a hol találkozott azzal az úttal, mely Napocától Szucság, Nyagar-Gorbó, Zutor, Magyarereggy és Romlot irányában haladt. Ez az utóbbi vonal egyidőben a hódítás nyugati határa volt. Már most az a nagy feladat áll előttünk, hogy eldöntsük: vajjon a Szamostól keletre, vagy attól nyugatra eső terület az, mely elébb meghódított. Az ugyan egészen bizonyos, hogy a két területet nem egyszerre hódították meg, hanem egy ideig és pedig a II. század ötödik tizedében még, a Szamos határként szerepel. Csak így lehet megérteni azt, hogy Szamosújvár táborában 142—3-ban nevezetes munkálatok folytak, amit felíratos emlék bizonyít. Szamosújvár tehát akkor még a határon állott, melynek táborát szükségesnek látták megerősíteni.²

Másfelől meg Porolissum eddigi leletei amellett bizonyítanak, hogy nagyon korán a birodalomhoz tartozott. Így bizonyos, hogy Antoninus Pius az ottani *amphitheatrum vetustate dilapsumot* 157 ben kijavíttatta.³ Ahhoz pedig, hogy egy amphitheatrum a renoválásra megérjen, idő kell. Már pedig az is bizonyos, hogy a Porolissumban megtelepedett rómaiaknak nem épen az amphitheatrum építése volt az első dolguk. Másfelől Porolissumban végzett ásataink eddigi leletei bizonyítják,

hogy eleddig ott csak a leg. V. Mac. téglái kerültek elő, legalább is nem bizonyítanak mellettünk. Bár egy teljesen átkutatlan területen feltevésiünk ellen is annál kevésbé szólhatnak, mert később a Potaissában székelő ezen legio téglái könnyen kerülhettek ide. A később került téglák könnyebben is kerülhetnek felszínre. A dolog nézetünk szerint mindenesetre megfontolandó már csak azért is, mert amint látni fogjuk, csakugyan épen az aranyvidéket kell a legelőbb meghódított területnek tartanunk.

¹ C. I. L. III. 1267.

² Az ott talált felíratos kő, mely ezt bizonyítja, közölve van az Arch. Ért. 1906. évi folyamának 37. lapján és Jahreshefte des Oesterr. Arch. Institus XI (1908.) 207 lap.

³ C. I. L. III. 836.

hogy legkésőbb Hadrianus uralmának első felében Porolissum római terület.¹ A közbeeső táborhelyeken, fájdalom, eddig semmi olyan emlék nem került elő, mely megfelelő chronologiai adatot szolgáltatna. De az elmondottak alapján sem túlságosan merész az az állításunk, hogy itt e táborhelyek vonala és a Szamos völgye volt a határa az első hódításnak. Később nyugat felé tovább is terjedt a hódítás, amikor a birodalom határa kikerült a Meszes gerinczére, hol a felsőgermaniai limeshez hasonló töltés és árok maradványai, a hozzátartozó őrtornyokkal és kisebb táborhelyekkel ma is megállapíthatók. A birodalom határának ide való kitolásával lehet egyidős Kissebes és Vármező tábora. Az elébbit ettől kezdve a Sebeskörös völgyén át Bánffy-Hunyad irányában haladó útvonal kötötte össze Napocával. Mikor történt ez az előrelépés, arra egyetlen határozott adatunk sincs. De az a tény, hogy a Kissebes helyén volt *Resculum vicus Anartorumból*, a mai Zutor helyére feltételezett *Largiana*-felé vezető útát, a Nagymásznál talált mértföldjelző kő tanúsága szerint 236-ban építették, a mellett látszik bizonyítani, hogy csak a III. század elején történt meg.²

A Kisszamostól keletre eső területre nézve egyedül Alsóilosva leletei nyújtanak némi chronologiai alapot. Ezekre alapította a tábor ásatója, Torma Károly azt a nézetét, hogy a tábor az Antoninusok korában még nem állott.³ Mi azonban, főleg az éremleletek alapján, meg azért, mert első helyőrsége a *numerus p p volt*,⁴ Hadrianus uralmának legvégére vagy az Antoninus Piusénak az elejére vagyunk hajlandók tenni. Ekkor kezdődött tehát ennek a — Kisszamostól keletre eső — területnek a bekapcsolása. Fájdalom, sem Várhely vagy Vécs, sem pedig Maroskeresztúr táboraiából nem tudunk olyan adatot, mely az elmondottakat jobban támogatná. Igaz, hogy olyat sem, amely megdöntené. Egyelőre be kell tehát érünk az elősorolt bizonyítékokkal.

Már most ne tévesszük szem elől azt a tényt, hogy Dacia elébb osztatlan tartomány, melyet — az általánosan elfogadott nézet szerint — 107-ben vagyis a második háború befejezte után közvetlenül szerveztek.⁵ De első helytartóját csak 110-ből ismerjük, a mi arra int, hogy a

¹ Ezt az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtára megbizásából ott végzett és folytatandó ásatásairról szóló jelentés adatai bizonyítják. V. ö. *Erdélyi Múzeum*, 1908., 1909. évf. és *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtarából*. II. köt. (1911.) 70. s köv. l.

² C. I. L. III. 8060.

³ Az alsóilosvai állótábor és műemlékei. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület évkönyvei III. köt. (1866.) 10 s köv. lapján.

⁴ C. I. L. III. 803. A *numeri* szervezése pedig tudvalevőleg Hadrianus műve.

⁵ Így mondja ezt az ott felsoroltak alapján Filow is (i. m. 56 lap), ki legutóbb írt erről a kérdésről.

tartomány első évének megállapításánál egy kissé óvatosak legyünk.¹ Már 129-ben azonban két részre oszlik a tartomány. A két rész: Dacia superior és inferior.² Persze az egyáltalán nem állhat meg, hogy a két tartomány közül az egyik Erdély területét foglalta el, a másik pedig Kísoláhországot, tehát jelentékenyen kisebb volt amannál. Láttuk, hogy Kísoláhország területe 138—140-ben még nem tartozott a birodalomhoz. Annyit azonban talán joggal állíthatunk, hogy ez a felosztás nem ok nélkül történt. Oka mindenesetre az kellett legyen, hogy Dacia területe megnagyobbodott.

Ebből következik, hogy a 168 után következett hármas felosztásnak is hasonló oka volt s a három Dacia területét csak ekkor hódították meg teljesen a rómaiak. Ennek a hódításnak folyamatát sem ismerjük pontosan, de némi támpontunk a hódítás további folyamatának megítélésére is van. Mindenesetre azt kell tartanunk, hogy a két Küküllő völgye egy állomás az előrehaladás folyamatában. Okoskodásunknak legalaposabb támogatója egy felírtos emlék.³ Ezt *Victoria Augusta* tiszteletére 157-ben Antoninus Pius legatusa, M. Statius Priscus emeltette. Lelték pedig ezt Újgredistyén. Véleményünk szerint ez az egy emlék elegendő annak bizonyítására, hogy a Sztrigy völgyétől keletre fekvő terület csak a II. század második felében hódolt meg. Másképpen érthetetlen volna, hogyan jut Dacia helytartója ahhoz, hogy 157-ben Kr. u. a Gredistyei Csetátye vagy amint eddig az irodalom egy részében hívták a Muncseli Csetate tövében *Victoria Augustának* császára üdvéért oltárt emeltessen.

Nincsen itt helyén annak ismertetése, hogy mi van ezen a helyen és környékén. De annyi bizonyos, hogy itt és a környéken hatalmas erődítmények voltak. Erődítmények, melyeket senki még, aki látta, rómainak nem mondott. És nem azért nem mondott, mintha méltatlanok lennének arra, hanem van valami sajátos jellegük, ami tiltakozik az ellen, hogy akár görögnek, akár rómainak tartsák. Minden arra mutat, hogy olyan hegyi erődítményekkel van dolgunk itt, ahová végső veszély idején a dákusok családjukkal és vagyonukkal visszavonultak. Tacitus írja, hogy a thrákoknak ez volt a szokásuk. Építésükben mindenesetre részük lehet azoknak a római építéseknek, a kiket a Domitianusszal kötött békeszerződés értelmében Decebalus kapott, mint azt Dio tudósításából tudjuk.

Ezekbe az erődítésekbe vonult vissza a legyőzött dákusoknak egy része és csak egy másik része vonult ki az országból északon. M.

¹ C. I. L. III. 1443.

² C. I. L. III. 60. lap.

³ C. I. L. III. 1416.

Stadius Priscusnak fentti győzelme azonban még nem lehetett végleges. Bizonyítja ezt az a felírat, melynek szövege szerint Sarmizegetusa lakosai a szarmata háborúk korában hódolnak *M. Aurelius császárnak, a ki őket a két oldalról fenyegető veszedelemtől szabadította meg.*¹ Az egyik veszedelem mindenestre az alföld felől, az ott lakó jazig-szarmata népek részéről fenyegette a fővárost. A másik pedig szintén kétségtelenül a tőle keletre fekvő hegységekben székelő s onnan le-lecsapó dákusok részéről. De épen az a tény, hogy itt kemény harcok folytak, megérthetővé teszi azt is, ha a környékben római erődítményeket találunk. Csak természetes, hogy a lassan-lassan előrenyomuló rómaiak megerősítették az elfoglalt pozíciókat és igyekeztek elzárni a dákusok érintkezését kimenekült honfitársaikkal és más barbarusokkal.²

Az a körülmény, hogy a Maroskeresztúron talált és 158-ban kelt katonai diplomán még csak két Dacia szerepel, szintén a mellett bizonyít, hogy akkor még nem volt Erdély egész területe meghódítva.³ De már szerepel benne egy olyan cohors, melynek része volt a harmadik rész megszerzésében és egyúttal abban az okoskodásunkban, mely a Dacia keleti határán volt táborok keletkezési korára vonatkozik. Ez a cohors IV. Hispanorum, melynek a II. század második felében Énlaka táborában volt az állomása. Ez az állomás pedig egy szeme annak a láncznak, mely Marosvécsét Hévízzel összekötötte s a melynek kétségtelenül megállapított szemei még: Homoród-Szt. Pál és Székelyudvarhely délen, Sóvárad és Mikháza északon.

Abból, amit eddig elmondtunk, világos, hogy ezeket a táborhelyeket úgy az Olt-, mint a Marosmentiéknél későbbieknek kell tartanunk. De erre sincs közvetlen bizonyítékunk. Azonban, ha az elmondottakhoz figyelembe vesszük, hogy az erről a vonalról ismert legionarius téglák mind a leg. V. Macedonica bélyegét viselik, továbbá azt, a mire Énlaka felíratos emlékei tanítanak, — akkor mégis megindokoltuk állításunkat.

Nevezetesen Énlakán mintegy 12 felíratos emlék került napfényre, melyeket mind a coh. IV. Hisp. praefectusai emeltek különféle katonai

¹ Eph. epigr. IV. 188.

² Jung i. m. 145 lapján felemlíti az ezen vidékről előkerült éremleleteket, melyek közt görög és köztársasági római érmeken kívül római császárkoriak is vannak, de csak Trajanus koráig, illetőleg a háború megindításáig. Ebből — szerény nézetünk szerint — semmiesetre sem az következik, hogy azt a területet már az első háborúban meghódították, mert akkor inkább arra kellene számítanunk, hogy későbbi érmek is kerülnek elő. A Trajanus hadrakelése utáni időből való érmek hiányát egészen jól megmagyarázza az ellenséges állapot, mely minden kereskedelmi érintkezést kizárt a rómaiak és az odamenekült dákusok közt.

³ C. I. L. p. 1389. LXVII. 5 és 10 sora.

istenségeknek. Ezek közül mindössze kettő olyan, a melynél a cohors nevében semmi vakarás sincs; megjegyzendő, hogy ezeken a cohorsnak nincs is mellékneve. A többiből ellenben kitűnik, hogy akkor, a mikor az emlékeket állították, a cohorsnak volt egy olyan mellékneve a mely nevet később gyalázat ért és ezért törölték a kőről. Már pedig ha ez a név fortis, pia, fidelis, stb. olyan melléknév lett volna, melyet a csapat *szolgálatokért kapott*, — azt el nem veszik tőle. Mert ha arra adott volna okot, hogy ilyen gyalázat érje, akkor az egész cohorsot feloszlatják, kitörlik a létezők közül. A gyalázat csak a melléknevet érhetette, mely ezek szerint nem lehetett más, mint valamely császár nevéből alkotott melléknév. A császárt később damnatio memoriae érte és ekkor törölték a cohors melléknevét. Minthogy pedig Commodus alatt jött divatba, hogy az összes csapattestek az épen uralkodó császár nevéből alakított melléknevet kaptak, ezek az emlékek legkorábban Commodus alatt állítottak, a ki 176 óta uralkodott. Mindenesetre valamivel előbb kerülhetett Énlakára a cohors, mivel ott két olyan felírtos oltár is került elő, a melyen semmi vakarás nincs. Vajjon már 158-ban ott volt-e Énlakán ez a cohors, ma még nem tudjuk megmondani.

De ha ott volt sem dönti meg okoskodásunkat, mert annyi bizonyos, hogy a Marostól délre eső terület sem került egy csapásra a rómaiak kezére. Ott is csak lépésről-lépésre haladhattak és pedig úgy látszik egyik folyó völgyétől a másikig. A két Küküllő völgyéről legalább kétségtelenül meg lehet állapítani, hogy legalább átmenetileg nemcsak bejárataiknál voltak táborokkal védettek — Sóvárad és Székelyudvarhely táborai szolgálták e czélt —, hanem közben is voltak legalább földtáborok. A Kisküküllő völgyéből eddig egyetlen erődítményt nem ismertünk. A nyáron volt alkalmam a Küküllővárral szemben, a Kisküküllő jobb partján fekvő *Várhegyen* egy földtábor maradványait megállapítani.¹ Ez a tábor egy-ideig szintén a határ védelmére volt hivatva, mely határt a Kisküküllő völgyében volt római út képezte. Ma ezt az utat nem tudjuk ugyan megmutatni, de kellett lennie mindenesetre: az Apulum és Sóvárad tábora közt fennállott közlekedés, melynek egyik állomása a küküllővári tábor, feltétlenül megkivánta azt.

A Nagyüküllő völgyében nemcsak a római utat ismerjük már régebb idő óta, hanem Segesvár határán tábort is régóta sejtenek.² Alapos kutatás után bizonyára más is akad még ebben a völgyben, mely egyébként, leleteink tanúsága szerint, a római korban sűrűn lakott volt.

¹ A tábor átkutatására még nem került sor, de annyit sikerült megállapítani, hogy csak földből épült és egy árok övezte. A bozót annyira benőtte, hogy még nagyságát sem lehetett megállapítani. Egyelőre azonban bizonyos, hogy ott volt.

² V. ö. C. I. L. III. térkép.

Az épen most elmondott tények mindenesetre a mellett szólanak, hogy a lépésről-lépésre előrenyomuló hódításnak a két Küküllő völgye is volt rövid ideig tartó állomása. Másfelől, úgy látszik, a daciai hódítás egyidejűleg délről, a Duna felől északra is haladt fokozatosan. A Kis-oláhországban levő római sánczok, utak és tábornaradványok alapos tanulmányozásával annak idején reméljük, hogy a fokozatos előrehaladás közbeeső állomásait itt is sikerülni fog megállapítani.

A Kr. u. 168-ik évben mindenesetre be volt fejezve Dacia meghódítása. Mert ebben az évben M. Claudius Fronto *három Dacia és Moesia superior* kormányzója. Vagyis, a mikor az egész Erdély és Kis-oláhország területe meghódolt, akkor vált szükségessé az újabb tagozás. De ekkor vált szükségessé a helyőrségnek megerősítése is a leg. V Macedonicának idehelyezésével. Ez a legio ugyanis épen ebben az időben kerül el régi állomásáról, Troesmiből, a hová aztán nem is megy többé vissza, hanem ittmarad végérvényesen.¹ Nyilvánvalóan azért, mert a megnagyobbodott területű tartománynak nem volt elegendő egy legio.

Talán senki jobban nem érzi e sorok írójánál azt, hogy épen a daciai kutatások ügyének elhanyagoltsága miatt milyen nagy hézagok tátonganak a bizonyításban és milyen nehéz az itt-ott elszórva levő, alig szembetűnő adatokat szerves kapcsolatba hozni úgy, hogy a daciai hódítás menetéről világos és igaz képet nyerjünk. Annyit azonban talán sikerült bebizonyítani ennek a rövid kis elmefuttatásnak is, hogy a rómaiak a második háború befejeztével nem azonnal és nem egy csapásra hódították meg azt a területet, mely később a három Daciát képezte. Teljes hat évtizedre volt még szükség, amíg ez megtörtént. A második háború tehát eldöntötte Dacia sorsát, de nem adta azt a rómaiak kezébe. Az ütközetnek áldozatául esett Decebalus és seregeinek bizonyára a java. Mások itt hagyták a hazát, északra vonultak és onnan remélték, hogy egykor diadalmasan térhetnek vissza. De volt egy harmadik csoport is, mely itt a régi haza területén védte magát a végletekig. Az itt maradtak fenntartották az összeköttetést a kiköltözöttekkel és egészen természetesen minden alkalmat megragadnak a római uralom háborgatására és a felszabadítás megkísérlésére. A kimenekült és bennrekedt ellenséggel való folytonos harczban természetesen nehezen ment a hódítás. Mennyire nehezen, mutatja az a tény, hogy Hadrianus uralmának kezdetén hajlandó lett volna feladni az egész hódítást. De nem tehetette, mert az aranyvidéket már ellepték a római birodalom minden részéből jött telepések.² Gondoljuk meg jól: el lehet-e kép-

¹ Filow: i. m. 77—8 lap.

² Eutropius, 6, 8. — Ez az adat, hogy Hadrianus kész volt volna lemondani Daciáról, fegyver azok kezében is, akik a *limes Dacicus* létezését tagadják, mondván,

zelni, hogy akkora területről, mint Erdély és Kisoláhország, lemondani hajlandó lett volna akár a békeszerető Hadrianus is, csupán azért, mert ott kellemetlenségei voltak és a védelem nem valami könnyű. Világos, hogy csak aránylag kisebb területről lehetett szó. De erről sem mondott le. Az indokolás pedig megmondja, hogy az aranyvidék területe lehet a szóban forgó, melyet a Székelyföldvár és Felvincz közt volt tábor, a Maros mentén levő táborokon kívül, a Potaissa területén valószínűleg, az Aranyos völgyében Várfalván pedig kétségtelenül volt táborhelyek őrségei is védelmezték.

A másik kérdés, a mit az elmondottakkal bebizonyítottnak szeretnénk venni, a hódítás irányának kérdése. Cichorius azt állította, hogy a hódítás csakis délről és délnyugatról haladhatott északra a két Küküllő, Nyárad és Marosvölgye felé. El sem tudnók képzelni, hogy valaha megdőljön az az állításunk, mely szerint a hódításnak a Marosvölgye az előnyomulási iránya és az attól északra és nyugatra fekvő területeket előbb hódították meg, mint a keletre és délre fekvőket az Oltig.

Fájdalom chronologiai tekintetben sok kívánni való marad még fenn. De a két alapvető kérdésnek tisztázása igen fontos volt azért, hogy a most megindulandó kutatások napfényre kerülő emlékeit annak idején helyesen tudjuk értékelni és azok előtt kettővel kevesebb okunk legyen esetleg tehetetlenül állanunk. A Cichorius-féle elméletek már eddig is több téves nézet elterjedését mozdították elő. Ha meg nem czáfoljuk őket, bizonyára még többnek lettek volna okozói ezután is.

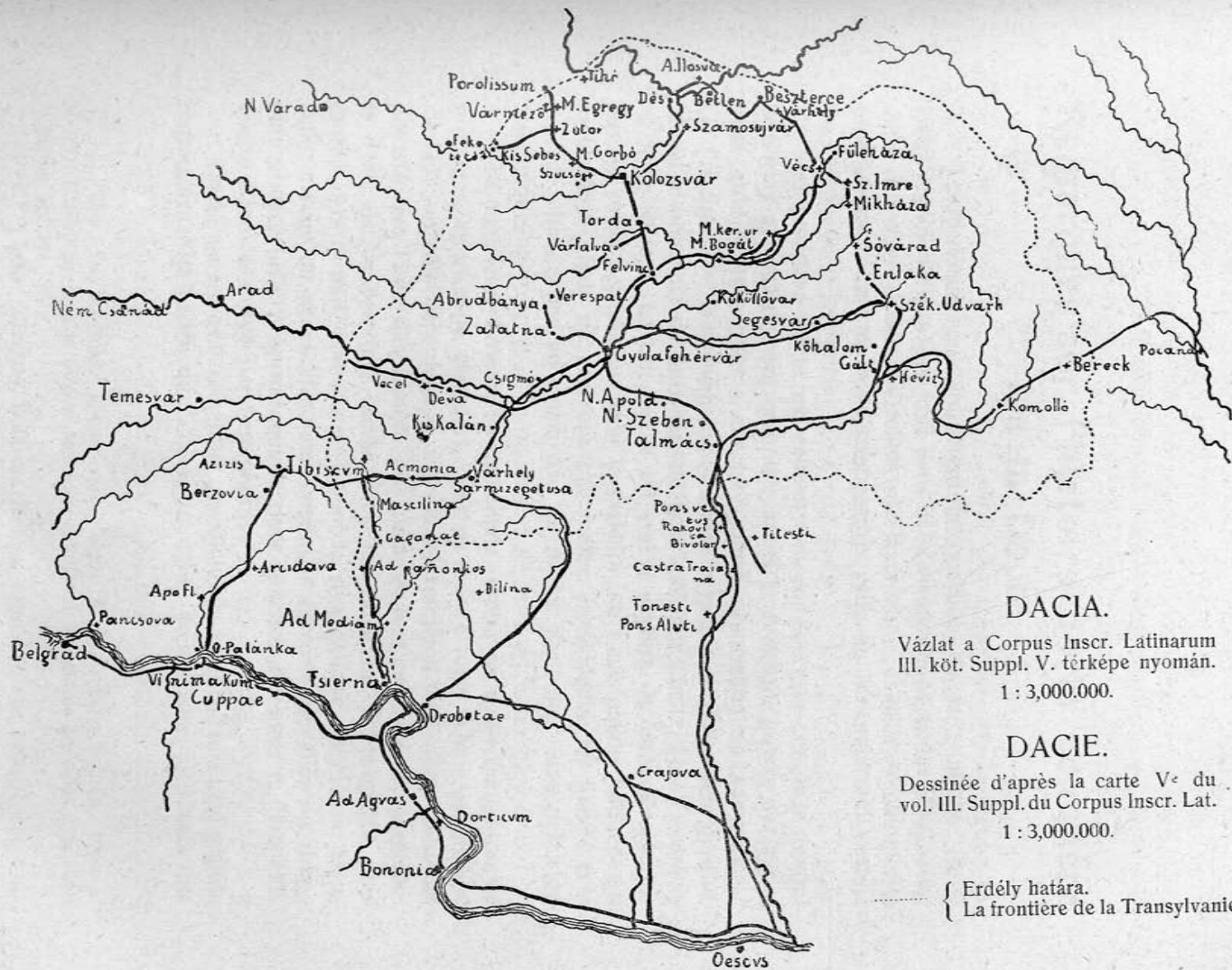
Az elmondottak egyúttal mutatják azt is, hogy tévednek azok, akik Domaszewski nyomán valami különleges védelmi rendszert keresnek a római Erdélyben.¹ Első sorban is világos magyarázatát kapjuk az Olt mellékén és a Délmagyarországban ránk maradt táboroknak. Második sorban pedig nem találunk semmit abból a koncentrikus táborsorból, mely Apulumot, mint fő katonai pontot övezte. Ellenben találjuk a hátrának azt a védelmi rendszerét, mely nemcsak nálunk van meg, hanem mindenesetre Rhaetiában és Germaniában, meg Britanniában is.

Maguk az épen elmondottak bizonyítják azonban leginkább, mennyire szükséges végre a daciai limeskutatásoknak tényleges megindítása és elvégzése.

Dr. Buday Árpád.

hogy a rómaiak oly kevésre becsülték az új tartományt, hogy hajlandó lett volna már Hadrianus lemondani róla. Az elmondottakhoz még csak annyit, hogy: Hadrianus *a szándék daczára nem mondott le, hanem tovább hódított és akkor már érdemes volt a terület megerősítése.* Sőt kötelesség, melynek meg is felelték.

¹ *Rheinisches Museum*, 48 köt. (1893.) 241—2 lap.

DACIA.

Vázlat a Corpus Inscr. Latinarum
III. köt. Suppl. V. térképe nyomán.
1 : 3,000.000.

DACIE.

Dessinée d'après la carte V^e du
vol. III. Suppl. du Corpus Inscr. Lat.
1 : 3,000.000.

..... { Erdély határa.
 { La frontière de la Transylvanie.

Remarques sur l'histoire de la conquête de la Dacie.

Les écrivains qui étudièrent la question de la conquête de la Dacie tombèrent presque tous dans deux erreurs importantes. *Cichorius*, dans son ouvrage sur les reliefs de la colonne Trajane, a commis le premier les erreurs dont se sont nourris ceux qui s'occupèrent ensuite de l'étude de la conquête.

La première erreur est celle-ci : on considère la conquête de tout le territoire, suffisamment complète, après la deuxième guerre de Trajan, pour qu'il ne reste plus à effectuer que l'organisation de la province.¹ Or l'occupation ne pouvait être au contraire qu'un envahissement gradué. Nous sommes ici devant une situation analogue à celle de la Germanie et de la Rhaétie. Là on peut il est vrai connaître la date de chaque pas en avant ; chez nous seul le principe de l'occupation graduelle est indubitable ; nous ne pouvons pas mettre en évidence les limites et la date de chaque pas en avant, ou du moins pas avec une précision scientifique.

La deuxième erreur fondamentale (erreur qu'il est dangereux de propager, et utile de corriger), consiste à faire jouer à la ligne valaque de l'Olt un rôle déjà dans la deuxième expédition de Trajan. *Cichorius* prétend que l'une des armées de Trajan poussa jusque là, et, traversant le défilé de Vöröstorony, passa dans la vallée du Szebenpatak, puis tourna vers le sud, après avoir atteint la rive gauche du Maros. Dans cette marche en avant, elle aurait atteint et traversé la vallée du Strigy, puis poussé jusqu'à Sarmizegetusa, pour se rencontrer avec le deuxième corps d'armée, dirigé par l'empereur.

Déjà *Petersen* avait remarqué que *Cichorius* attribuait une trop grande importance à la vallée de l'Olt et au défilé de Vöröstorony ;² mais il le

¹ *Filow*, Die Legionen der Provinz Moesia. *Klio*, Sechstes Beiheft, 1906. p. 56—57. C'est l'ouvrage le plus récent à ce sujet, mais les autres écrivains expriment la même opinion.

² *E Petersen* : Trajans Dakische Kriege. Leipzig, I. vol. 1900. II. vol. 1903. voy. p. 62 et suiv. du premier vol. etc.

fit avec circonspection, car il ne possédait pas de données certaines pour démentir ces affirmations; il voyait seulement que les reliefs de la colonne trajane permettaient de soutenir les deux thèses opposées.

Nous ne nous proposons pas ici de critiquer en détail les vues de Cichorius. Ce n'est du reste pas nécessaire, car il y a un passage qui contient le point de départ de ses vues erronées; Cichorius prétend ce qui suit, en corrélation avec la table CVI: A l'achèvement de la première guerre, la partie sud ouest de l'ancien empire dacien, c'est à dire le territoire s'étendant jusqu'au Danube, l'Olt et les Carpathes méridionales, serait devenu possession romaine. Le but de la deuxième guerre aurait donc été la conquête de la Transylvanie moyenne, à savoir (*naturellement*, comme il dit), d'abord la partie méridionale, limitée au nord par le Maros, rivière principale de ce pays. Pour l'armée venant du sud, ou plutôt du sud-ouest, il est certain que seules les vallées du Maros, du Kisküküllő et du Nagyküküllő, et la vallée supérieure de l'Olt, pouvaient entrer en ligne de compte. Trajan, venant du sud et poussant vers le nord, avait d'abord à conquérir les deux vallées méridionales, de façon à chasser l'ennemi pas à pas vers le nord, et ainsi, non seulement à protéger son aile droite, mais encore à assurer des communications pour son retour. C'est pourquoi, lors de son expédition de l'an 106, Trajan choisit, pour sa marche en avant, les vallées de l'Olt et du Nagyküküllő. La vallée du Kisküküllő ne pouvait pas être prise en considération, car elle ne possédait pas de voie militaire.¹

Cichorius prétend qu'à l'achèvement de la première guerre, un autre territoire serait aussi tombé dans les mains des Romains, tel que celui connu plus tard comme une partie de *Moesie supérieure*, ou celui qui séparait les deux armées dans la première année de leur avancement. Mais cette affirmation est erronée. La Petite Valachie ne pouvait pas non plus appartenir aux Romains, et pour la raison suivante: Le long de l'Olt se trouvait une chaîne de campements, depuis Celei près du Danube, jusqu'aux Carpathes. L'un des campements de cette chaîne, celui près de Bivolari, a été établi par Hadrien, d'après Domaszewski. Tocilescu, la même année que l'apparition du III. volume de Cichorius a démontré que cette ligne de camps a été établie en 138—140 après J. C.² Il est certain aussi que cette ligne de camps s'est prolongée en

¹ Conrad *Cichorius*. Die Reliefs der Trajanssäule. Berlin, II. vol. 1896, III. vol. 1900, voy. p. 179 et suiv. a III. vol. et répétitions ailleurs. C'est là toujours la base de ses raisonnements.

² G. Gr. *Tocilescu*. Fouilles et Recherches archéologiques en Roumanie. Bucarest. 1900. p. 120—141.

Transylvanie, dans la direction du cours de l'Olt: Les camps de Nagytalmács, de Kissink, de Héviz, sont connus; le long de l'un des affluents de l'Olt, le Fekete-ügy, se trouvent aussi les camps de Komolló et de Bereczk, réunis par une route avec le camp moldavien de Poiana, à travers la gorge de Ojtoz.

Il est vrai que personne n'a étudié ces camps d'une façon approfondie, mais en tous cas rien ne s'oppose à ce que nous les considérions comme contemporains de ceux de la Roumanie. Au contraire, tout indique que si Héviz, par exemple, n'était pas le siège d'une légion au temps d'Hadrien, ainsi qu'on le croyait précédemment, c'était en tous cas le siège d'un camp, où siégeait la vexillation de la légion XIII. G.¹ C'est donc pour cette raison aussi que nous considérons les camps près de l'Olt et du Fekete-ügy comme étant de l'époque d'Hadrien, et pas seulement en raison de la continuité géographique.

Il est aussi certain que l'Olt formait la frontière entre la Moesie inférieure et la Dacie. Alors pourquoi cette rangée de camps le long de l'Olt? La seule explication possible est celle-ci: lorsqu'on les construisit (au temps d'Hadrien par conséquent), l'une des rives de l'Olt était territoire ennemi: on n'aurait pas eu besoin sinon de fortifier à tel point la frontière. Cela étant posé, il nous reste à savoir si c'était la rive droite ou la rive gauche qui était pays ennemi. Mais cette question n'est pas difficile à résoudre, car on a déjà établi d'une façon tout à fait certaine que la région à l'est de l'Olt était conquise par Trajan. Une partie en était même déjà territoire romain vers le milieu du premier siècle après J. C., car nous savons que Tyras, à l'embouchure du Seret, appartenait déjà à la Mésie en 57 après J. C.

Si donc on construisit, en 138—140 après J. C., des camps de protection près de l'Olt, cette protection n'était entendue que contre la région à l'ouest de l'Olt, en d'autres mots cette région occidentale n'appartenait pas encore alors à l'empire, et elle pouvait d'autant moins y appartenir à la fin de la première expédition d'Hadrien. D'après nous, la première expédition dacienne de Trajan n'a pas accru l'empire romain, si ce n'est de cette étroite bande comprise d'une part entre le Viminacium-Tibiscum, d'autre part entre le Tsierna-Tibiscum.

L'affirmation fondamentale de Cichorius est donc réfutée. Nous ne pouvons pas attacher plus de poids à l'autre affirmation, d'après laquelle la région au sud du Maros aurait été naturellement la partie de la Transylvanie intérieure conquise en premier lieu. Cette hypothèse lui était indispensable, car d'après lui, se basant sur une certaine figure

¹ *Filow*, o. c. p. 61. par. 7.

des dessins (de la colonne), on avait dû atteindre la capitale construite par les Daces à l'est du pays, au dessus de la grotte de Homoród-almás, près du ruisseau Vargyas, puisque Sarmizegetusa avait été déjà abandonné aux Romains, ou pris par eux, à la fin de la première guerre.

Mais rien ne prouve qu'à l'emplacement de l'ancienne capitale on en ait construit une autre. Mais dans ce cas nous ne pouvons interpréter la marche de la conquête qu'en admettant que Sarmizegetusa n'est tombé dans les mains romaines que pendant la deuxième guerre. Les conquérants avancèrent alors, allant de là le long de la vallée du Strigy, traversèrent le Maros près de Piski, et continuèrent leur route le long la vallée de cette dernière rivière, jusqu'à Vécs. Le camp de Kiskalán se trouve sur cette ligne, dans la vallée du Strigy; en face de Kiskalán, dans la partie de Kőboldogfalva appelée Gredistye, se trouve Csetátye, qui est le reste d'un camp romain.

Le long du Maros, la route était protégée par huit camps. Ces camps se trouvent tous le long de la rive droite du Maros, ce qui semble bien montrer que l'ennemi se trouvait sur la rive gauche. Mais ce qui le montre encore, c'est que la région de l'or se trouve déjà sous la domination romaine, au temps de Trajan.¹ Il est vrai que nous ne connaissons pas la frontière occidentale, entre le Maros et le Sebes-kőrös mais nous savons que la région de l'or appartenait aux romains aux temps de Trajan. D'autre part, comme le camp de Veczel, au contraire de tous les autres camps du Maros, se trouve sur la rive gauche de la rivière, cela montre que la frontière doit être cherchée peu à l'ouest de là. Ajoutons encore, qu'à côté de Tsierna, ad Mediam, Pons Augusti, Sarmizegetusa et Micia, figure encore, comme prolongement de la ligne, Ampelum, en portorium; mais, tandis que les premières localités se trouvaient sur la frontière du pays, ici on payait les droits sur des marchandises étrangères.²

¹ Jung. Fasten der Provinz Dacien. Innsbruck, 1894. p. 163.

² Les études de Domaszewski, dans Arch. epigr. Mitt. XIII. vol. p. 129 et suiv. sont caractéristiques à ce sujet. En connexion avec cette question, il dit, dans les Rhein. Mus. année 1893, p. 242. par. 4: La correspondance entre les camps de la plaine (Hongrie Méridionale), et ceux des plateaux Transylvaniens, est aujourd'hui encore complètement inconnue. *A l'ouest d'Ampelum il a dû y avoir des castellum bien que nos cartes archéologiques montrent ici des territoires encore inexplorés.* Jung (o. c. p. 141, par. 4.) demande à ce sujet: Que devons-nous entendre par là? Peut-être devons-nous chercher en tel castellum à Kőrösbánya, ou bien où?

La question est posée comme si l'hypothèse de D. était impossible. Mais elle ne l'est pas. Il est naturel que si la frontière occidentale de la région de l'or est en même frontière occidentale de la province, cette ligne devait être fortifiée: entre le Maros et le Sebes-Kőrös devait donc forcément se trouver une ligne frontière fortifiée. Les camps le long du Maros sont encore alors sur la frontière orientale.

Tout cela semble bien démontrer que la conquête s'est faite le long de la rive droite du Maros, tout au moins, d'abord, jusque vers Felvincz, d'où une route diverge vers Potaissa. Le prolongement en ligne droite, de cette ligne, est celle construite de Potaissa vers Napoca, en 108—109 après J. C. par la cohors I. Flav. Ulp. Hisp. mil. c. R. e. ainsi que le démontre la pierre milliaire trouvé à Ajton. (C. I. L. III. 1627.)

A Napoca la ligne routière se divise de nouveau. La ligne orientale va dans la vallée du Szamos, jusqu'à Dés, et de là, correspondant aux deux embranchements du Nagyszamos, un embranchement continue dans la direction de Alsó-Ilosva, Bethlen, et Várhely (près de Beszterce), où tournant vers le sud, atteint à Marosvécs la ligne routière qui a pu être retracée jusqu'ici, dans la vallée du Maros. La ligne qui diverge de là, à Dés, le long du Szamos, a pu être retrouvée jusqu'à Vaád. Il est probable que cette ligne allait plus loin allait jusqu'à Tihó, et de là jusqu'à Porolissum, où elle se rencontrait avec la route allant de Napoca à Szucság, Magyar Gorbó, Zutor, Magyaregregy et Romlot. Cette dernière route formait en même temps la frontière occidentale du territoire conquis.

Il nous reste maintenant à résoudre la question de savoir s'il est la région à l'est du Szamos, ou bien celle à l'ouest, qui fut conquise d'abord. Il est certain d'abord que les territoires des deux rives n'ont pas été conquis en même temps, et que jusque vers la moitié du II. siècle, le Szamos jouait le rôle de rivière frontière. Ce n'est qu'ainsi que l'on peut comprendre pourquoi l'on a entrepris au camp à Szamosujvár, en 142—143, les travaux notables dont témoignent les inscriptions commémoratives. Szamosujvár était donc alors une place frontière, dont on a jugé nécessaire de fortifier le camp.¹

D'autre part, les trouvailles faites à Porolissum, montrent, que

En corrélation avec cette question jetons aussi un rapide coup d'oeil sur la situation du camp de Várfalva. Ce fort, dans la vallée de l'Aranyos, avait aussi, semble-t-il, comme mission, de protéger l'entrée de la région aurifère. Nous devons donc supposer que ce camp était en activité, lorsque l'intervalle compris entre la rivière Aranyos, d'une part, et la route reliant Napoca-Optatiana-Largiana-Porolissum, de l'autre, n'était pas encore territoire conquis. Malheureusement, jusqu'ici seulement les briques de la leg. V. Mac. ont été trouvées par là, ce qui, pour le moins, ne plaide pas en faveur de notre thèse. Mais elle plaide encore moins contre elle, car il s'agit ici d'une région encore complètement inexplorée et cette étant venue le plus tard à Potaissa, il est naturel que ses briques apparaissent plus facilement à la surface. Il est bon de réfléchir à tout cela, car ainsi que nous le verrons, la région de l'or doit réellement être considérée comme la première conquise.

¹ L'inscription trouvé là et apportant cette démonstration, est décrite dans (Indic. Arch.) *Arch. Ért.* 1905, p. 37, et dans *Jahreshefte des Österreich. Arch. Instituts XI.* (1908), p. 207.

cette place a appartenu de très bonne heure à l'empire. On sait, par exemple, qu'Antonin le Pieux, y restaura en 157 l'*amphitheatrum vetustate dilapsum*. (C. I. L. III. 836.) Or, pour qu'un amphithéâtre puisse exiger une restauration, il a dû s'écouler beaucoup de temps depuis sa construction. Il est certain aussi que les Romains, une fois établis à Porolissum n'ont pas eu pour première besogne de construire un amphithéâtre. D'autre part, les résultats des fouilles effectuées jusqu'ici à Porolissum, démontrent que cette ville était déjà territoire romain, au plus tard, dans la deuxième moitié du règne d'Hadrien.¹ Les camps intermédiaires n'ont malheureusement pas fourni de données chronologiques. Mais d'après ce que nous venons de dire, il ne semble pas trop téméraire de conclure que cette ligne de camps et la vallée du Szamos constituaient la première frontière du territoire conquis. Plus tard, la conquête s'étendit plus loin vers l'ouest, lorsque la frontière de l'empire fut déplacée vers les Monts Meszes, où l'on peut encore retrouver aujourd'hui des remblais analogues aux „limes“ de la Germanie supérieure, et les restes de fossés, avec les tours de garde et les petits camps. Ce déplacement de la frontière de l'empire est vraisemblablement contemporain de l'édification des camps de Kissebes et de Vármező. De là cette frontière était réunie avec Napoca par une ligne routière allant à travers la vallée du Sebeskőrös dans la direction de Bánffy-Hunyad. Nous n'avons aucune donnée nous permettant de fixer la date de ce progrès en avant, de ce déplacement de frontière. Mais comme la route conduisant de *Resculum vicus Anartorum*, (aujourd'hui Kissebes), à *Largiana* (aujourd'hui, croit-on, Zutor), fut construite en l'an 236, d'après le témoignage de la pierre milliaire découverte à Nagyalmás, (C. I. L. III. 8060.) il semble bien certain que cette marche en avant s'est produite au début du III. siècle.

En ce qui concerne le territoire à l'est du Kisszamos, seules les découvertes faites à Alsóilosva nous fournissent quelques données chronologiques. Celui qui exécuta les fouilles de ce camp, M. Charles Torma, émet l'opinion, que ce camp n'existait pas avant à l'époque d'Antonin.² Pour nous au contraire, les médailles découvertes, mais

¹ Démontré par le résultat des fouilles (encore en cours), exécutées par moi pour le compte du Musée National de Transylvanie (Section de Numismatique et d'Archéologie). Voir le compte-rendu dans *Erdélyi Múzeum, années 1908-1909 et Travaux* de la Section Numismatique et Archéologique du Musée National de Transylvanie, vol. II. (1911), p. 70 et suiv.

² Le camp de Alsóilosva et ses monuments. (Az Alsóilosvai állótábor stb. Az Erd.-Múzeum-egylet évkönyvei.) Annuaire de la Société du Musée National Transylvanien vol. III. p. 10 et suiv.

surtout ce fait, que la première garnison était *numerus p. . . p. . .*¹, semblent indiquer que le camp fut construit vers la fin du règne d'Hadrien, ou le commencement de celui d'Antonin le Pieux. C'est donc alors que comença l'annexion du territoire à l'est du Kiszamos. Il est malheureux que ni les camps de Várhely ou de Vécs, ni celui de Maroskeresztúr, ne nous fournissent de données susceptibles d'appuyer ce qui vient d'être dit ; il est vrai du reste, qu'ils ne fournissent non plus aucune donnée capable de le réfuter. Nous devons donc nous contenter provisoirement des preuves déjà énumérées.

Ne perdons pas de vue que la Dacie était d'abord une province indivise, qui fut organisée (d'après l'opinion généralement admise), en l'an 107, immédiatement après l'achèvement de la deuxième guerre.² Mais le nom du premier gouverneur ne nous est donné qu'en l'an 110, ce qui nous invite à être prudent dans la détermination chronologique de l'origine de la province. En tous cas, en l'an 129, la province est déjà divisée en deux parties, qui sont la Dacie supérieure et inférieure. Il ne supporte évidemment pas l'examen, de prétendre que de ces deux divisions, l'une comprendrait le territoire de la Transylvanie, l'autre celui de la Petite Valachie, que par conséquent la deuxième aurait été beaucoup plus petite que la première. Nous voyons que la Petite Valachie n'appartenait pas encore à l'empire romain en 138—140. On peut cependant affirmer avec raison, que cette division de la province ne s'est pas produite sans raison. Et cette raison devait être certainement, que le territoire de la Dacie s'était accru. La division nouvelle en trois sous-provinces, qui s'est produite après l'an 158, a dû avoir une cause analogue, et ce n'est qu'alors que les Romains firent la conquête complète territoire des trois Dacies. Nous ne connaissons pas d'une façon détaillée la marche de cette conquête, mais nous possédons quelques points d'appui pour l'étude son cours ultérieur. Nous devons en tous cas admettre que les vallées des deux Küküllő ont formé des stations de cette marche en avant. Notre hypothèse est appuyée par une inscription commémorative d'un monument que fit dresser M. Staius Priscus, légat d'Antonin le Pieux, en l'honneur de *Victoria Augusta*, en l'an 157. Ce monument fut découvert à Ujgredistye. (C. I. L. III. 1416.) D'après nous, ce monument prouve suffisamment que le territoire à l'est de la vallée du Strigy ne fut conquis que dans la seconde moitié du II. siècle. Car autrement on ne peut pas comprendre com-

¹ C. I. L. III. 803. L'organisation de *Numeri* a d'ailleurs, comme on sait, été l'oeuvre d'Hadrien.

² C'est ainsi que raisonne aussi Filow (o. c. p. 56.) qui écrit en dernier lieu sur ce sujet.

ment le gouverneur de la Dacie aurait eu l'idée, au pied du Csetatye de Gredistye (ou, comme certains auteurs l'appellent, du Csetatye de Muncsel), de faire dresser un autel en l'honneur de l'empereur à *Victoria Augusta*.

Nous ne pouvons pas décrire ici dans les limites de ce travail, ce qui se trouvait dans cette région. Mais il est certain qu'il s'y trouvait d'importantes places-fortes, auxquelles personne, après les avoir vues n'a attribué le caractère romain; et cela, non pas à cause de leur infériorité, mais à cause de particularités qui ne peuvent pas les faire confondre avec des fortifications romaines ou grecques. Tout montré qu'il s'agit ici de fortifications de montagne, où les Daces, en cas de péril extrême, venaient se réfugier avec leurs biens et leurs familles. Tacite écrit que telle était la coutume des Thraces. Dans leurs constructions pouvaient éventuellement intervenir, en partie les architectes romaines obtenues par Decebalus, en vertu du traité de paix conclu avec l'empereur Domitien, ainsi que nous l'apprend Dio.

Dans ces fortifications se réfugièrent une partie des Daces vaincus, et une partie seulement se dispersa vers le nord du pays. Mais cette victoire de M. Statius Priscus ne devait pas encore être définitive. Cela est prouvé par l'inscription, d'après laquelle les habitants de Sarmizegetusa se soumettent à l'empereur Marc Aurèle, qui les a délivrés des dangers les menaçant des deux côtés, au temps de la guerre des Sarmates. (Eph. epigr. IV. 188.) L'un des dangers menaçant la capitale devait certainement provenir de l'Alföld, des Sarmates-jaziges. Et l'autre danger menaçant était certainement localisé dans les montagnes à l'est de là, où étaient perchés les Daces, qui venaient par intervalles faire irruption dans la plaine. Mais précisément les luttes ardentes qui se déroulaient là, nous font comprendre le pourquoi des fortifications romaines de cette région. Il était naturel que les Romains, dans leur lente marche en avant, fortifiassent pas à pas les positions prises, et s'efforçassent d'isoler des Daces et de protéger contre eux, leurs concitoyens réfugiés et d'autres barbares.¹

La découverte, à Maroskeresztúr, d'un diplôme militaire daté de l'an 158, où l'on ne fait mention que de deux Dacies, milite aussi en

¹ *Jung*. (o. c. p. 145), mentionne les trouvailles faites dans cette région médailles grecques et de la république romaine, et aussi d'empereurs romains, mais seulement jusqu'à l'époque de Trajan, ou jusqu'à l'ouverture de la guerre. Cela ne prouve nullement, d'après nous, que ce territoire fut déjà conquis à la première guerre, car alors on aurait dû plutôt s'attendre à rencontrer des médailles provenant aussi d'époques plus récentes. Le manque de médailles provenant d'époques postérieures à l'appel aux armes de Trajan, s'explique très bien par l'état d'hostilité, qui empêcha toute relation commerciale entre les Romains et les Daces réfugiés là.

faveur de l'hypothèse, qu'à cette époque la Transylvanie n'était pas encore complètement conquise. Mais il y figure déjà une cohorte qui prit part à la conquête de la troisième Dacie, et qui, en même temps, (dans notre raisonnement), est en relation chronologique avec l'établissement des anciens camps situés sur la frontière orientale de la Dacie. Il s'agit de la cohors IV. Hispanorum, qui, dans la seconde moitié du II. siècle, avait sa station dans le camp de Énlaka. Or ce camp est un chaînon de la chaîne qui réunit Marosvécs à Héviz, et dont d'autres chaînons se trouvaient aussi, indubitablement, à Homoród Szent Pál et Székelyudvarhely au sud, et à Sóvár ad et Mikháza au nord.

De tout ce qui précède il résulte que nous devons considérer ces campements comme postérieurs à ceux établis le long de l'Olt ou du Maros.

A Énlaka, notamment, on a mis au jour douze monuments épigraphiques, dressés par les préfets de la coh. IV. Hisp. à diverses divinités militaires. De ces douze inscriptions, il en est deux en tout, où le nom de la cohorte n'a subi aucun grattage; il est à remarquer que dans celles-ci, la cohorte n'a pas de dénomination accessoire. De la lecture des autres inscriptions, au contraire, il ressort que la cohorte possédait d'abord à l'époque de l'édification des monuments, un surnom, qui — acquit plus tard une signification ignominieuse, et qui fut pour cette raison effacé de la pierre. Or si ce surnom avait été fortis, pia, fidelis etc. c'est à dire un surnom obtenu pour *services rendus*, on ne l'aurait pas effacé. Car si la cohorte avait été atteinte d'une telle honte, on aurait dissout la cohorte on aurait retranché la cohorte du rang des vivants. L'ignominie atteignait seulement le surnom, qui d'après cela ne pouvait être qu'un surnom tiré du nom d'un empereur romain. L'empereur subit plus tard la *damnatio memoriae*, et c'est alors qu'on fit disparaître le surnom correspondant de la cohorte. Or c'est sous le règne de l'empereur Commode qu'il devint de mode de donner, aux corps d'armée, des surnoms tirés des noms des empereurs alors régnants; ces monuments ont été donc dressés au plus tôt sous l'empereur Commode, qui régna depuis l'an 176. Ceux-ci ont pu être arrivés un peu plus tôt à Énlaka, puisqu'on y trouve aussi deux monuments sans trace de grattage. Mais la cohorte se trouvait elle déjà à Énlaka en l'an 158, c'est là une question à laquelle il est impossible de répondre. Mais y fût-elle même à cette date, que cela ne détruirait pas encore notre raisonnement, car il est certain que le territoire au sud du Maros ne tomba pas d'un coup dans les mains des Romains. Ici aussi l'avancement se fit pas à pas, et en passant d'une vallée à l'autre. Pour les vallées de deux Küküllő, on peut en tous cas démontrer que celles-ci, du moins provisoirement, n'étaient pas seulement protégées

par des camps aux points de passage (Sóvár ad et Székelyudvarhely remplissaient ce but), mais qu'il y avait encore des camps, tout au moins de terre, intercalés. Jusqu'ici nous ne connaissons aucune des fortifications de la vallée du Kisküküllő. L'été dernier, il m'a été donné de retrouver à *Várhegy*, sur la rive droite du Kisküküllő, en face de Küküllővár, les restes d'un camp en terre.¹ Ce camp avait été aussi destiné un certain temps à la protection à la frontière, frontière constituée dans la vallée du Kisküküllő par l'ancienne route romaine. Nous ne pouvons pas, il est vrai, retracer cette route aujourd'hui, mais elle a dû certainement exister: elle était exigée pour la communication entre les castra d'Apulum et celui de Sóvár ad, qui formait une station du camp de Küküllővár.

Nous connaissons depuis longtemps l'existence d'une route romaine dans la vallée du Nagyküküllő, nous soupçonnons aussi l'existence d'un camp sur le territoire de Segesvár. Des fouilles méthodiques feront certainement découvrir d'autres camps encore dans cette vallée, qui du reste, d'après le témoignage des monuments recueillis, était très peuplée au temps des Romains.

Tout ce qui vient d'être dit rend vraisemblable que dans cette conquête, progressant pas à pas, il y eut dans les vallées des deux Küküllő une station d'une certaine durée. D'autre part, et en même temps, semble-t-il, se faisait, du sud au nord, la conquête progressive de la Dacie. L'étude approfondie des talus, des routes et des restes de camps romains de la Petite Valachie, décèleront aussi, je l'espère, l'existence de stations intermédiaires dans cette marche progressive en avant.

La conquête de la Dacie était en tous cas achevée en l'an 168 après J. C. Car en cette année M. Claudius Fronto était le gouverneur des *trois Dacies*, et de la Mésie supérieure. En d'autres mots, lorsque toute la Transylvanie et la Petite Valachie se furent soumises, la nouvelle répartition du territoire devint nécessaire. Mais cela impliqua l'augmentation de la garnison, c'est pourquoi on amena ici la leg. V. Mac. C'est alors en effet que cette légion quitte son ancienne station, Troesmis, où elle ne retournera du reste plus, mais restera ici définitivement, et cela, manifestement parce que dans le nouveau territoire agrandi, une légion devenait insuffisante.

Certes, mieux que personne, l'auteur de ces lignes voit les lacunes

¹ Le camp n'a pas encore été exploré mais on a déjà pu déterminer qu'il était seulement construit en terre, et ceint d'un fossé. Il était à ce point couvert de fourrés, qu'on n'a pas même pu en déterminer la grandeur. Mais le fait certain est qu'il existe là.

documentaires résultant de l'insuffisance des recherches sur la Dacie, et se rend compte de la difficulté qu'il y a à faire un tout organique des données dispersées de ci de là, de façon à obtenir une image claire et fidèle de la marche de la conquête de la Dacie. Je crois cependant être arrivé à démontrer par ce qui précède, que les Romains n'ont pas conquis en une fois et d'un seul coup, à l'achèvement de la deuxième guerre, le territoire qui devint plus tard les trois Dacies. Soixante années durent s'écouler, avant que cette conquête fût un fait accompli. La deuxième guerre scella donc la destinée de la Dacie, mais ne la fit pas tomber entre les mains des Romains. Decebalus et probablement la meilleure partie de son armée succomba dans la rencontre. D'autres quittèrent leur patrie, et se dirigèrent vers le nord, d'où ils espéraient revenir en vainqueurs. Mais il y eut un troisième groupe, qui, sur le sol de son ancienne patrie, se défendit jusqu'à la dernière extrémité. Ceux qui restaient ainsi, conservaient des relations avec les exilés, et profitaient naturellement de toutes les occasions pour essayer de secouer la domination romaine, et pour tenter de reconquérir leur indépendance. Cette lutte constante avec ce double ennemi, intérieur et extérieur, rendit évidemment aux Romains la conquête très pénible. On peut en juger par ce fait, qu'Hadrien, au début de son règne, était disposé à abandonner toute la conquête. Mais il n'osa pas le faire, parce que la région de l'or était déjà couverte de colons venus de toutes les parties de l'empire romain. Est-il concevable qu'un empereur, même aussi ami de la paix que l'était Hadrien, aurait été disposé à renoncer à un territoire aussi important que la Transylvanie et la Petite Valachie réunies, simplement parce qu'on y avait des difficultés et parce que la protection n'était pas des plus faciles? Il est donc certain, qu'il ne pouvait être question que d'un territoire plus réduit. Mais même à cela il finit par ne pas renoncer. D'après ce qui précède, cette région de l'or était celle que protégeaient les camps situés le long du Maros, le camp entre Székelyföldvár et Felvincz, le camp existant probablement sur le territoire de Potaissa, et enfin celui existant certainement à Várfalva, dans la vallée de l'Aranyos.¹

La deuxième question que nous aimerions à considérer comme démontrée, après ce qui a été dit, est la question de la direction suivie

¹ Ce fait qu'Hadrien était disposé à renoncer à la conquête de la Dacie, fournit des armes à ceux qui nient l'existence de *limes Dacicus*, car disent-ils, les Romains attribuaient si peu de valeur à leur possession, qu'ils, étaient prêts à y renoncer déjà à l'époque d'Hadrien. A tout ce qui vient d'être dit, ajoutons seulement que : *Malgré son intention, Hadrien ne renonça pas à sa conquête, mais la poursuivit au contraire, et il devint alors utile pour eux de fortifier le territoire conquis.* Ce fut même un devoir, auquel il ne faillit pas.

par la conquête. Cichorius prétendait, que la marche de la conquête pouvait seulement se faire du sud et du sud-ouest au nord, vers les vallées des deux Küküllő, du Nyárád et du Maros. Je crois avoir irréfutablement démontré que l'avancement a suivi la vallée du Maros, et que les régions au nord et à l'ouest de cette vallée ont été plus tôt conquises que celles à l'est et au sud, jusqu'à l'Olt.

Il reste malheureusement encore beaucoup à désirer au point de vue chronologique.

Ce qui précède montre aussi que ceux qui, d'après Domaszewski, cherchent dans la Transylvanie romaine un système de protection tant soit peu spécial, se trompent.¹ En premier lieu, la construction des camps dans la région de l'Olt et dans la Hongrie Méridionale s'explique maintenant très simplement. En deuxième lieu nous ne voyons plus aucune trace des rangées concentriques de camps qui entouraient Apulum, point militaire principal. En revanche nous trouvons, à la frontière, le système de protection qui n'existe pas seulement chez nous, mais aussi dans la Rhetie, dans la Germanie, et enfin dans la Bretagne.

Dr. Árpád Buday.

¹ *Rheinisches Museum* vol. 48, (1893) p. 241—242.

Vannak-e limes-maradványok a Meszesen?

Torma Károly 1861-ben egy Nemesisnek szentelt feliratos oltárt közöl az Erdélyi Múzeumegylet évkönyveiben. Ezt az oltárt egy Valerius Valentinus nevű aedilis coloniae Napocae állította abból az alkalomból, hogy: **Samum cum reg(ione) [tr]ansval(lum) subsi[g](navit).**¹ A felirat szövegét és annak pacskolatát megküldte Mommsennek, ki ezt írta erre neki: a vallum és annak földje még sok gondot fog Önnek okozni. Valóban okozott is. Helyes feltevéssel megkezdvén a kutatást, 1862-ben megtalálta a keresett vallumot a Meszes hegységben. Vizsgálatai eredményét *Adalék északnyugati Dacia föld- és helyiratához* című értekezésében adta közre anélkül, hogy az ott talált maradványokat részletebben ismertette volna.² Ezt az ismertetést későbbre hagyta, mikor nemcsak a Meszesen, hanem Erdély más részeiben is esetleg lelhető hasonló maradványokról számolhat be. E végett tanulmányai körébe vonta a délmagyarországi sánczokat is, melyeket már régebbi idő óta ismertek, de koruk megállapításában meglehetősen eltérések voltak, amennyiben némelyek rómaiaknak, mások azonban azt megelőző korúaknak tartották őket. Az utóbbiak közé tartozott Ortway Tivadar, ki 1875-ben tanulmányozta a délmagyarországi római sánczokat s erről a tanulmányútjáról az Arch. Ért. 9-ik évfolyamában számol be.³

Ebben a beszámolóban kitér a Meszes-limes kérdésére is.⁴ Mindenek előtt abból indul ki, hogy a délmagyarországi és a meszesi sánczok egymással összefüggenek. Majd így folytatja: „ha mindent összefoglalok: akkor valóban nem nyilváníthatok más véleményt, mint azt, hogy e művek igen is inkább barbár eredetűek és semmiesetre sem képezheték a limes Dacicust.“

¹ Először az Erdélyi Múzeumegylet évkönyvei I. köt. (1859—1861.) 37—38. l. Azután C. I. L. III. 827.

² A Magyar Tud. Akadémia évkönyvei XI. köt. 2 darabja (1863) 34—39. l.

³ Dácia és Moesia területén; Arch. Ért. IX. (1875.). 225—233; 257—270; 292—306.

⁴ U. o. 260. s. köv. lap.

Mikor ezt kimondja érzi, hogy Torma Károly adataival ennek daczára számolnia kell. A számolást a következőképpen végzi el:

Mindenekelőtt a feliratot dobja el, mint értéktelent, azért, mert a *tránsvall. m* szóban épen az a magánhangzó hiányzik, amelynek *e* vagy *u* volta döntené el a kérdést. Mert ha csak egy *regio transvallemről* van szó, akkor egy sáncz szükségképeni fennállottságának felvétele okadatolatlan. De mégha *transvallum* is a helyes, — következik-e abból, hogy az *római s nevezetesen Dacziának római limese*? Nem. Nem pedig azért, mert e védrendszerrel mellőzték volna a természetes határokat és azoknak kedvezőleg kínálkozó minden előnyét.

Ortway véleményét magáévá tette Rómer Flóris is a VIII. anthropologiai és praehistorikus archaeologiai kongresszus alkalmával 1876-ban kiadott munkájának *Les fossés du diable en Hongrie* czímen megjelent III. kötetében. Torma Károly mindezekre megfelel: *A limes Dacicus felső része* czimű értekezésében.¹ Ortway fennebb idézett okoskodására azt feleli, hogy az egészen igaz, ha csak a kőről és annak feliratáról akarunk tudni s nem egyszersemind a tényleg fellelt vallumról is tudomást venni.

Arra pedig, amit az ott talált vallum római volta ellen hoz fel Ortway, azt feleli, hogy csak félreértésből ered. Ennek bizonyítására egész sor kétségtelenül római emléket ír le annak környékéről, melyek mind római voltát bizonyítják. Végül pedig aránylag részletesen és pontosan megállapítja a limes irányát. Torma Károly, mikor ezt a tanulmányát közreadta, abban bizott, hogy azt módjában lesz kiegészítenie. Ez azonban sohasem következett be. Ellenben történt két más fontos dolog. Az egyik: *Domaszewski* Alfréd a C. I. L. III. kötetének kiváló munkatársa, személyesen felkereste az alsókosályi feliratos emléket, mely azóta, hogy Torma látta, még tovább romlott. És természetesen épen a legkritikusabb helyen, mert minden látogató, akinek megmutatták, ott piszkált rajta. Úgy találta, hogy annak szövege fölöttebb bizonytalan és éppen ezért nem hajlandó abban sem bizni, hogy a Torma által leírt vallum valóban a limes Dacicus része volna.²

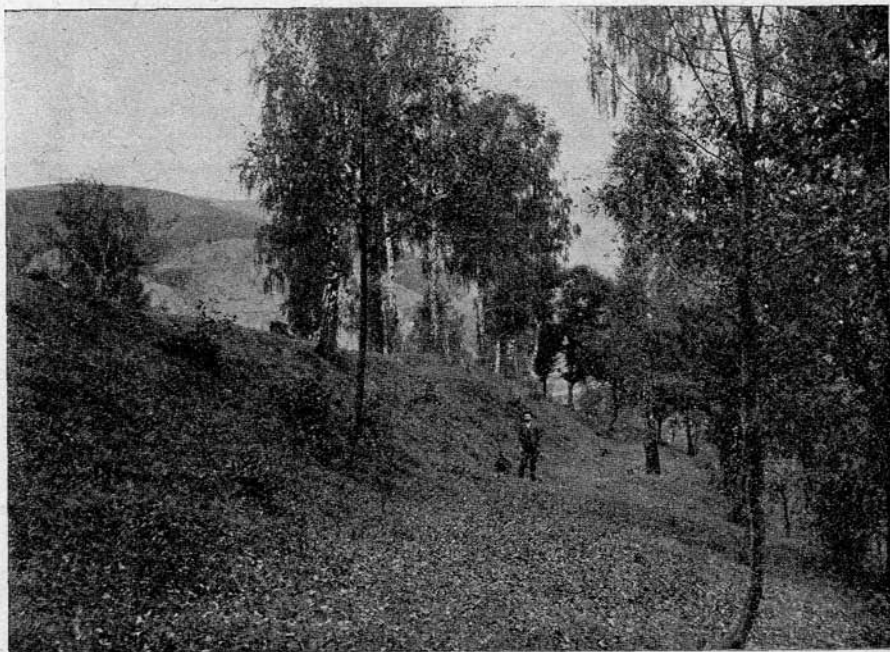
Ekkora tekintély előtt meghódolt Szolnok-Doboka vármegye monografiája megfelelő részének írója is és a maga részéről szintén tagadja a vallum római voltát.³

Ehhez járult, hogy *Dr. Finály* Gábor 1903-ban átkutatta a Torma Károly által a limessel kapcsolatba hozott *Vurvu Pogujorbeli* „propugnaculumot“ és arról megállapította, hogy nem a rómaiak létesítették,

¹ Ért. a történelmi tudományok köréből. IX. köt. (1880.)

² C. I. L. III. köt. IV. Suppl. 7633.

³ Szolnok-Doboka vármegye monographiája. Deés, 1901. 201. s köv. 1.

1. sz. kép. Limesrészlet *Kissebes* mellett. Külföldi oldal az árokkal.
Fig. 1. Partie de chaussée-limes près de *Kissebes*. Côté extérieur avec fossés.

legfeljebb ideiglenesen használhatták fel.¹ Ezért jogosnak ismeri el Domaszewski kételkedését az egész limesre nézve és az ezutáni kutató-soktól várja annak eldöntését, hogy milyen természetű az a sánczmű, amelyet Torma Károly ott kétségtelenül látott.² Őmaga jóhiszeműleg járt el és — ami mindenesetre az első okos szó a kérdésben, mely nem Tormától vagy Mommsentől származik, — a kutatások további eredményeitől várja a kérdés felderítését. Fontos az, hogy ő maga, az egyetlen — Tormát kivéve, — aki a helyszínére elment és nem tagadja a sánczoknak a létezését, hanem ellenkezőleg, megerősíti azt.

Ebben az időben — a Dr. Pósta Bélától nyert buzdítás, sőt út-
sítás — alapján e sorok írója már foglalkozott a limes kérdésének tanulmányozgatásával, persze egyelőre irodalmi alapon. Épen az 1906. év novemberében volt alkalma látnia először Porolissum pometi maradványait és a szűkebb környékbeli emlékeket. Azzal a benyomással jött haza, hogy a Torma-féle sánczok rómaiak és már akkor elhatározta, hogy legelső teendőjének ismeri azok egész vonalának beutazását, át-

¹ A limes Dacicus és a pogujori földvár. Arch. Ért. 24 (1904) köt. 9—15. lap.

² I. h. 15. lap.

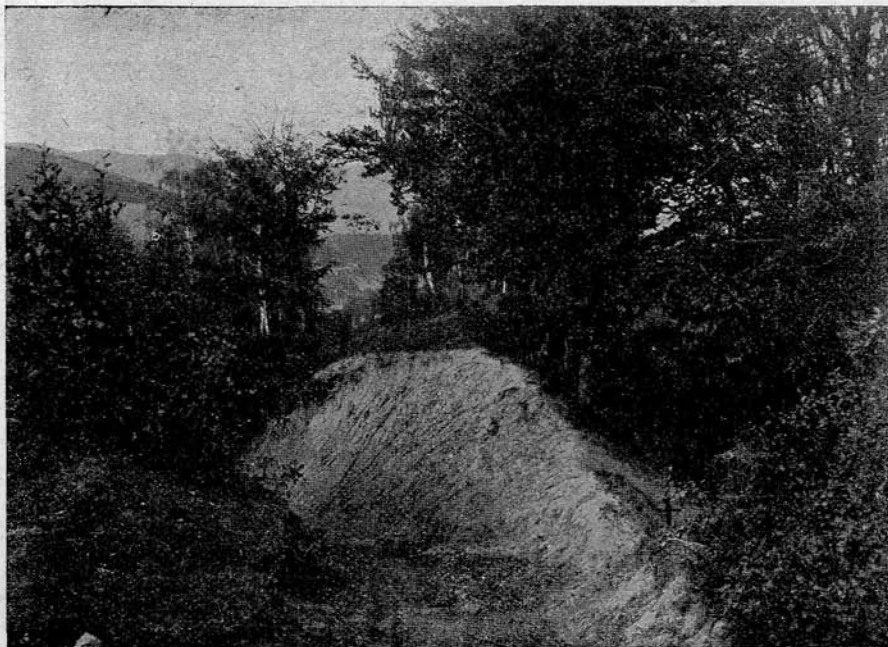
2. sz. kép. Limesrészlet *Kissebes* mellett; belföldi oldal.
Fig. 2. Partie de chaussée-limes près de *Kissebes*; côté intérieur.

tanulmányozását. Képzeltető örömmel fogadta tehát Téglás Gábor munkáját, mely *Limestanulmányok* címen úgy látszott, hogy a germaniai és rhaetiai limesnél addig elért eredményeket ismerteti.¹ Célja valóban az is, de frójának e célt megközelítenie sem sikerült. Előadásán legelső sorban az látszott meg, hogy anyagát nem ismeri annyira, hogy rendszeres, világos előadásban élénk tudná találni.

A munkát Dr. Finály Gábor ismertette.² Ismertetésében nem bánik keztyűs kézzel a szerzővel, de még azonkívül is sokat lehetne beszélni a munkáról. Itt azonban az ismertetésnek csak egyik mondatára útalunk, mely a következő szavakkal végződik: „... igen természetesnek találom, hogy minden begyepesedett földhányás hasonló, akármit rejt is magában.” Ebben sok igazság van; de másfelől az is bizonyos, hogy ha két földsáncz, ha még úgy begyepesedett is, teljesen hasonló Germaniában és Daciában, akkor annak egyfélének kell lennie eredet és rendeltetés szempontjából. Örömmel vállaltam tehát az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárának igazgatójától, Dr. Pósta Béla egyetemi ny. r. tanár úrtól nyert megbízást, hogy az intézet által megindítandó

¹ Értekezések a tört. tudományok köréből, XIX. köt. 2 szám; 1906.

² Arch. Ért. XXVII. (1907) köt. 172. s köv. lapjain.

3. sz. kép. Limestöltés természetes átvágása, *Kissebes* mellett.
Fig. 3. Coupe naturelle de la chaussée-limes près de *Kissebes*.

erdélyi limeskutatások érdekében utazzam be a németföldi limes vonalát és ott a helyszínen tanulmányoztam az ottani kutatások eredményeit. Ezt az útát 1909. őszén volt szerencsém megtenni és arról részletesen beszámoltam.¹ A munkáról szóló ismertetésben Dr. Finály Gábor még mindig lehetségesnek ítéli, hogy a Torma-féle sánczok és azzal kapcsolatos emlékek nem limesmaradványok:² vagyis 1911-ben még az emlékeknek római voltában sem bíznak.

A folyó év nyarán az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárában rendezett harmadik archeologiai tanfolyam végével kirándulást terveztünk a Meszes-limes vonalának beutazására és a ránkmaradt emlékeknek a helyszínen való szemlélésére. A társaság nagy része, tekintettel hogy akkor uralkodott az év legnagyobb hősege, megelégedett a *Kissebes* mellett látható maradványok megtekintésével s beírta az egynapos kirándulás tanulságaival. E sorok írója azonban Zs. Nagy Árpád tanárjelölt úrral nekivágott a Meszes hegységnek, hogy ott felkeresse a maradványokat, melyeket Torma Károly leírt.

¹ A római limes Németországban. Tanulmányúti beszámoló. *Dolgozatok az Erd. Nemz. Múz. érem és régiségtárából* I. (1910.) 1. füzet.

² Arch. Ért. XXXI. (1911.) 81–82.

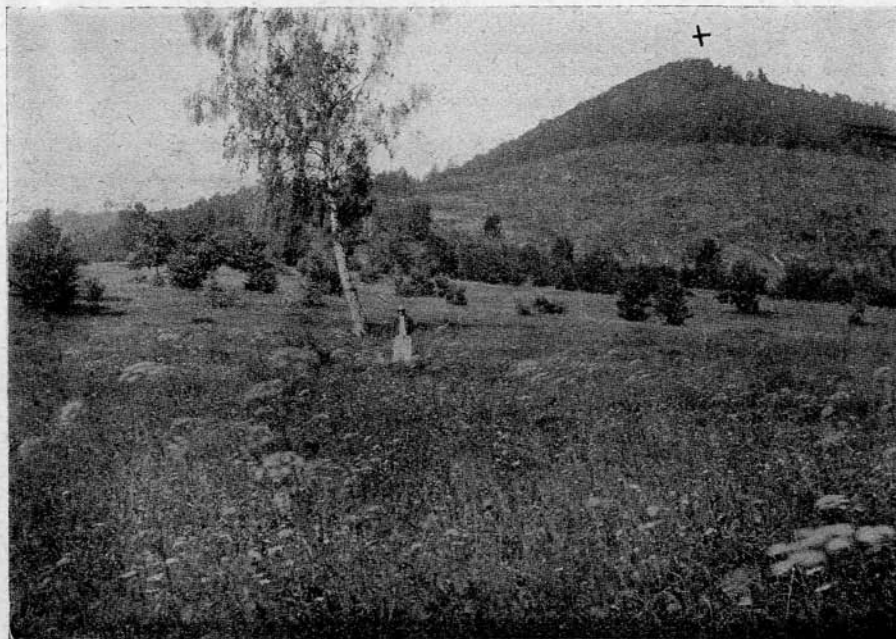
4. sz. kép. Kőtorony maradványai a *Karpin*-tetőn, *Kissebes* mellett.

Fig. 4. Restes d'une tour en pierres sur le sommet *Karpin*.

Hangsúlyoznunk kell, hogy ennek a kirándulásnak nem volt más célja, mint megállapítani azt, hogy mennyi látszik ma mindabból, amit Torma Károly említ. Mindössze egy általános terepszemlének volt szánva ez az út, hogy tájékozódást szerezzünk a részletes munkaterv kidolgozásához. Többre már csak azért sem számítottunk, mert mindössze július 23—28 állott rendelkezésünkre és nem egészen félszáz korona. Ez a rövid idő is elég volt azonban annak az erős meggyőződésnek a kialakulásához, hogy a Meszes-hegységben csakugyan vannak limes-maradványok és amiket Torma Károly annak írt le, minden bizonnyal azok, ha talán nem is kivétel nélkül. De lássuk hát, mit is találtunk. Mivel módunkban volt néhány fényképfelvételt is csinálnunk, szemléltetésünk közvetlenebb lehet és állításainkat mindjárt bizonyíthatjuk is.

*Kissebes*nél Torma Károly leírása nyomán sikerült megtalálnunk a limes töltés és árok kezdetét.¹ Irányát egészen a *Karpin*-tetőn levő őrtoronyig annál könnyebb követnünk, mert alig vannak megszakításai, bár helyenként nagyon megrongálódott. Ebben nagy szerepe volt az

¹ Torma K.: A limes Dacicus felső része. 54—55 lap.

5. sz. kép. A *Grebin*-tető, tövében egy földtábor maradványaival.
Fig. 5. Le sommet *Grebin* avec, aux pieds, restes d'un castel en terre.

esővíznek s a nyomába vágott erdei útnak. De még ennek is hasznát vesszük, mert egy helyen úgy vágja át a töltést, hogy valósággal szemlélteti a belsejét; 3. sz. képünk meggyőzhet mindenkit arról, hogy a töltés tisztán agyagból épült.

Magának a limestöltésnek és ároknak erről a részéről három fényképfelvételt mutatunk be. Az 1. sz. kép annak északi (külföldi) oldalát mutatja keletről nézve. Az alak az árokban áll, mely idővel jelentékenyen megtelt, de azért ma is kétségtelenül megvan. Valami nagyon nem lehetett sohasem bemélyítve, mivel közvetlenül mellette, észak felé meredek lejtő van.

2. sz. képünk a töltés másik, (déli, belföldi) oldalát mutatja ugyanazon a helyen, szintén keletről nézve. Ez az oldal itt szokatlanul jól fenmaradt. A fényképfelvételek azt is bizonyítják, hogy Torma Károlytól felvett keresztmetszet nem épen hü: igen szögletes, holott a töltés nem valószínű, hogy valamikor lapos lett volna, hanem mindig többé kevésbé domborúnak kellett lennie. Ez a természetes alakulás a földhányásnál; a lapos felületet pedig csak az az elmélet kívánta, amely azt hitte, hogy az őrtornyok katonái ezen a töltésen tették meg, mint őrszemek, sétáikat. Ezzel a véleménnyel azonban már nem kell számolnunk.

6. sz. kép. Az előző képen látott tábor maradványai és a *Meszes* gerincze.

Fig. 6. Restes castel précédant et crête de la montagne *Meszes*.

Torma Károly az első őrtorony nyomait a Karpinra teszi, hol szerinte épen a földtöltés végén egy körded épület jól felismerhető substructiói láthatók.¹ A 4. sz. képünk azt a kis dombot ábrázolja, mely a szóban forgó maradványokat rejtí. A kép északkeletről való felvétel. A romhalmaz csakugyan kerekded és egykor még kis árok is övezte. Ma a romokat benőtte a bozót. Ezt elősegítette az a körülmény, hogy a közvetlenül mellette levő szántóföldek művelői itt szokták marháikat kikötni, maguk is itt telepednek le pihenőre, — mindez termékenyebbé teszi a földet.

A kép meggyőz arról is, hogy nem köralakú épület maradványait fedték a romok, hanem négyszögletesét. A földművesek egyik sarkát meglehetősen kiásták, hogy szeles időben ide, a jól védett sarokba rakjanak tüzet. A képből is kitűnik, hogy szabályosan, gazdag mészhabarccsal rakott falról van szó, mely egy 4—6 méteres oldalhosszú római őrtorony maradványa. Római voltát a Torma által felsorolt leletek teszik kétségtelenné.

Ezt megelőzőleg még találtunk két őrtorony hasonló maradvá-

¹ I. h. 57. lap

nyaira, de azokat a bozót teljesen ellepte. Körülbelül a töltés vége és a karpini őrtorony középtávolságában — mindkét ponttól körülbelül 500 méterre — egymástól 6—7 m. távolságra vannak. Minthogy semmi olyat nem látunk, ami két őrtoronynak egy időben való fenntartását indokolná, (pl. nincs fontos átjáró) — azt kell hinnünk, hogy nem egykorúak, hanem a valamely okból megsemmisült helyett építették később a másodikat. A rhaetiai és germaniai limesen igen gyakori eset.¹

A Karpin-tetőnek elérése előtt valamivel megszűnik a töltés. Helyesebben átalakul olyan módon, amint azt a hely természete megkívánja. A következő állomás ugyanis, ahol őrtorony maradványai vannak a *Cetecava* nevű tető, mely a Karpin-tetőtől egyenesen északra légvonalban 500—600 m.-re van. A kettő között azonban egy hatalmas, több száz méter mély és rendkívül meredek szakadék tátong. Ezen keresztül nem vezetett a töltés, hanem megkerülte a szakadékot s annak peremén haladt. Az az eset van itten, amit a germaniai limesnél is megtalálunk s így jellemezhetünk: Olyan esetekben, mikor a határ a római oldalról terraszerű magaslatról ereszkedik le, a terras lejtője helyettesíti a töltést, de ezzel még nem elégedtek meg, hanem egy kis árkot húztak eléje s az ebből kikerült földet felhányták a terrasra, hol most kis töltés képében még mindig megvan.² Egy darabig — a *Cetecava*-felé levő távolságnak mintegy a közepéig — a búzavetés szélén egy kisebb domborulatot lehet látnunk, melynek tetején bujább a termés, a mellette levő belső oldalon azonban lesárgult az odagyűlt víztől.

A *Cetecava*, *Dosu Markului* és *Rimbuoion* megmaradt emlékek épenúgy megvannak ma is, mint Torma Károly látta.³ Mivel azonban a karpini őrtoronyról bebizonyosodott, hogy az négyszögű volt, természetesen ezekben a romhalmazokban is ugyanolyan építmények maradványait kell felvennünk.

Torma nem említi, hogy a *D. Cornii* nemcsak háromszögelési pont, hanem átkutatásra váró romhalmaz is látszik rajta. A hegynek északi oldalán itt-ott kikövezés nyomát is eláruló út van, melyet ma is használnak. Később azonban a mai út letér, míg az eredeti út folytatólagos vonalán szántóföld van, bizonyosságául annak, hogy az út régi, nem mai keletű. Jellemző, hogy mindenütt a meredek völgyületek szélén megy, az oldalban. Így jut el a Torma által is említett *Vurvu Sonulujra*, melynek ormán a behantosodott romhalmaz ma is látszik; persze a bozót mostanra még jobban benőtte. Itt találkoztunk a hely

¹ L. Dolgozatok I. 50. s köv. lapjain.

² U. o. 27. lap.

³ I. m. 58—60. l.

tulajdonosával, akitől érdeklődésünkre, hogy miféle romhalmazok azok, a következő felvilágosítást kaptuk: a terület egykori tulajdonosát *Sonunak* hívták. Nagyon gazdag ember volt, kinek 12 ökrös hagyta el a portáját. A hegy lábánál levő szérűjén (area) egyik aratástól a másikig csépeltek.

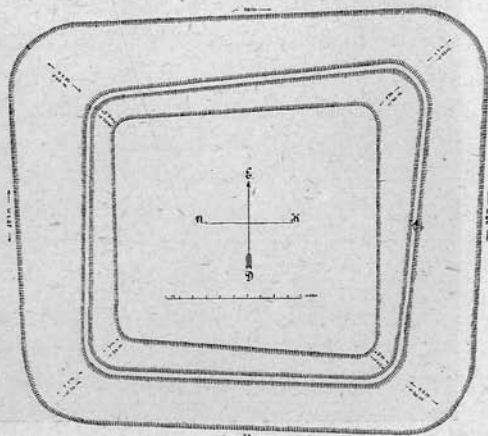
Megjegyzendő, hogy a 12 ökrös gazda, ha nem is épen gyakori, de nem is egészen példátlan ezen a szegény vidéken sem. Hajlandó voltam tehát a mesének valami csillagászati alapját keresni és ezért nem méltattam elég figyelemre a szérűre vonatkozó részét. Nem tettem jól, mert harmadik napon, más helyen ilyen szérű vezetett egy kisebb fajta római tábor maradványaira.

Itt elmarad a Torma Károly kalauzolása, mert ő tovább már nem járt, hanem ami keveset ír, azt hallomásból írja. Mi a gerinczen tovább haladva a *D. Grebenului* jelzésű hegyen is találtuk őrtoronynak maradványait. Ezzel pedig mi is befejezvéen első napi programmunkat, megpihentünk azzal, hogy másnap a legelső romokat mindenesetre a térkép *Suhi* jelzésű csúcsán fogjuk találni. Mindenekelőtt ezen a helyen nincsen semmi nyom. Másfelől a börtvényi gör. kath. tanítótól, Salamon úrtól és a vezetőnkől nyert értesülés szerint ott nincs is ilyen, csak hasonló nevű csúcs. A hasonló nevű *Csuhe* = *Csávahegy* azonban nem a 872. magassági jelnél van, hanem ott, ahol a térkép *D. Cociunului* 967. jelzés van, míg ez utóbbinak ott kell lennie, ahol a térképen a *Suhi* 872. jelzés van. Vajjon a térkép készítője, vagy a mi vezetőink tévedtek-e, nem volt módomban eldönteni. Annyi bizonyos, hogy a *D. Cociunului* jelzésű helyen találtunk olyan nyomokat, melyek őrtorony maradványainak bizonyúlnak. És az is tény, hogy a *D. Grebenulujjal* való összeköttetés irányát is megtaláltuk. Ez az összeköttetés nem a főgerincz irányában van, hanem megkerüli a *D. Grebenului* északi oldalán levő hatalmas és meredek völgyet s egy kelet felé irányuló ívvel éri el a *D. Cociunulujon* látott maradványokat. A két pont közé esik a *Cetate de Dosu Tukulujon* levő romhalmaz, melyet alaposan benőt a bozót, de mindenesetre egy kisebb tábor kincskeresők által feltúrt maradványának kell tartanunk. E romhalmaztól nyugatra helyenként tisztán látszó, 4,5 m. széles, kövezett út vezet, mely tehát a nagy szakadék elkerülésével a mellékgerinczen éri el a *D. Cociunulujon* levő romokat és egyúttal a főgerinczet.

A továbbiakban mi is a főgerinczen haladva értük el a térképen *D. Vlesinului* nevű helyet. Magán a gerinczen őrtorony maradványait találtuk alaposan feltúrva. Hozzáértő ember előtt első tekintetre világos volt, hogy a turkálás nem túlságosan régi. Tűnődésünkre vezetőnk említette, hogy valamelyik előző évben „*budapesti mérnökök*“ jártak arra-felé. Tudván azt, hogy az ottani oláh parasztnak mindenki mérnök,

aki az erdön jár és mindenki budapesti, ha nem kolozsvári, — bele kellett törődnünk, hogy a turkálók kilétét nem fogjuk megtudni. A napokban aztán olvasom Téglás Gábornak egy előzetes jelentését, mely szerint ő Téglás József, Hoppe Lipót és Telegdy Lajos urak társaságában az 1908. év folyamán a Meszes-limesen kutatott.¹ A romokat megpróbáltuk lefényképezni, de a felvétel — fájdalom — nem sikerült. Egyik oldalfalának belvilága mintegy 4 m. lehetett. Római volta mellett fedélcserep és téglatöredékek bizonyítanak. Valamivel alantabb, a római oldalban nagy turások kincskeresők romboló munkáját hirdetik, melylyel nagyobb építményt tettek tökéletesen tönkre.

A gerinczen tovább haladva érjük el a Torma által is említett *Grebint*, a 886. jelzésű csucson.² Ennek egykori tulajdonsáról azt beszélnek az ottani házak lakói, hogy rengeteg pénzét csatornán ereszte le a völgyben fekvő areára, szérúre. Mikor azt kérdeztük, hogy miért kellett a pénzt leereszteni, nem tudtak reá felelni, hanem arra vállalkoztak, hogy a szérút megmutatják. Legnagyobb meglepetésemre egy kisebb fajta tábort ismertem fel a *szérúben*. Ekkor kezdtem sajnálni, hogy az előtt való napon a *Sonu* szérújáról olyan kicsinylőleg gondolkoztam. Megvígasztalódván azzal, hogy az ott elmúlástottat majd lesz alkalmunk jóvátenni, legalább az itt találtat igyekeztünk jól felvenni.³ Két fényképfelvételt készítettünk. (Lásd 5. és 6. kép). Fájdalom, a nagyon magas fűben nem látszik a tábor árkaiból és töltéseiből semmi. Az egyik sarkában álló ember és a mellette levő fa mutatják a töltés két sarkát. Az 5. kép ÉNy-ról, a másik DNy-ról van felvéve. A sötétebb

7. sz. kép. Az előző képeken látott tábor-maradványok alaprajza.

Fig. 7. Plan de situation du castel précédent (fig. 5. et 6.)

¹ *Klio*, Beiträge z. alten Geschichte, 1909. évi 262. lap.

² Torma, i. m. 61.

³ A völgyben a patakka párhuzamosan több szakadozott töltés látszik; ezeknek azonban a limeshez semmi közük. Egy kis darabon (pár méter hosszan) keresztben, a Meszes-gerincz irányában is látszanak töltés nyomai a patak völgyében, de az sem volt limestöltés. Az ott lakók az 1848/49. évi szabadságharc korából valónak mondják.

8. sz. kép. Kőtorony maradványai Boronamező, Kásapatak és Perje községek határpontján.
Fig. 8 Restes d'une tour en pierres aux confins des villages Boronamező, Kásapatak
et Perje.

vonalak mutatják a tábor határvonalait. Alaprajzát és méreteit 7. sz. képünk szemlélteti. Méreteivel közel áll a felsőgermaniai limesen ismeretes ú. n. *kemeli kisebbik földsánczhoz*.¹

Vezetőnk nem tudta megmutatni nekünk az *Arsure* két egymás mellett fekvő őrtornyát.² Legalább is fenn a tetőn nem. Ott u. i. csak annak az őrtornynak a maradványait találtuk, mely ma három falú — Kásapatak, Perje és Boronamező — határának érintkezési pontján van. Fényképfelvételt is csináltunk róla (8. kép; az ember a romok tetején áll.) A köralakúvá összeomlott falak közepütt mély üreget fognak közre, melynek átmérője 9—9·2 m. Belsejében kincskeresők és más turkálások nyomai. Vezetőnk mondta, hogy ő is vitt onnan téglát sütőkemence építéshez. A körfaltól az árok külső széléig 9 m. a távolság, vagyis körülbelül 1 m. széles bermét véve számításba, az árok felső szélessége 7—8 m. lehetett. Az árok az egész vonalon látott őrtornyoknál itt maradt meg legjobban; természetesen itt is betömődött, de van olyan hely, ahol 1 m. mélyen megmaradt. A falak mintegy 1·5 m. magasságban lehetnek a romhalmazokban.

¹ *Dolgozatok* I. (1910), 56. s. köv. lapok.

² Torma, i. m. 73 lap.

A most említett csúcstól folyton a gerinczen haladván előre, jutunk a *perjei Magurára*. Hatalmas hegycsúcs, melyről állítólag Nagy-Károlyig és Debreczenig el lehet látni; mi rövidlátók megelégedtünk a közvetlenül alattunk elterülő gyönyörű panoráma szemléletével. A csúcson kőtörmelék halmazok; épületből származnak-e, ma már el sem lehet csak úgy megtekintéssel dönteni, annyira össze-vissza van az egész csúcs turkálva. Az ott — állítólag évtizedek óta — heverő gerendák arra vallanak, hogy valamikor katonai gyakorlatok alkalmával, mint vezetőnk mondá — valami messzelátót akartak ott építeni. Akkor turkálhatták úgy össze. Ha csakugyan volt ott római építmény, akkor az nagyobb méretű volt, mint a szokásos őrtornyok. A perjei Magura oldalait gyönyörű, de olyan vadon erdő borítja, hogy vezetőnk sem vállalkozott arra, hogy egyenesen vezessen tovább, pedig hosszú ideig volt erdőkerülő. Kerülővel jutottunk tehát a térkép *D. Garduluj* jelzésű 755 m. magas csúcsára, ahol semmit sem találtunk. Ezután van egy alacsonyabb, a térképen nem is jelölt csúcs, melynek neve vezetőnk és egy ott szénát gyűjtő öreg oláh szerint is *D. Kufericse*; ennek nem épen a csúcsán, hanem attól kissé északra szintén őrtorony maradványai látszanak.

Az erre következő völgyet, melybe a Meszes-gerincz leereszkedik, vezetőnk és az ott dolgozó emberek is *Prislop*nak mondták, ami annál feltűnőbb, mert a térkép jóval északabbra ettől a helytől hegyet említ ezen a néven. Ebben a völgyben, körülbelül ott, ahol a Boronamező és Kásapatak közt a rövidebb gyalogösvény a 617 m. magasságot eléri, épen a gerinczen, két őrtorony maradványaira találtunk. Persze ma még eldöntetlen, hogy a két — egymástól mindössze 4—5 m. távolságban állott — őrtorony egyidős-e vagy pedig nem egyszerre használták mindkettőt. Ha egykorú, azt bizonyítaná, hogy itt fontos közlekedési út volt a római birodalom és a külföld között. Valószínűleg ez a két őrtorony az, amelyet Tormának is mutattak, csak hogy az ő vezetői *Arsure* nevének mondták a határrészt.¹ Más nem lehet, mert: *a*) ettől délre a Kufericsén (Torma szerint a Salhigyen, ami csak általánosabb, de nem más megjelölés, mint a miénk) van a Torma-féle 9. sz. őrtorony, a perjei Magurán a 8. sz. Nem ismerte a Magurától dnyugatra a 819. m. ponton talált őrtornyot, melyet 9. sz. képünk ábrázol; *b*) az egész vonalon nem említ máshol két őrtornyot egymás mellett és Kissebestől eltekintve, mi is csak itt találtunk.

¹ Ez az eltérés gyakran előfordul ezen a vidéken és magyarázata valószínűleg az, hogy egyik falúnak a határát egyféleképpen hívják, a másikat másféleképp. Mivel pedig rendszeren a Meszes-gerincz alkotja a határt ma is, a határrész neve után érdeklődőnek más nevet mond az egyik falu lakosa, mint a másiké. Erre az igazságra azonban csak útunk vége felé jöttünk rá.

A romokat, fájdalom, annyira benőtte a bozót, hogy fényképezni nem lehet őket, másfelől a kincskeresők annyira széthanyták őket, hogy nagyságukat nem lehetett megmérni. Csak annyi bizonyos, hogy a normálnál nem voltak nagyobbak és hogy a romhalmazban 1—1·5 m. magas falat feltétlenül találunk.

A térképen *Chicera* jelzésű hegyesúcsot valójában *Citerának* hívja a nép és az ilyen nevű csúcsokon mindig számíthatunk valami régi erődítmény nyomaira. Most sem csalatkoztunk, mert a *Chicera* és *Prislop* csúcsok között megtaláltuk a római őrtorony romjait. Ettől kezdve négy található annak az útnak a mentén, mely a *Prislop*, *D. la Frasinu* és *Pastaesi* irányában a régi út maradványain vonul. A *Prislopon* levőt láttuk; a *D. la Frasinun* is volt egy; a kettő között, körülbelül feleúton volt a harmadik. A negyediknek maradványait a *D. Pastaesin* találjuk. Várfokszerűen előugró rom ez, mely mindjárt mintegy 6 méteres eséssel folytatódik északra. A hegy gerince itt teljesen ellaposodik úgy, hogy már-már zavarban vagyunk, merre folytassuk útunkat, mikor egyszerre *mesterségesen rakott köztöltés* áll előttünk. Eleinte egyenesen halad, de amint a völgy oldala meredekebb esésű lesz, töltésünk is kanyarog, hogy bele ne zuhanjon a völgybe.¹ A töltés a völgy ölén persze megsemmisült. A völgy ellenkező oldalán halványan kanyargó nyomait véltük látni, de világosan csak mintegy 100 lépéssel kőjebb tűnik fel, s az ott levő csorgók felett vonulva, mintegy 250—300 lépés után egy újabb völgy szélén megszűnik.

9. sz. kép. A *D. Pastaesi* melletti köztöltés metszete.

Fig. 9. Coupe d'une chaussée en pierre près du sommet *D. Pastaesi*.

A töltés két szakasza szerkezeti különbségeket mutat. Déli vonala, mely a *D. Pastaesi*-től egészen a völgy szakadékig mintegy 1 km. hosszan vonul, — kőből rakott, ami a terület nagyon köves voltának a következménye. Hasonló jelenséget a felső germaniai limesnél is találunk.² A szabálytalan alakú, nem kidolgozott, hanem ahogy talált, úgy összehordott kővekből épült töltésben mészhabarcsot, vagy más kötdanyagot nem találunk. A töltés alja 8—10 m. széles, magassága 1—2 m.; tetejének szélessége körülbelül egy méter, de nem lapos. (9. sz. képünk mutatja a metszetét.) Természetesen mai alakjában az egész megrokkant, ellaposodott. A völgytől északra levő 250—300 lépés hosszú folytatása már földből van. Árka ennek sincs, mert nyugatra, a hol az ároknak lennie

¹ Az itt megkísérelt fényképfelvételünk, fájdalom, nem sikerült.

² *Dolgozatok*, I. 26. s köv. I.

kellene, maga a terület is meredeken esik, de nem lehetetlen, hogy valamikor volt. Alsó szélessége és magassága ennek is körülbelül akkora, mint az előzőnek; csak a tetejét járták be átlag 2 m. szélesre a forrásnál itató pásztorok.

A töltés egy kis mellékvölgnél szűnik meg. A völgy másik oldalán hiába kerestük folytatását. Amíg a folytatást keresve kapaszkodunk a hegyen, már-már attól félünk, hogy rossz útra tévedtünk, mikor a gerinczen egyszerre csak előttünk áll a már régebben — még a *D. Pastaesinál* — elhagyott út, hogy néhány lépéssel odább a *D. Sekujuluion* levő, *nagyobb terjedelmű tábor* maradványaira vezessen. A nép *Komaristyének* hívja. A bozót teljesen benőtte és ezért pontosan felmérni nem lehetett. Meglehetősen nehéz volt a körüljárása is, minek eredményeként legalább annyi megállapítható, hogy sarkai lekerekítettek; egy árok és egy töltés veszi körül az egészet, melyek magassága és mélysége mai alakjukban 1'2—1'5 m. A tábornak csak D-É szélességét volt módunkban megmérni, de azt is csak megközelítő pontossággal. Ezt annak köszönhettem, hogy az egykori út irányában ma meglehetősen széles gyalogösvény vonul a hegy gerinczén. Ennek a nem épen nyílegyenes ösvénynek az irányában sikerült megmérni, hogy a déli árok külső szélességétől az északinak külső szélességéig kereken 60 m. a távolság, melyből 3+3 m. veendő a két árok szélességére. E tábor nagysága tehát körülbelül egyezik az ú. n. *kemeli nagyobbik földsánczéval* a felsőgermaniai limesnél.¹

Az ezután következő vonalon az a kellemetlenség ért, hogy a térképen feljegyzettektől egészen eltérő neveket mondtak az emberek, kiket találtunk. Ilyen módon bizony megnehezült számomra a sok egyforma nevű csúcs között a feltalált őrtoronymaradványok elhelyezése. Ezt előre kellett bocsátanom, mert bár nem valószínű, de nem is épen lehetetlen, hogy a térképen való elhelyezésben kissé hibázom.

Annai azonban bizonyos, hogy jó helyen, vagyis a limesen járunk. Bizonyos ez abból, hogy a kopasz gerinczen, mihielyt arra a *V. Raguluiból* felkapaszkodunk, előttünk áll a kikövezett út. És ez szerencse, mert vezetők már távolabbi vidékről való lévén, (harmadik napja jön velünk), pusztán a fényképezőgép czipelőjévé degradálódott, azok pedig, akikkel találkoztunk, semmi felvilágosítást nem tudtak adni. Hanem hát a mindenütt a gerinczen haladó út egyelőre jó vezető s azt követve, ha nem is mindent, de egyet-mást megtalálunk. Így őrtorony maradványaira akadunk az *Osoiu Seurtán* s a reá következő völgyben, továbbá a *Terbete (Sigeu, Costa lata)* tetőn, melyet Torma Károly is ismert és nagyon jó fenntartású ma is.² A térképen jelzett *Széles-*

¹ *Dolgozatok* I. (1910), 56. s köv. lap.

² Torma, i. m. 69. lap.

10. sz. kép. Kőtorony maradványai a Szélesbércz és Orolát között.

Fig. 10. Restes d'une tour en pierres entre les sommets Szélesbércz et Orolát.

bércz alighanem azonos a Torma-féle *Monostorhegygyel*.¹ Úgy ezen mint azután három őrtorony maradványai következnek egymásután. Valamennyit benőtte a bozót. Egyet, amely szabadon van, sikerült lefényképezni is. (10. kép.) A Szélesbércz és Orolát közt körülbelül ott fekszik, ahol a térképen a 616. magassági jel van. Épen az erdő szélén lévén, ott, ahol az erdő szélén haladó utat egy szép K-Ny irányban haladó keskeny írtás keresztezi, — az úton haladó el nem szalaszthatja. A romhalmaz átmérője 8×8 m.; falából mintegy 1'5 m. magot ma is lehetne találni: a belseje ugyanis körülbelül ennyire van kivájva. Keleti oldalán mintegy 1'2 m. széles megszakítás a falban — ott, ahol az ember áll — talán az egykori ajtónak a helye.

Az úton tovább haladva, — *egyszer csak a limes-töltést vágjuk át*. Szinte biztosra vehettük, mert itt már nincs meg a Meszesnek az a sajátságos, magas és 4—16 m. széles gerincze, melyet 6. sz. képtünk segítségével mindenki elképzelhet magának s amely igazán olyan, mint egy hatalmas töltés. Itt a Meszes gerincze egészen ellaposodik és ezért kellett csinálni a mesterséges töltést.

¹ Ugyanott.

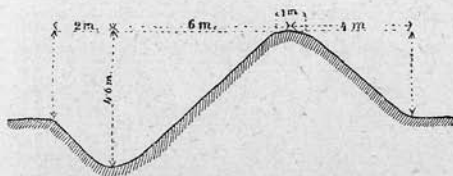
11. sz. kép. Limesrészlet a *Hegyeshegytől* délre.
Fig. 11. Partie de chaussée-limes au sud du sommet *Hegyeshegy*.

A legutóbb említett őrtoronytól nem messze kezdődő s az erdei úttal nagyjában párhuzamosan haladó keskeny gyalogösvény, — folyton a limes töltés és árok mellett, részben az árokban halad. Az erdei út azonban, mint említettük, átkerül a másik oldalára és így egy helyen át is vágja annak vonalát. A limes-töltés és árok az úttól DNy-felé is folytatódik pár száz lépésen át egy hatalmas szakadékig. Itt készült a 11. sz. képen látható felvétel. Mindkét alak az árokban áll, melyet az avar meglehetősen megtöltött, de azért teljesen el nem egyengetett, be nem fedett. Pár km. hosszan szépen látszik úgy a töltés, mint az árok, változást alig mutató profillal. (12. kép.) A *Hegyes hegy csúcsán* van egy át meg átturt őrtorony, melyen túl egyelőre nem látszott a limestöltés és árok: talán csak a hatalmas burján fedte el szemünk előtt.

Most elhagyott vonalán, mintegy fele részben egyenesen kapaszkodik fel a menedékes hegyre. Azután kétszer, minden látható ok nélkül változtatja irányát, s előbb ÉNy, majd ÉK-felé tér el egy kissé. Mindkét iránytörésnél ott találjuk az őrtornyot, pompás, jó fenntartásban, a töltés belső oldalán attól 6—7 méterre.¹ Az eset tehát tökéletesen ugyanaz,

¹ Csak sajnálnunk lehet, hogy lemezünkéből kifogyván, legalább egyet nem fényképezhattünk le.

mint a felsőgermaniai limesnél: gondoljunk csak vissza arra, hogy Jacobi a kisérő-halmokat egy ideig épen azért tartotta a határ kijelölésénél szerepet játszó halmoknak, mert mindig ilyen vonaltöréseknél találta őket.¹

12. sz. kép. A 11. képen látott limes-részlet metszete.

Fig. 12. Coupe de la partie précédent (fig. 11.)

Megjegyzendő, hogy a limes-töltésen belül még van pár olyan nyom, amely alatt őrtorony maradványait kell sejtünk, de ezeken a helyeken a töltést és azon belül eső területet egészen ellepte a bozót úgy, hogy biztosat nem lehetett megállapítanunk.

A limestöltés és ároknak a *Hegyes hegyen* elvesztett fonalát csak a régi pósta út és a modern

országút közén találtuk meg, abban a vonalban, melyet a kis ösvény követ.

Ezzel egyelőre be is fejezem számadásomat. Mert igaz ugyan hogy tovább is gyalog mentünk egész a Porolissum romjaival fedett Pometig, sőt a limes irányában haladván, őrtorony-romokat is találtunk s hosszú vonalon a töltésen is mentünk, — de nem fordítottunk reá nagyobb gondot. Ennek oka az volt, hogy terv szerint néhány nap múlva meg kellett volna kezdenem a porolissumi ásásokat. Arra számítottam tehát, hogy akkor a limes hátralevő részét is bejárom és részletesen is felveszem. Fájdalom, ez nem történhetett meg. Meg kell tehát elégednem ezzel *az előzetes jelentéssel*. Azt hiszem azonban, hogy ennek is meg van a maga haszna. Nevezetesen: az összes kételkedőket megnyugtathatom, hogy a Meszesen igenis vannak a római limesnek maradványai.

Mert lássuk csak most, hogy minek alapján tagadták azok létezését. Ortway Tivadar abból a feltevésből kiindulva tagadta a Meszesen levő sáncz- és egyéb művek római voltát, hogy a délmagyarországi sánczok szerinte nem bizonyultak rómaiaknak. Ámbár mi is azon a nézetben vagyunk, hogy a délmagyarországi sánczoknak legfeljebb egy része római mű, — Ortway kifogását még sem lehet a *fentiekkel szemben* helytállónak tartanunk. Amit Ortway az alsókosályi ismeretes Nemesis-oltár felíratáról mond, az nem más, mint szőrszálhasogatás: akár *transvallum* volt az a szó, mint mi hisszük, akár *transvallem*, mint ő magyarázza, — nem változtat semmit azon a tényen, hogy az ismertetett maradványok megvannak. Ezt felelhetjük Domaszewskinek és a Szolnokdoboka vármegyei monographia írójának is. Az a mód, a hogyan ők a kérdést tárgyalják, nem mondható épen alkalmasnak

¹ Limesblatt, 7—8 szám; Westd. Ztschr. XIV. 152.; Dolgozatok I. (1910) 51—53 l.

meggyőzésre. Hiszen azóta, hogy Torma Károly pascolatot vett a kőről, addig, amikor Domasewszki látta, jó néhány év telt el, amely idő alatt romlott a kő: a limest azonban már felfedezte ez alatt Torma.

Még legtudományosabban járt el dr. Finály Gábor, aki a pogujori földvár felásatása *után* fejezte ki azt a feltevését, hogy szerinte nem nagy a valószínűség arra, hogy a maradványok rómaiak legyenek. Tagadhatatlan, hogy neki nagy része volt abban, hogy máig e sorok íróján kívül csak Téglás Gábor bízott a szóban forgó maradványok római voltában. A pogujori földvárat e sorok írója sem tartja — azok után, amiket az ott végzett ásatásokról dr. Finály Gábor jelent — rómainak.¹ És daczára Téglás Gábor azon állításának, hogy az alaprajzról a szakértő azonnal felismerheti a római őrtornyot, — kénytelen vagyok szakértő voltomat kockára tenni és beismerni, hogy semmi olyat nem talállok az alaprajzon, ami római őrtornyra vallana. De ez nem változtat semmit azon a tényen, hogy a környezetben római limes-maradványok vannak. Hiszen a *kísérő halmok* kérdése a német limeskutatásnak is nagy problémája volt. Végül kitént, hogy van köztük római-kori barbarus a limes vonalán kívül és a római hódítást megelőző korból való a limes vonalán belül is.²

Hallhattunk már olyan hangokat is, hogy Erdély területén azért nem lehet *olyanszerű limes*, mint a rhaetiai és felsőgermaniai, mert a mai Erdély területét szerintük a rómaiak sohasem tekintették a birodalom szerves részének, hanem csak amolyan függeléknek a birodalom testén. Ezt a nézetet valamikor Mommsen indította el³ és azon alapszik, hogy — Eutropius 6, 8 szerint — Hadrianus mindjárt trónralépésekor hajlandó lett volna a nehezen védelmezhető tartományt feladni s e szándékának véghezvitelében csak az akadályozta, hogy ekkor már nagy volt a száma a római telepéseknek az aranyban, ezüstben, sóban és vasban gazdag tartományban.

De nem adta fel, — és ez a tény. Meg az, hogy ő és utódai is harcoltak megtartásáért, tehát elég fontos tartománynak ítélték. Végül: *minden ellenvetéssel szemben tény az, hogy pl. az Orolát és Hegyeshegy közt levő töltés és árok, — vagy a Kissebes melletti részlet, — hogy csak a most leírtakról szóljunk — úgy hasonlít a felsőgermaniai limestöltéshez és árokhoz, mint ugyanannak a tyúknak egyik tojása a másikkhoz. Ha tehát amaz római, amittalán még sem lehet kétségbe vonni, akkor emez is feltétlenül az.*

¹ Arch. Ért. XXIV. (1904) köt. 9—15 lap.

² V. ö. *Dolgozatok* 1910. (I. köt.) 50. s köv. lapjain.

³ Mommsen, Röm. Geschichte. V. (1885) 205—8. lap. M. azonban egyáltalán többre tartotta Torma Károly tudományos megállapításait, semhogy olyan határozottan tagadná a sáncok római voltát, mint mások tették.

Igen ám, de mindössze három olyan helyet említettünk a leg-
alább is 50 km. hosszú leírt vonalról, ahol töltés van; ellenben nagy
számmal volnának őrtornyok, sőt két tábor is: mi bizonyítja ezek római
voltát? Az őrtornyok római volta az esetek túlnyomó részénél kétség-
telen: Torma Károly mindig felsorolja a leleteket, mi is elmondtuk
azt, amit fel tudtunk hozni bizonyítékkal; ahol pedig nincs kétségtelen
bizonyíték, ott megvan minden valószínűségi alap feltevésünk támoga-
tására. A táborok római voltát nem bizonyítja ugyan semmi lelet,
hanem annál inkább az analogiák.

Mint jelentésemnek az elején hangsúlyoztam, célunk egyedül az
volt, hogy — lehetőleg — megállapítsuk, mi és hol látható abból,
amit Torma látott vagy aminek a létezéséről hallott. Röviden: tájéko-
zódás volt pusztán a célunk, aminthogy a rendelkezésünkre állott pár
nap alatt — ha már hosszabb vonalat akartunk átvenni — egyébre
nem is számíthattunk. Egyáltalán nem állítjuk tehát, hogy töltés és
árok a megemlített helyeken kívül nincs a tárgyalt vonalon. Hiszen
a részletes átkutatás fogja ezt eldönteni. De ha nem volna sem
lepne meg. Egy tekintet 6. számú képünkre, elének tárja a Meszes ge-
rincz alakulatát: nem más az, mint egy hatalmas töltés, mely épen
úgy helyettesítheti az emberkézzel rakottat, mint a folyó. Ennek a ge-
rincznek magassága természetesen igen változó; szélességében is
jelentős eltérések vannak, de a legtöbbször 8—16 m. közt változik.
Persze van 4 m. és 50 m. szélessége is, de még ekkor is megtartja
a természetes töltésszerű alakzatát. A mesterséges töltésre tehát csak
ott került a sor, ahol egészen ellaposodott ez a gerincz. Ahol csak el-
szélesedett, de magassága megmaradt, — mint az Osoiu Ursulujon
említettem — hánytak egy kis töltést és képződött mellette egy kis
árok, de ez sohasem volt olyan töltés és árok, mint azok, amelyeket az
előbb jellemzett helyeken láhattunk.

Vajjon nem olyan eredményre vezetnek-e itt is a részletes és alapos
kutatások, mint az afrikai limesnél, nem tudhatjuk. Sok jel vall arra, hogy
azzal is lesznek hasonlóságai és pedig nem is jelentéktelenek.¹

Az persze más kérdés, hogy vajjon helyenként fal váltotta-e fel a
töltést és árkot s volt-e czövekmű (palissade), mint Torma Károly fel-
tétélezte s amint különösen *Jung* révén többen hiszik. Mindezekre és
még számtalan kérdésre a részletes kutatások fognak feleletet adni. Egy
eredmény azonban feltétlenül remélhető az elmondottakból: ezek után
azt hisszük, — nincs helye további kétkedéseknek a felett, hogy vajjon
vannak-e limesművek a Meszesen?

Dr. Buday Árpád.

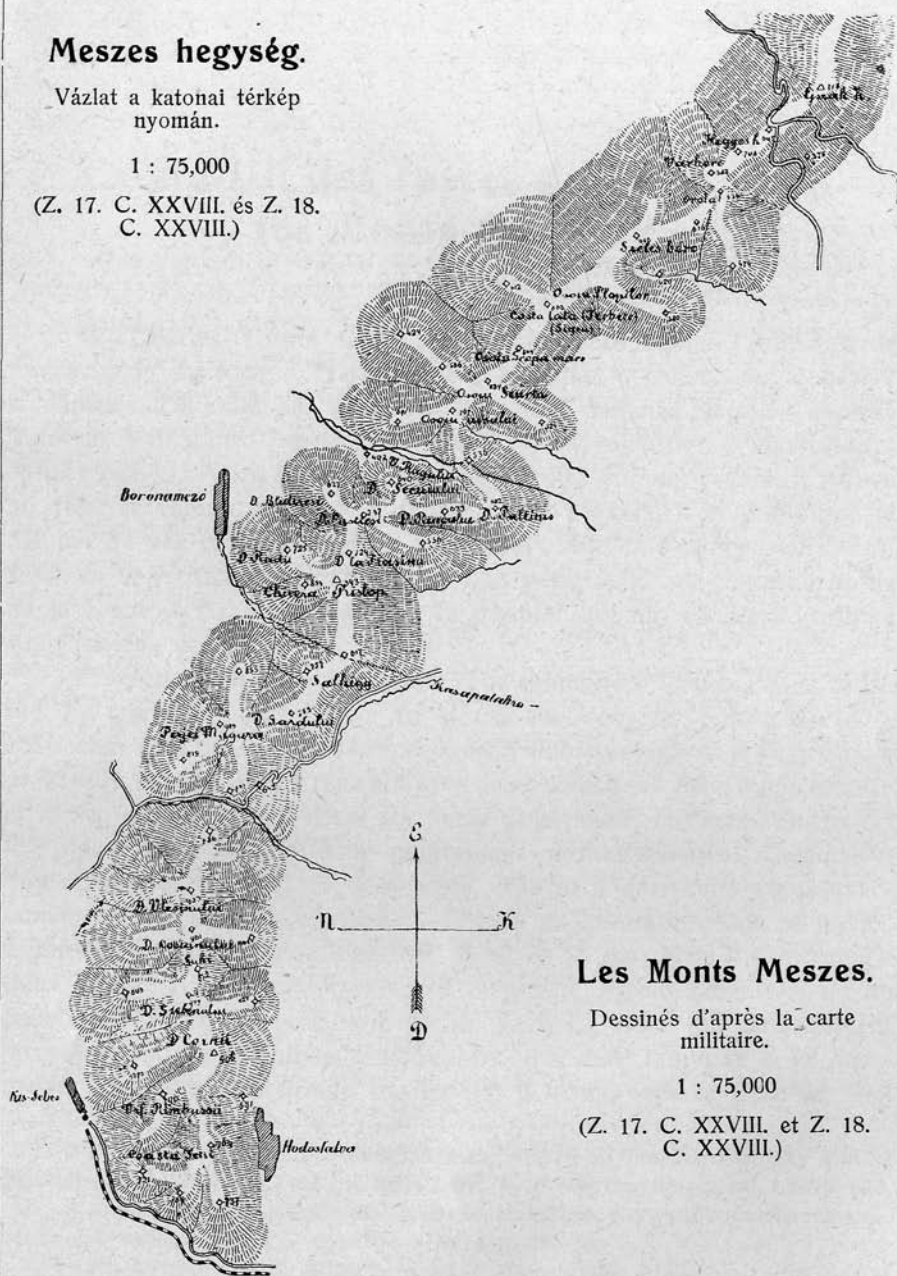
¹ *Arch. Anz.* 1900. évi 73. l.; 1902. évi 57. lap; 1903. évi 106. és 1904. évi
138. lap.

Meszes hegység.

Vázlat a katonai térkép nyomán.

1 : 75,000

(Z. 17. C. XXVIII. és Z. 18.
C. XXVIII.)

Les Monts Meszes.

Dessinés d'après la carte
militaire.

1 : 75,000

(Z. 17. C. XXVIII. et Z. 18.
C. XXVIII.)

Existe-t-il des restes de limes dans les Monts Meszes ?

(Abrégé.)

M. Charles Torma fait connaître en 1861, dans l'Annuaire de l'Association du Musée Transylvanien, un autel à inscription, consacré à Nemesis. Cet autel fut dressé par un aedilis coloniae Napocae nommé Valerius Valentinus, parce que : *Samum cum reg(ione) (tr)ansval(lum) subsi[g](navit)*.¹ Ayant commencé des recherches sur cet indice, il trouva en 1862 le vallum cherché dans les monts Meszes. Il communique le résultat de ses recherches dans son travail : *Adalék északnyugati Dacia föld- és helyirátához* (Contribution à la géographie est la topographie de la Dacie).² Tivadar Ortway fut le premier qui mit en doute l'origine romaine de ces restes.³

Florian Rómer fit aussi sienne cette opinion de Ortway, dans le III. vol. de son livre : *Les fossés du diable en Hongrie*, publié en 1876, à l'occasion du VIII. congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistorique. Ch. Torma répondit à ces deux objections dans son mémoire *A limes dacicus felső része* (la partie supérieure du limes Dacicus)⁴ Il y décrit toute une série de monuments indubitablement romains, et dont l'origine romaine est démontrée. A la fin il détermine assez exactement la direction du limes. Ch. Torma, en communiquant ce travail, espérait pouvoir le compléter. Mais il ne le fit pas. Mais il se produisit deux autres évènements importants. D'abord, *Alfred Domaszewski*, le collaborateur distingué du vol. III. du C. I. L., visita personnellement le monument épigraphique d'Alsókosály, qui avait continué à se désagrèger depuis la description de Torma. Il trouva que le texte en était

¹ D'abord l'annuaire de l'Association du Musée de Transylvanie. (Az Erdélyi Múzeum-egylet évkönyvei.) vol. I. (1859—1861.) p. 37—38. Ensuite dans C. I. L. III. 827.

² Annuaire de l'Académie des Sciences Hongroise. (Magyar Tudományos Akadémia évkönyvei.) vol. XI. 2 e. partie. (1863.) p. 34—39.

³ Sur le territoire de la Dacie et de la Mésie. *Indic. Arch.* (Dácia és Moseia területén. Archaeologiai Értesítő.) IX. (1875.) p. 225—233; 257—270; 292—306.

⁴ Értekezések a történet-tudományok köréből (Mém. sur les sciences historiques) vol. IX. (1880).

extrêmement incertain, et c'est pourquoi il n'est pas enclin à penser que le vallum décrit par Torma soit réellement une partie du limes Dacicus.¹ L'auteur de la monographie du comitat de Szolnok-Doboka s'inclina devant cette autorité, et nia à son tour l'origine romaine du vallum.²

Enfin, M. Dr. *Gábor Finály* explora le „propugnaculum“ de *Vurvu Pogujor* placé par M. Ch. Torma en connexion avec le limes, et trouva que ce n'étaient pas les Romains que l'avaient édifié, mais qu'ils l'avaient tout au plus utilisé provisoirement.³ C'est pourquoi il considère comme justifiés les doutes émis par Domaszewski au sujet du limes tout entier, et il attend des fouilles ultérieures le soin de juger la nature des fossés vus sans aucun doute en cet endroit par Ch. Torma.⁴

L'été dernier, à la fin du troisième cours d'archéologie organisé dans la Section numismatique et archéologique du Musée National de Transylvanie, nous décidâmes une excursion pour suivre la ligne du limes du mont Meszes, et pour l'examiner, sur les lieux, des monuments qui nous sont restés.

A *Kissebes*, d'après les indications de Ch. Torma, nous parvînmes à découvrir le commencement des remblais et des fossés du limes.

Nous montrons dans les trois photographies ci-jointes cette partie des fossés et remblais du limes. La fig. 1 en montre le côté nord (extérieur), vu de l'est. La forme du fossé s'est conservée jusqu' à maintenant, bien qu' il se soit passablement comblé avec le temps. Il n'a jamais dû être creusé très profondément, car immédiatement à côté se trouve un talus rapide vers le nord.

La fig. 2 montre le côté sud (intérieur) au même endroit, et toujours vu de l'est. Ce côté s'est aussi extraordinairement bien conservé.

La photographie fig. 3 a été prise en un point où une route forestière coupe le vallum, et où l'on voit que celui-ci est fait complètement en terre.

Ch. Torma place les traces de la première tour de garde sur le *Karpin*, où d'après lui se voient les fondements bien reconnaissables d'un bâtiment rond.⁵ La fig. 4 représente cette petite butte, qui récite les ruines en question. La vue est prise du nord-est. L'amas de ruines

¹ C. I. L. III. Suppl. IV. 7633.

² Monographie du comitat de Szolnok-Doboka. (Szolnokdoboka vármegye monographiája.) Deés 1901. p. 201 et suiv.

³ Le limes dacicus et le camp en terre de Pogujor. Ind. Arch. (A limes Dacicus és a pogujori földvár. Arch. Értesítő.) XXIV. vol. (1904.) p. 9—15.

⁴ o. c. p. 15.

⁵ A limes Dacicus felsőrésze (La partie supérieure du limes Dacicus) p. 54—55

est réellement rond et fut jadis entouré d'un petit fossé. Les ruines sont aujourd'hui recouvertes de végétation.

La figure montre bien que les ruines ne recouvraient pas les restes d'un bâtiment circulaire, mais quadrangulaire. Les terrassiers ont abimé passablement l'un des angles, afin de pouvoir faire du feu, en cas de vent, dans ce coin bien abrité. On voit aussi qu'il s'agit ici d'un mur régulier, fait au mortier de chaux, *et qui* forme les restes d'une tour de garde romaine, à long mur. L'origine romaine de cette tour est mise hors de doute par les découvertes de M. Torma.

Auparavant nous avons encore rencontré deux traces ressemblant aussi à des restes de tour de garde, mais complètement cachées par la végétation. Elles se trouvent à peu près au milieu de l'intervalle entre l'extrémité du remblai et la tour de Karpin, à environ 500 m. de chacun de ces points, et à 6—7 m. l'une de l'autre. Comme nous ne voyons aucune raison pour justifier l'existence simultanée de deux tours de garde (comme le ferait par exemple une porte principale), nous devons supposer qu'il s'agit de deux constructions successives, la seconde ayant été construite à la place de la première, détruite pour une raison quelconque. C'est là un cas très fréquent dans les limes rhétiques et germaniques.

Le remblai, un peu avant d'atteindre le sommet du Karpin, se transforme conformément aux exigences du terrain. La station suivante est en effet le sommet nommé *Cetecava*, qui possède des restes de tour de garde et qui se trouve à vol d'oiseau à 500—600 m. au nord du sommet Karpin. Entre les deux s'ouvre un ravin de plusieurs centaines de mètres de profondeur et aux parois extrêmement rapides. Le remblai ne traverse pas ce ravin, mais le contourne sur les bords. Nous trouvons ici le cas qui se rencontre aussi dans les limes germanique, et que l'on peut caractériser comme suit: Dans le cas, où la ligne frontière descend d'une élévation en forme de terrasse, sur le côté romain, le flanc de la terrasse remplace le talus, mais on ne se contentait pas de cela, on traçait un petit fossé au devant, et l'on rejetait la terre ainsi déblayée sur la terrasse, où elle peut encore toujours se voir sous forme d'un petit talus.

Les monuments conservés à *Cetecava*, *Dosu Markului*, et *Rimbusoi*, existent encore aujourd'hui exactement comme M. Torma les a vus. Mais comme il a été démontré que la tour de garde de Karpin avait été rectangulaire, nous devons en conclure que dans ces amas de ruines-ci c'étaient aussi des constructions pareilles qui avaient existé.

Torma ne mentionne pas que, à *D. Cornii* ne se trouve pas seulement un point de triangulation, mais qu'il y a aussi un amas de ruines attendant l'exploration. Sur le versant nord de la montagne se trouvent

des traces empierrées, trahissant l'existence d'une route, que l'on emploie du reste encore partiellement aujourd'hui. Il est remarquable que cette route va partout au bord des vallées ou ravins rapides. C'est ainsi que cette route atteint le *Vurvu Sonuluj*, mentionné aussi par Torma, et sur le sommet duquel se voit encore aujourd'hui un amas de ruines couvert d'herbes. En allant plus loin sur la crête, nous trouvons sur la colline *D. Grebenului* de nouveaux reste de tour. Nous espérions alors trouver les premières ruines sur le sommet dénommé sur la carte *Suhi*, mais nous n'avons trouvé aucune trace de cet endroit sur le terrain; en revanche, nous avons vu de nouveaux restes de tours. à l'endroit indiqué sur la carte sous *D. Cociunuluj 967*. Et nous avons aussi vérifié la direction de la route reliant ce dernier avec *D. Grebenuluj* et par un arc recourbé vers l'est arrivant aux restes visibles à *D. Cociumuluj*. Cette voie ne passe pas sur la crête de la montagne, mais contourne la vallée puissante et rapide, sur le versant nord du *D. Grebenuluj* et par un arc recourbé vers l'est arrive aux restes visibles à *D. Cociunuluj*. Entre ces deux points se trouve l'amas de ruines du *Cetate de Dosu Tukuluj*; recouvert de fourrés, mais où doivent se trouver les restes d'un petit camp qui fut plus tard bouleversé par des chercheurs de trésors. De ce tas de ruines part une route, bien visible par endroits, empierrée, de 4.5 m. de large, qui se dirige, en contournant le grand ravin, de la crête latérale, vers les ruines du *D. Cocinuluj* et en même temps vers la crête principale.

En continuant le long de la chaîne principale, nous atteignîmes l'endroit marqué sur la carte *D. Vlesinului*, où nous rencontrons, fort bouleversés, les restes d'une tour de garde.

La largeur intérieure de l'un des murs latéraux pouvait être de 4 m. L'origine romaine en est prouvée par des tuiles et des débris de briques. Un peu plus bas, du côté romain, des chercheurs de trésor ont complètement détruit les constructions par leurs fouilles.

Plus loin encore nous découvrons l'endroit appelé par Torma *Grebin*, sur le sommet côté 886.¹ Au pied nord de cette montagne, à l'endroit appelé par le peuple *Szérű(ara)*, j'ai trouvé les restes d'un petit camp en terre, que je représente dans les deux photographies des fig. 5 et 6. Malheureusement les hautes herbes cachent complètement les talus et les fossés du camp. L'homme indiqué dans un coin, et l'arbre près de lui, marquent les deux angles du camp. La photographie du no. 5 est prise du nord-ouest, l'autre du sud-ouest. Les

¹ Dans la vallée, parallèlement au ruisseau, se voient plusieurs remblais interrompus. Mais ceux-ci n'ont aucun rapport avec le limes. Sur quelques mètres, en travers, dans la direction de la crête du Meszes, on voit aussi plusieurs traces de remblais dans la vallée du ruisseau, mais celles-ci non plus ne proviennent pas des remblais de limes. Les indigènes prétendent qu'ils remontent à la guerre de l'indépendance, dans les années 1848/49.

lignes foncées marquent les limites du camp. Le plan et les dimensions sont indiqués dans la fig. 7. Par les dimensions, ce camp se rapproche de celui connu sous le nom de *petit retranchement en terre de Kemel*, sur le limes de la Haute-Germanie.

Ensuite au point marqué 819. sur la carte, nous trouvons les restes d'une tour qui se trouve aux confins des villages Kásapatak, Perje, et de Boronamezõ. Nous l'avons aussi photographié (fig. 8). Un homme se trouve sur le sommet des ruines. Au centre des murs circulaires éboulés, se voit une fosse profonde, dont le diamètre est de 9—9.2 m. A l'intérieur se voient les traces de chercheurs de trésors et d'autres bouleversements. La distance du mur d'enceinte au bord extérieur du fossé est de 9 m.; si donc nous déduisons une berme d'un mètre de large, la largeur supérieure des fossés pouvait être de 7—9 m. C'est ici, de toutes les tours de cette ligne, que les fossés se voient le mieux. Ils sont aussi naturellement comblés, mais par endroits la profondeur conservée est d'un mètre. Les murs, dans l'amas de ruines, pouvaient avoir une hauteur d'un mètre 50.

En continuant toujours sur la crête, nous arrivons au sommet *Perjei Magura*. Les débris de pierres ammassées là proviennent d'un bâtiment quelconque, impossible à déterminer aujourd'hui, car tout ce sommet est complètement bouleversé et fouillé. Au cas où il y aurait eu une construction romaine, celle-ci devait être de dimensions plus grandes, que celles des tours ordinaires.

Par un détour nous arrivâmes au sommet, de côte 755, marqué *D. Garduluj* sur la carte, où nous n'avons rien découvert. Ensuite vient un sommet plus bas, pas désigné sur la carte, dont le nom est *D. Kufericse*, d'après notre guide et d'après un vieil ouvrier valaque occupé à la fenaison. Un petit peu au nord de ce sommet nous avons trouvé les restes d'une tour. Dans la vallée suivante, environ à l'endroit où le sentier entre le Boronamezõ et le Kásapatak atteint la côte 617, précisément sur la crête, nous avons trouvé deux restes de tour de garde. Leur distance mutuelle est de 4—5 m. Nous ne savons pas si ces deux tours ont été employées simultanément ou successivement. Si elles étaient simultanées, cela prouverait qu'il y avait ici une voie de communication importante entre l'empire romain et l'étranger. Entre les sommets de *Chicera* et de *Prislop*, nous avons aussi retrouvé les ruines d'une tour de garde. De là, nous en rencontrons encore quatre autres, le long de la route qui se dirige dans la direction de *Prislop*, *D. la Frasinu* et *Pastaesi*, sur les traces de l'ancienne route romaine. Nous avons vu la première ruine à *Prislop*, la seconde à *D. la Frasinu*, une troisième entre ces deux premières, à peu près à de mi-chemin, et enfin la quatrième à *D. Pastaesi*. Cette dernière vient

saillir en forme d'escarpe, et se continue vers le nord avec une inclinaison de ca. 6 m. La crête de la montagne est ici tout à fait aplanie, de façon à même nous embarrasser pour la continuation de notre route, mais nous nous trouvons alors subitement devant un *remblai de pierres artificiellement entassées*. Ce remblai avance d'abord en ligne droite, mais le versant de la vallée devenant plus rapide, il se coude aussi, afin de ne pas être précipité dans la vallée. Le remblai, dans la vallée même, n'existe évidemment plus. Sur l'autre versant de la vallée il réapparaît, pour disparaître de nouveau au bout de 250—300 pas, au bord d'une nouvelle vallée.

Les deux sections du remblai montrent des structures différentes. La partie méridionale, qui s'étend à partir du *D. Pastaesi* jusqu'au ravin de la vallée, sur une longueur de 1 kilom., est faite de pierres, ce qui s'explique par la nature pierreuse du terrain, en cet endroit. Nous trouvons des cas analogues dans les limes de la Haute-Germanie. Le remblai, de forme irrégulière, est fait de pierres non travaillées, mais entassées telles quelles. On n'y trouve pas trace de mortier ou autre ciment. La base du remblai a 8—10 m. de largeur : la hauteur est de 1—2 m ; la largeur du sommet est d'un mètre environ, mais ce sommet n'est pas plan (la fig. 9 en montre une coupe). Naturellement, dans sa forme actuelle, le tout s'est déformé, aplati. Le prolongement long de 200—300 pas, au nord de la vallée, est déjà fait en terre. Il ne s'y trouve pas de fossé, mais à l'ouest, où devraient exister les fossés, le terrain lui-même est escarpé. Il n'est pas impossible cependant, qu'il y a existé un fossé jadis. La largeur et la hauteur de ce deuxième remblai sont à peu près les mêmes que celles du premier.

Le remblai disparaît près d'une petite vallée subordonnée. Nous en avons en vain cherché le prolongement sur l'autre versant de la vallée. En revanche, sur la crête, à l'endroit *D. Sekujului*, se voient les restes d'un camp d'assez grandes dimensions. Il est complètement couvert de fourrés, et c'est pourquoi l'on n'a pas pu le mesurer exactement. Il était même passablement difficile d'en faire le tour. On a cependant pu établir que les angles en avaient été cloturés. Le tout est ceint par un fossé et un talus, dont la profondeur et la hauteur, dans l'état actuel sont de 1·2 à 1·5 m. Nous n'avons pu mesurer que la largeur de la partie Sud-Est : la distance entre les deux frontières extérieures du fossé sud et du fossé nord est de 60 m. environ ; déduisons deux fois 3 m. pour la largeur des fossés, et nous voyons alors que ce camp, par ses dimensions, se rapproche aussi du plus grand des remparts en terre de *Kemel*, dans les limes de la Haute-Germanie.

Continuant notre route sur la crête dénudée, nous trouvons près

du *V. Ragului* la route empierrée. En avançant sur celle-ci nous voyons les restes d'une tour de garde à l'endroit nommé *Osoiu Seurta* et dans le vallon qui le suit, puis au plateau nommé *Terbete (Sigeu, Costa lata)*, et au sommet nommé *Szélesbércz*, après quoi se succèdent les restes de trois autres tours de garde. Tout est recouvert de fourrés. L'un des tours, découverte, a pu être photographiée (fig. 10.) Elle se trouve entre *Szélesbércz* et *Orolát*, à peu près à la côte d'altitude 616 de la carte.

La section de l'amas de ruines est de 8×8 m. On peut encore retrouver aujourd'hui le noyau d'1.50 m. de l'ancien mur. L'intérieur est en effet découpé d'autant. A la paroi orientale, une interruption d'1.20 m. de large dans le mur (à l'endroit où se trouve l'homme dans la photographie) forme peut-être l'emplacement de la porte.

Continuant toujours la route, nous traversons tout à coup le talus du limes. Cela nous paraît certain, car ici le mont Meszes ne possède plus cette crête particulière, haute et de 4—15 m. de large, que représente bien la fig. 6 et qui ressemble à un puissant remblai. Ici la crête du Meszes s'est tout à fait aplatie, et c'est pourquoi l'on a dû avoir recours à un remblai artificiel (voir la fig. 11.) Le fossé est en partie comblé par la végétation, mais il est encore bien apparent. Le remblai et le fossé peuvent se suivre sur environ 2 km. de longueur, avec un profil à peine changeant (fig. 12). Au sommet *Hegyeshegy* se trouve une autre tour de garde, complètement bouleversée, au delà de laquelle on ne voit pas pour le moment le remblai et le fossé du limes. Peut-être sont-ils simplement cachés par l'énorme végétation.

Le remblai monte alors le flanc de la montagne, puis change deux fois de direction, sans raison apparente, d'abord vers le N.-O., ensuite vers le N.-E. Aux deux changements de direction nous trouvons a tour de garde, chaque fois en bon état de conservation, à 7 m. de la face intérieure du remblai. Le cas est donc tout à fait le même que pour le limes de la Haute-Germanie : rappelons nous que M. Jacobi prit quelques temps ces amas de ruines pour des amas de pierres marquant le ligne frontière, parce qu'il les avait toujours rencontrés à ces angles, à ces changements de direction.

Je termine ici mon compte-rendu. J'espère qu'il peut avoir son utilité. Je pense avoir pu écarter tous les doutes quant à l'existence de restes de limes romain dans les monts Meszes.

C'est évidemment une autre question, de savoir si les fossés et remblais ont été ou non, remplacés par endroits par des murs et s'il y avait ou non des palissades, ainsi que le suppose M. Ch. Torma. Cette question, et bien d'autres, ne peuvent être résolues que par des recherches détaillées et méthodiques.

Dr. Árpád Buday.

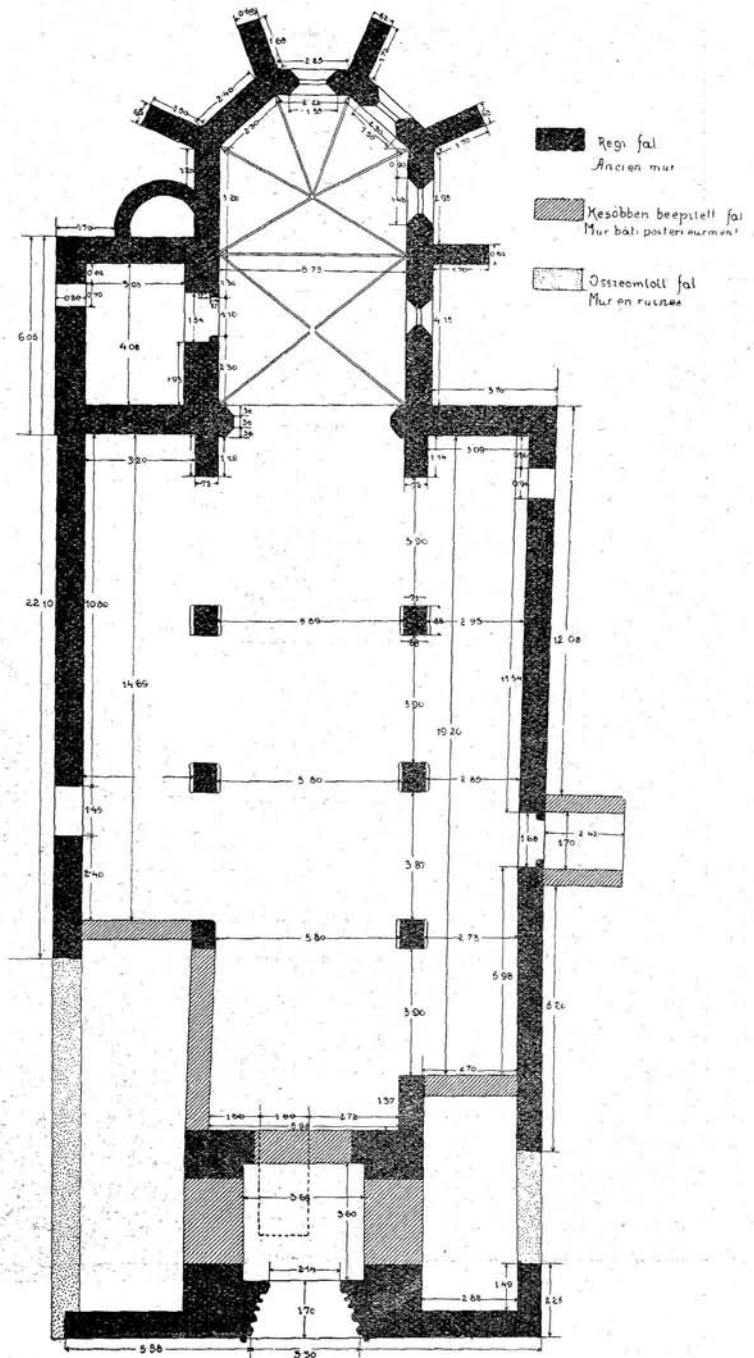
Az almakeréki templom és műkincsei.

Az erdélyi műtörténet szempontjából különös jelentőséggel bíró helységek egyike Almakerék Nagyküküllőmegyében. Magának a helységnek története, bármilyen érdekesnek ígérkeznék is, nem tartozik ez értekezés keretébe, bárha tárgyunk behatóbb vizsgálatánál a történeti kérdések mezejére való átrándulás is szükségesnek mutatkozik. Hiszen az, hogy jobbágyokból álló községben rendkívül nagy és ritkaságszámba menő díszítésekkel ellátott templom épült, már magában véve is olyan tény, amely közelebbi magyarázatra szorul s a magyarázat csak a jobbágy-község és a földesúr közötti sajátságos viszonyokban lelhető fel. Az általános művelődéstörténet és a reformáció története szempontjából egyaránt tanulságos, hogy a templom, amelyet semmiesetre sem csupán csak szászok építettek, ágostai vallásúak kizárólagos birtokába ment át, noha a földesurak, akik kétségtől a templom társbirtokosai voltak, a református hitre tértek volt át.

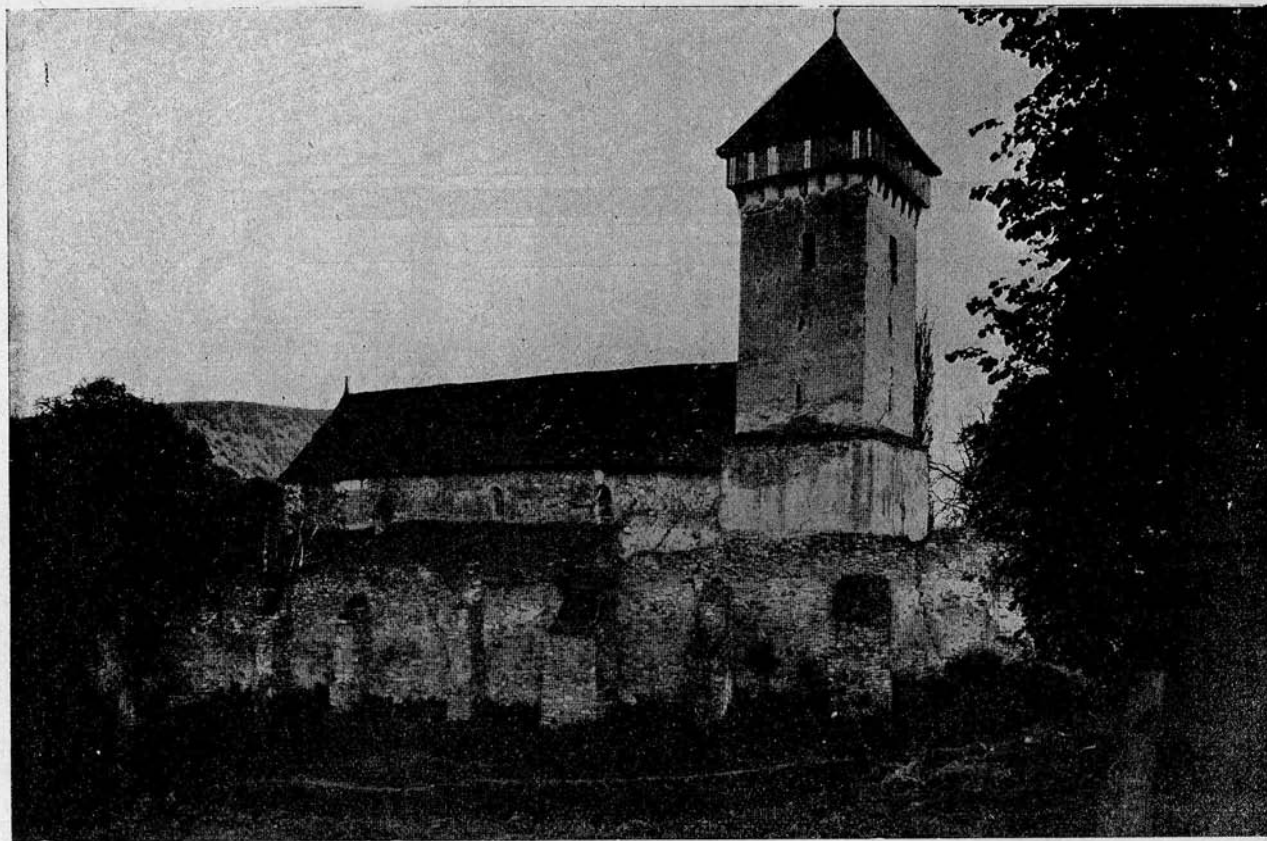
Meredeken a völgybe ereszkedő fensík szélén és nyugat felé hegylancz által határolva emelkedik a templom az őt körülvevő egyszerű körfal- és bástyákból álló templomvárral.

A templom késői csúcsíves ízlésben épült, de mint ilyenek, teljesen különálló jelentősége van. Alaprajza háromoldalú többszögű kórusból, egy fő és két mellékhajóból és a toronyból alakul. Ez utóbbinak földszintje egyszersmind előcsarnok. A templom nyugati oldala tervszerűen beleépült a torony homlokzatába. A mellék hajóknak nincs boltozatuk. A főhajót lapos mennyezet fedi, holott ez csúcsíves templomoknál nem szokásos. A mellékhajók boltozatnélküliségére hiába keresünk magyarázatot. A főhajó lapos mennyezetét azt hiszem azzal magyarázhatjuk hogy itt a háromhajós román bazilikának (amire már az előcsarnoknak a torony földszintjén való elhelyezése is utal) tehát román izlésű építészeti gondolatnak elgótosításával van dolgunk, mely utóbbi a szentély alakításában, egyes építési formákban, a mérművekben és a csúcsívekben nyilvánul. Mindez arról a rendkívüli életerőről tanuskodik, amely az erdélyi román bazilika sajátja. Az erdélyi román építészet alapgondolata úgy az alaprajz, mint a díszítés tekintetében, szegény ugyan, azonban tagadhatatlan, hogy benne az építészeti feladatnak önálló megoldása és sajátságos

AZ ALMAKERÉKI TEMPLOM
ALAPRAJZA

Plan de l'église d'Almakerék.

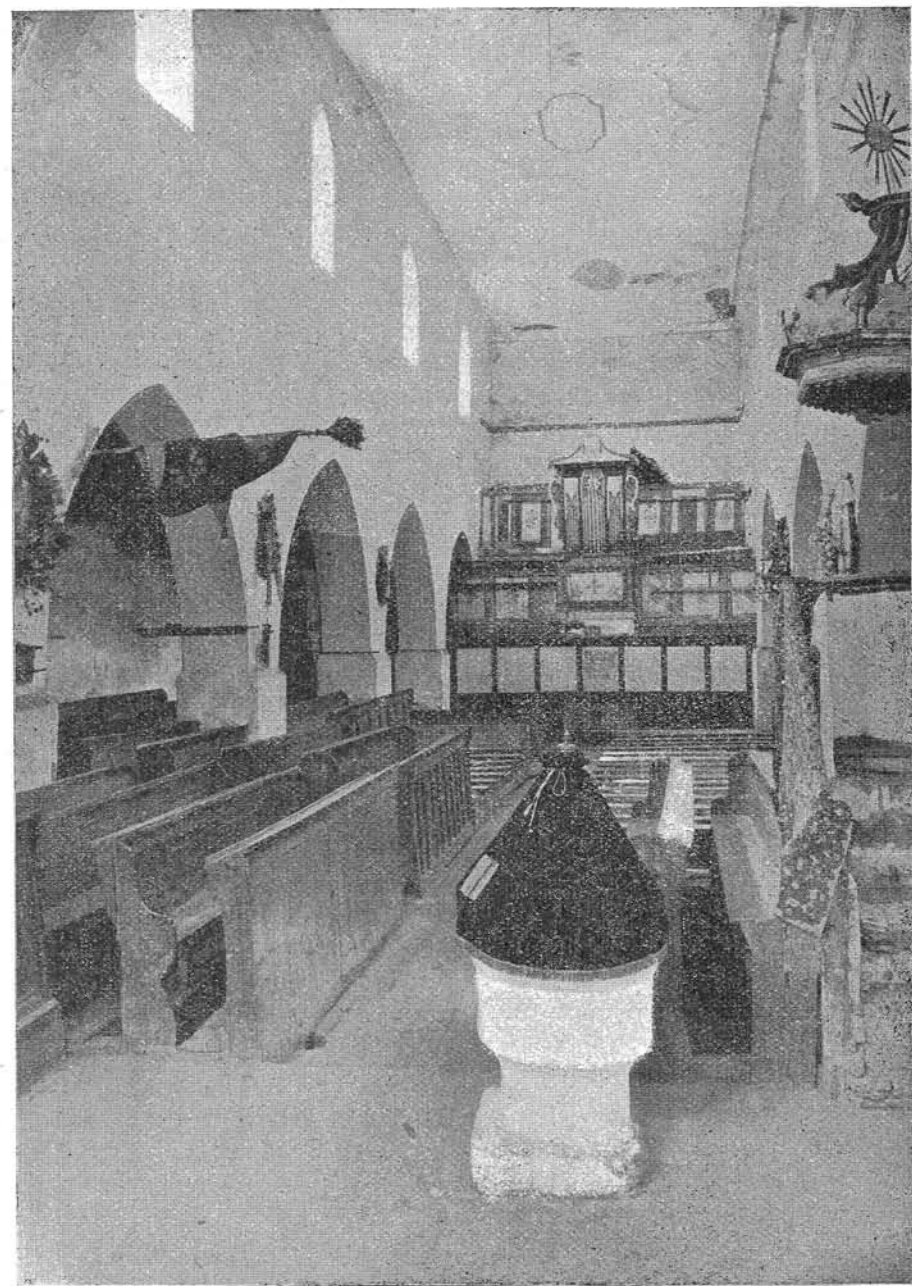
1. sz. kép. Az almakeréki templom látképe.

Fig. 1. Vue de l'église d'Almakerék.

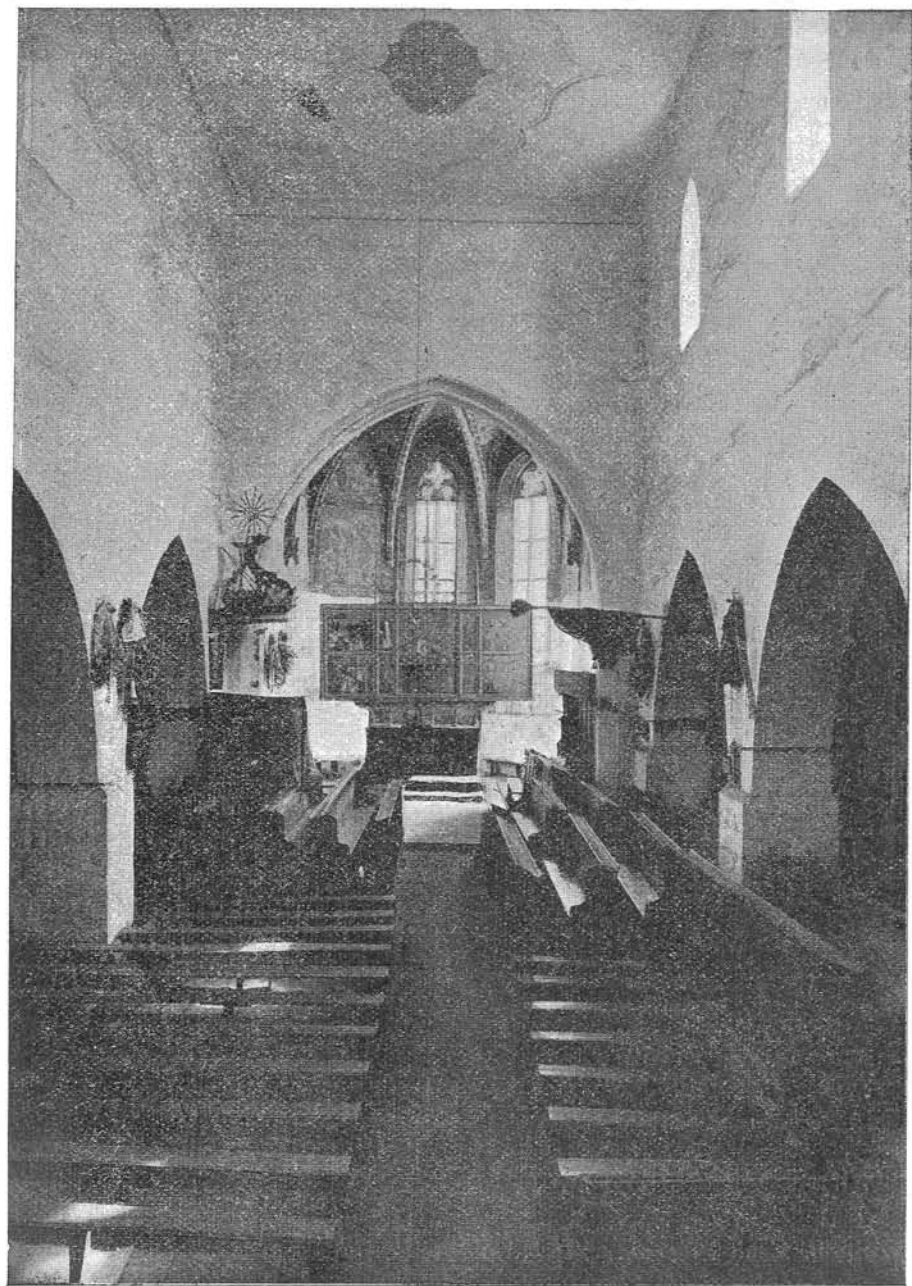
művészeti alapgondolat érvényesül. Ha e gondolatnak művészeti és esztétikai súlyát nem becsüljük is túl, el kell ismernünk mégis, hogy itt új típus teremtéséről van szó — ha mindjárt átvett alapon is. Ez pedig művészi cselekedet számba megy. Ez a cselekedet a hirsai építészeti iskola gondolatait úgy változtatta át, hogy a két tornyos alaprajzból egy tornyos fejlődött, a belépő csarnok pedig, mely ott a két torony között volt, itt a torony földszintjébe került. Ezt az egyszerűsítést oly módon eszközölték, hogy az erősített templomok későbbben oly gazdagon kifejlesztett rendszerének csirája már e román templomokban megvolt. A régi védőtornyot a parasztvárnak ú. n. donjon-ját u. i. felhasználták harang-toronyként is. Igaz, egyes esetekben szigorúbban ragaszkodtak a hirsai típushoz; így pl. a *harinai* és *kisdísznódi* templomoknál. Más templomoknak tornyot egyáltalában nem építettek, a *kistoronyi* templomnak pedig, mint kereszt alakú építménynek, egészen sajátos jelentősége van. Legtöbb román temploma azonban mégis az egytornyos bazilika típusához tartozik.¹ Hogy milyen mélyen gyökerezett az itt alapul szolgáló építészeti gondolat amaz idők stylusának tudatában, bizonyítja éppen az a tény, hogy a csúcsíves három hajós bazilika nagyon szorosan követte a román mintaképet, néha mégis azzal a változással, hogy a főhajó lapos famenyezetét, melyet az átmeneti stylus egyes építkezésénél (így *Szászsebesen* is) még megtartottak — boltozattal pótolták. Almakerék az az egyetlen hely, ahol a lapos famenyezettől nem álltak el és ha még egyszer arra utalunk, hogy a mellékhajókat is lapos famenyezet fedte be, úgy eléggé kiemeltük e templom rendkívüli voltát. Különössége még a padlására vezető csigalépcső, melyet kerek tornyocskába helyeztek el. Ez utóbbi a templom északi oldalán emelkedik a sekrestye és a kórus között.

Ezelőtt a torony nyugati homlokzatán levő kapun át mentek a templomba. Ez a kapu kemény homokkőből készült, lombos levelekkel és egy keresztvirággal van díszítve és az erdélyi templomok csúcsíves művészetének legjobb kőfaragó munkái közé sorolható, bárha éppen a legfelsőbb ív hátán levő lombos levelek figyelemreméltó lágy, sőt elmosódott stylizálást mutatnak. (4. sz. kép.) Ma már a kapu talapzata az alap tömeges omladék által okozott emelkedésében el van temetve. A torony földszintjén levő előcsarnok sem szolgál eredeti rendeltetésének, mert biztonsági okokból boltozatot építettek belé, a nyílásokat pedig, melyeken át három hajóba lehetett jutni, befalazták. Csaknem vízszintesen felezett állapotában most pinczének használják, melybe kis ajtónyílások segítségével a templomból lehet bejutni.

¹ V. ö. Roth: Zur Charakteristik der romanischen Kirchenarchitektur in Siebenbürgen. Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde XXXIV. (1911) 33 s. köv. 1.

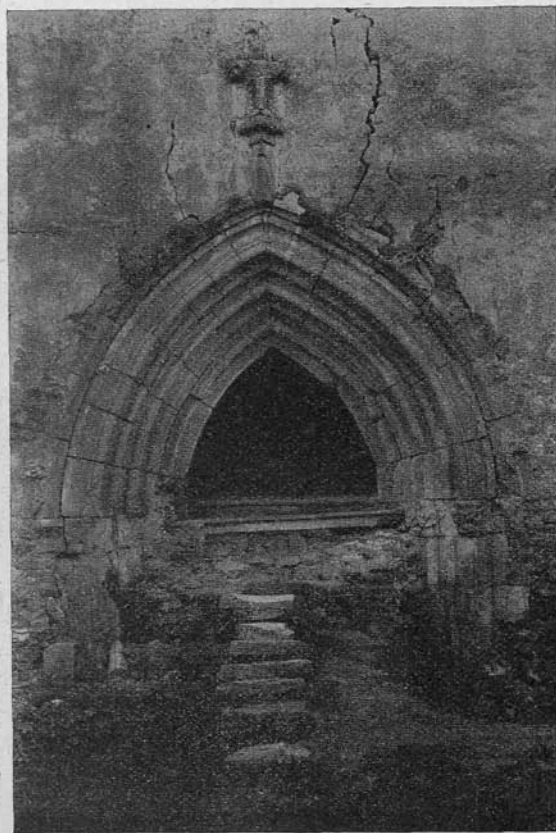

2. sz. kép. Az almakeréki templom belseje.
Fig. 2. Intérieur de l'église d'Almakerék.

3. sz. kép. Az almakeréki templom belseje.
Fig. 3. Intérieur de l'église d'Almakerék.

Ma az északi (5. sz. kép) és déli oldalon fekvő mellékkapun járnak be a templomba. A hajókat egymással összekötő tornác pillérei és csúcsos ívei egészen laposak ugyan, az ívek beosztása mégis olyan tökéletes arányú, hogy ismeretlen építőjükről csodálattal és elismeréssel beszélhetünk. Az erdélyi templomok között aligha van egy is,

4. sz. kép. Az almakeréki templom nyugati kapúja.
Fig. 4. Portail de l'église d'Almakerék à l'ouest.

amelyben hasonló szerény eszközökkel ennyire összhangzó művészeti hatást értek volna el.

A kórust (6. sz. kép) keresztboltozat fedi, amelynek bordái egyszerűen szelvényezettek. A zárókő az Apafiak címerét — galambokkal díszített sisakot mutatja a következő, nagy betűkből álló felírral: GEN (tile) SCV-TVM APPAE.¹ (Lásd a kép közepén.)

A kórus négyzetének zárókövét levélkoszorúba zárt emberi arc díszíti. (Lásd 11. kép közepén.) Ott, ahol a kórus bordái a kórus négyzetével találkoznak és a kórus falának hosszoldalain pihennek, díszmenyезet van, mely alatt egy gyámkövön (7. kép.) fülkében szentnek a szobra

állt. Ilyen szobor kettő volt, de egyik sem maradt meg. Ez az egyetlen eset az erdélyi templomokban, hogy ilyen módon állították fel szentek szobrait. Csak a *szászsebesi* templom kórusának szobrai emlékeztetnek erre. A többi bordák egyszerűen mintázott gyámköveken nyugosznak.

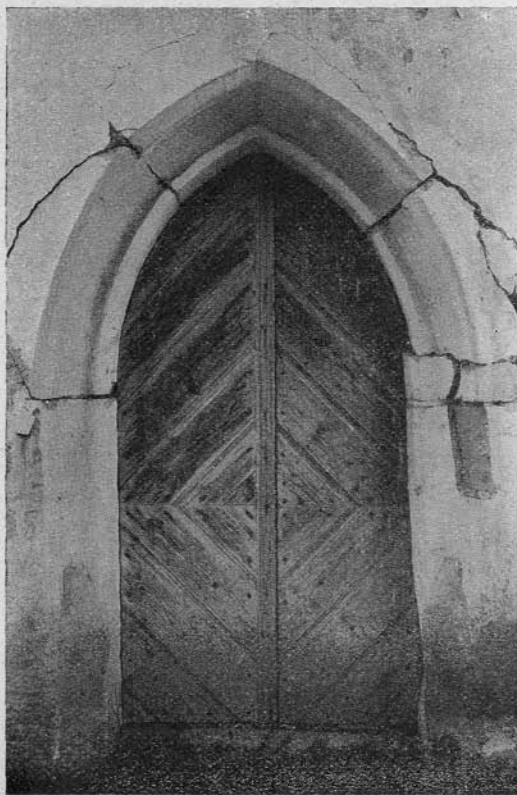
A templom méretei — amint ez a mellékelt alaprajzból megállá-

¹ V. ö. Szádeczky Lajos: Az Apafiak sírboltja és hamvai. Századok. 1909.

pítható — az egyes részek arányainak összhangja tekintetében ritka helyes érzékről tanúskodnak.

Különös figyelmet érdemelnek a kórus ablakainak mérművei. Az Erdélyben is divó gyakorlat szerint ugyanis az ablaknyílás ívében alkalmazott mérművet vízszintes elválasztó gerenda nélkül közvetlen kötik össze az ablakfél-fával vagy ablakfélfákkal. Az almakeréki ablakokon eltértek ettől a gyakorlattól. Itt az ablakív mérműve egy vízszintes gerendával stílusztikai egységet alkot. Erdélyen kívül eső területekről nem sikerült ennek az alaknak analogonjaira találni s így — legalább egyelőre — elszigetelten álló jelenségnek tekinthető. Ezek az elemek három vagy négy körszeletből alakított közszerkezetek. Negyediknek társul ez ablakokhoz egy kerek ablak a templomhajó déli oldalán, amelyet szintén a négy körszeletesmotívum díszít. A templom hajózata világosságot csak a felső fal kicsiny ablakain át nyer, amelyekben az egyszerű díszmű csak részben maradt épségben. Balra az oldártól a kórus északi falában a szentségtartó fülke van.

Díszes menyezet ékesíti, amely alatt a keresztrefeszítést ábrázoló lapos dombormű látható. Rácsos kis vasajtója, régi eredeti mű, mely rózsaival és rúdjaiknak változatos elrendezésével a díszítés szempontjából értékes elemeknek finom átérzéséről tanúskodik.¹ (8. kép.)

5. sz. kép. Az almakeréki templom északi mellék-kapúja.

Fig. 5. Porte du nord de l'église d'Almakerék.

¹ V. ö. Roth: Csúcsíves szentségtartó fülkék és házacskák Erdélyben. Arch. Értesítő XXX. (1910) 220 s. köv. 1.

6. sz. kép. Az almakeréki templom szentélye.
Fig. 6. Sanctuaire de l'église d'Almakerék.

A kórusból ugyancsak az északi falon levő csúcsíves ajtó vezet a sekrestyébe. Egyszerű, vízszintes záródású rácsos ablakon át kevés világosság szűrődik e helyiségbe, amelyben Erdély történetének egyik nagy korszaka záródott le. A dísztelen kriptában, mely a sekrestye alatt van, I. Apafi Mihály († 1690) és neje Bornemissza Anna († 1688) nyugodtak és magában a sekrestyében II. Apafi Mihály († 1713) és neje Bethlen Katalin († 1724) koporsói voltak, midőn őket az 1790-es években Weber almakeréki evangélikus lelkész jelenlétében szintén a sírboltban nyugvó rokonok mellé temették. Az egyszerű, borda nélküli keresztbaltos sekrestyébe vezető bejárást fenyőfa ajtó zárja, amely még csúcsíves. (9. sz. kép.) Vízfestékes nagy virágok díszítették, melyeknek nyomai még láthatók. A sírboltot nyilván csak utólag, nevezetesen akkor építették, mikor Bornemissza Annát a fejedelem kívánságára az almakeréki templomban eltemették. A sírboltba nem a sekrestyéből lehet jutni, hanem egy lépcsőn, mely az északi mellékhajóból induló nyíláson át vezetett le a sírboltba. Szükség esetén a betemetett lépcsőt megint szabaddá tették és befalazott nyílását feltörték. Így vált csak lehetségessé, hogy a község hagyományából a fejedelmi sírbolt létezésének emléke is elveszett. A kriptát dr. Szádeczky Lajos bontotta fel s ő emelte ki abból a két utolsó erdélyi fejedelmi pár földi maradványait, melyeket véglegesen egy Kolozsvárt építendő sírboltban fognak örök nyugalomra helyezni.

A templom mai bejárása a déli oldalon lévő csúcsíves ajtó (10. sz. kép) amely elé a 18-ik században előcsarnokot építettek. Az ajtót kovácsolt vaspántok fedik, melyeknek gotikus rajzát különösen liliomos végződéseik jellemzik. Tanulságos, hogy e vaspántok a csúcsíves mintának a parasztművészet felé hajló elfajulását mutatják. A műstylusnak a népies művészetbe való felvétele éppen Erdélyben az ajtópántoknál sajátos stylust teremtett, amelynek kiindulási pontját még ismerjük, de amelynek kialakulását és elterjedését erdélyi különlegességnek kell elismerni. Ilyen pántok voltak a *lesesi* és *keresdi* templomokban (most a segesvári múzeumban), továbbá a *körösi*, *nagyszebeni*, *szászújfalusi* (Nagyküküllő megyében) templomokban és egyébütt is.

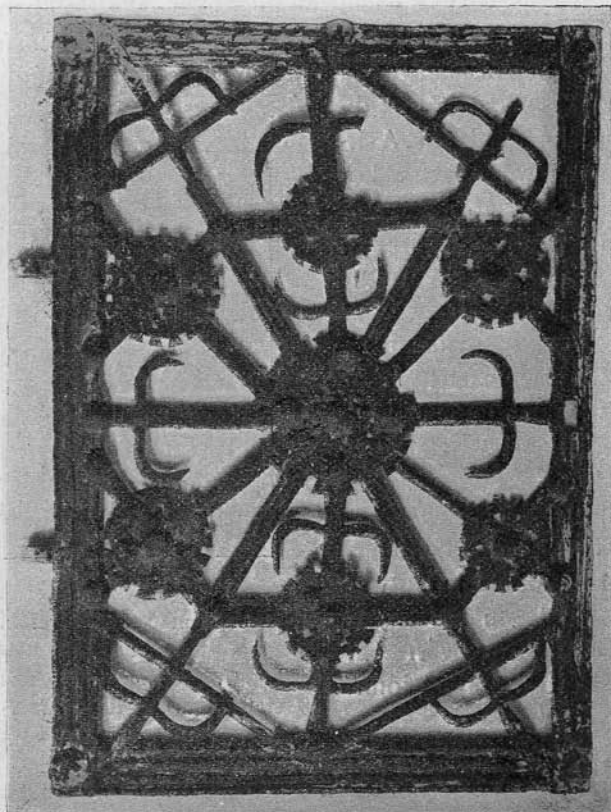
Az északi oldalon levő kaput ma már nem használják.

7. sz. kép. Egykor szobrot tartó gyámkő az almakeréki templomban.

Fig. 7. Console pour une statue dans l'église d'Alma-kerék.

Az almakeréki csúcsíves bazilika már sajátos építészeti formái által is kiváló helyet foglal el Erdély építészetének történetében. Ezt a jelentőségét még emeli az a tény, hogy szentélyében oly terjedelmű régi falfestmények maradtak fenn, melyekhez hasonlók Erdélyben nem találhatók.¹ Ma már a bűvárlat megdönthetetlen eredménye, hogy a templomok belsejének díszítése a szentek életéből vett jelenetekkel

Erdélyben is acsúcsíves időknek állandó ismertető jele. Legalább megkoczkáztathatjuk azt az állítást, hogy Erdélyben több olyan templom volt, melyet nagyterjedelmű falfestményekkel díszítettek, mint olyan, mely e kiváló és a középkori szellemnek annyira megfelelő díszítést nélkülözni volt kénytelen. Csak emlékeztetnünk kell a csúcsíves falfestmények többé-kevésbé jól megtartott vagy okiratilag említett maradványaira a Kolozsváron, Nagyszebenben, Szászsebesen, Brassóban, Medgyesen, Nagydisznódban, Apoldban, Homoródban, Segesváron, Darlóczban, Körösben, Beszterczében, Derzsben, Tatárlakában, Berethalomban és Bogácsban lévőkre.

8. sz. kép. Rácsos vasajtó az almakeréki templomban.
Fig. 8. Porte en grille de fer dans l'église d'Almakerék.

Habár a brassói freskó a templom keleti kapujának déli oldalán mostani állapota dacára is tiszta művészeti szempontból a legmagasabb

Habár a brassói freskó a templom keleti kapujának déli oldalán mostani állapota dacára is tiszta művészeti szempontból a legmagasabb

¹ V. ö. Roth: Die Freskomalereien im Chor der Kirche zu Malmkrog. Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenb. Landeskunde. XXVI (1903) 49 s köv. l.; 91 s köv. l.; 109 s köv. l.; 125 s köv. l.; 141 s köv. l.

értékű, a nagyszebeni keresztrefeszítés pedig nem csak terjedelménél és azon javítások következtében is, melyeket rajta a 17. században eszközölt Hermann nagyszebeni mester, de szerzője művészi egyéniségének tagadhatatlan érettségénél fogva is hazánk határain túl menő hírére reá szolgál; mégis az almakeréki freskók a magyarországi, de különösen az erdélyi festészet történetében első helyen említendők. Bárha csak egy részük maradt meg napjainkra, mégis a szentélybe vetett egyetlen pillantás is elegendő, hogy elképzeljük azt a hatást, amelyet a képekkel egészében kifestett középkorú templom tehetett a szemlélőre. Nem csak a községben még élő hagyomány, hanem alakoknak, fejeknek és dicsfénynek a meszelésen is áttünő körvonalai, továbbá különösen a templom északi oldalán látható csekély maradványok arra utalnak, hogy az egész templom külseje és belseje teljesen festményekkel volt fedve. 1882-ig a freskók a szentélyben egész terjedelmükben láthatók voltak, de azon évben körülbelül 3 méternyi magasságig bemeszelték azokat.

Mielőtt e falképek leírására és méltatására térnénk, a templom korának kérdésével és ezzel kapcsolatosan a festmények korának kérdésével kell foglalkoznunk. E feladatot lényegesen megkönnyebbíti az a körülmény, hogy a szentélyszög délkeleti falán

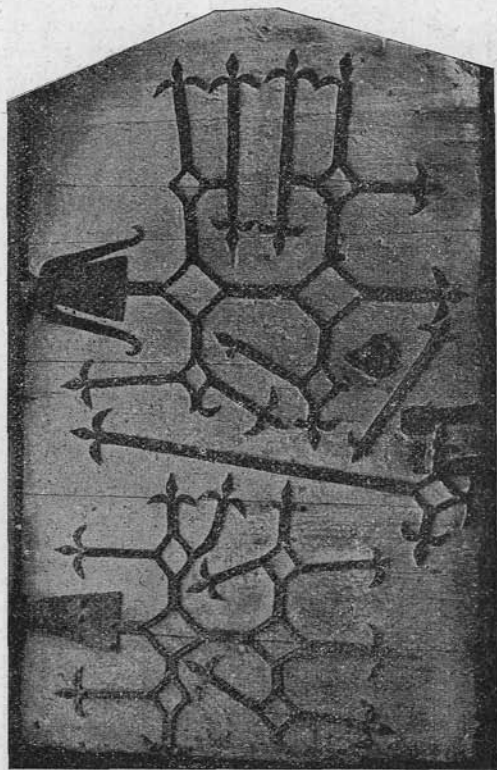
számos, régibb és újabb keletű gót ízlésű folyóírásban, búcsújáró által bekarczolt felírat található: „*anno domini millesimo quadringesimo quinto... dominus Nicolaus... exstitisset dampnum.*“ Ebből kétségkívül az következik, hogy a templom már 1405 előtt ki volt festve és minden esetre már jóval előbb épült. Okmányyszerű adatok teljes hiányában, nem vagyunk képesek a templom építésének évét határozottan megjelölni. Ha tehát kellő elővigyázattal akarjuk az évszámot megállapítani, úgy tekintettel a

9. sz. kép. A sekrestye ajtaja az almakeréki templomban.

Fig. 9. Porte de la sacristie dans l'église d'Almakerék.

képeken látható alakok ruházatára, állíthatjuk, hogy a templom a festményeivel együtt a 14. század utolsó negyedében keletkezett. E mellett nem lehetetlen, hogy a templom oltára egy-két évtizeddel korábban készült. Ha már most a képek tartalmát vesszük szorosabban szemügyre, úgy azt látjuk, hogy ezt a bibliai történetek, legendák és a megfelelő kor történetei szolgáltatják.

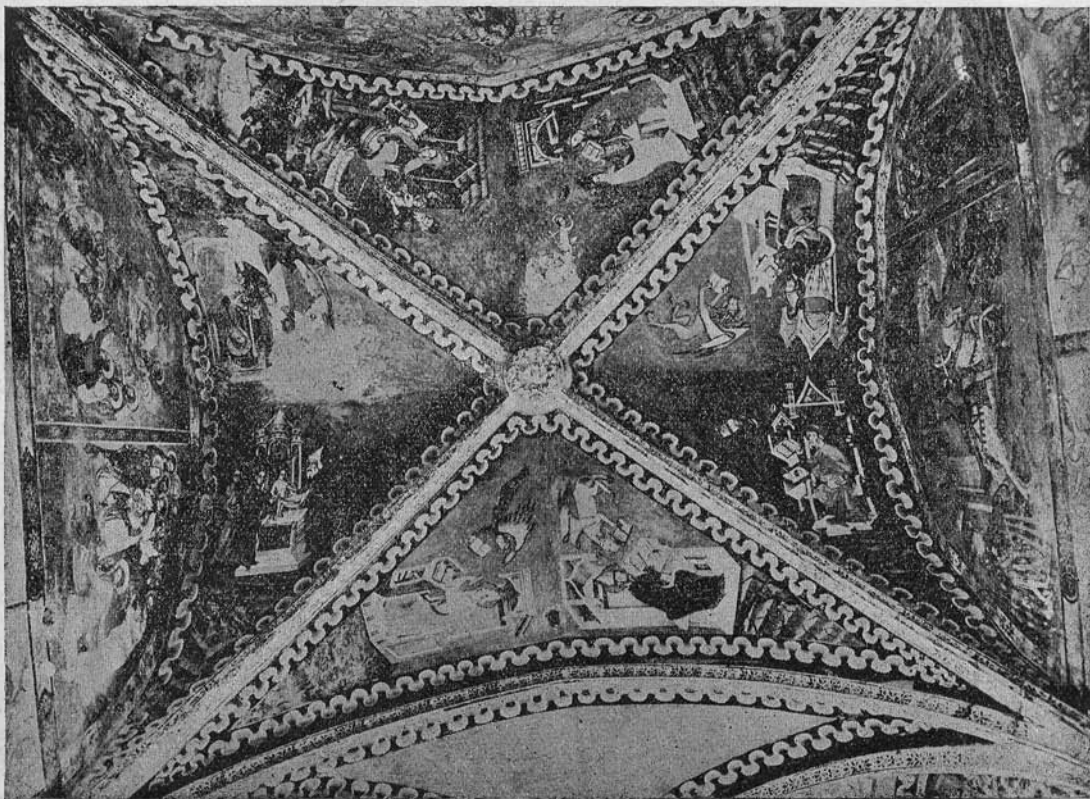
10. sz. kép. Az almakeréki templom déli kapújának díszítményei.

Fig. 10. Les ornements de la porte sud dans l'église d'Almakerék.

Bibliai részök Jézus életét tárgyalja az angyali üdvözletől a feltámadásig együttvéve tizenöt egyes képre terjed. Az egyes jelenetek chronologiai egymásutánjától részben eltekintett a művész; egyes jeleneteket nagyobb felületre ábrázolt, mint másokat.

E sorozat, mely már terjedelménél fogva is figyelmet érdemel, a boltozat nyugati mezején, a szentélynégyzet fölött *az angyali üdvözlettel* kezdődik. (Lásd 11. kép felső mezejének a nézőtől vett jobb oldalán.) Díszmennyezetes trónuson Mária keresztbe tett karokkal ül és előtte térdepel félig ülő helyzetben a fehér öltözetű Gábor arkangyal. Hajját szalag tartja össze, szárnyai pihennek. Jobbját felemeli és baljában beírt szalagot tart, a melyen gót ízlésű kis betűkkel írott szók olvashatók:

ave maria. A felhőkben az Atya látható. Haja és szakála fehér. Mindkét kezével a kisdéd Jézust fogja és Mária felé tartja. A kisdéd a vállához támasztott keresztet tart. Előtte a szentlélek röpül galamb képében. *E szerint a gyümölcsoltó boldogasszony képe a Szentháromság ábrázolásával van egybekötve*. A festőt minden esetre az a szándék vezette, hogy az angyali üdvözet mysteriumát és az Üdvezítő isteni származását szemléltesse teljesen az ő korának szelle-

11. sz. kép. A szentélynégyyszög boltozatának képei az almakeréki templomban.

Fig. 11. Le peintures sur le plafond du carré du sanctuaire de l'église d'Almakerék.

mében, mely gyümölcsoltó boldogasszony szent titkában a Szentháromság megnyilatkozásának tényét is látta¹. Emlékezzünk csak arra, hogy az angyali üdvözlét ábrázoló olasz képeken az Atyaisten gyakran együtt található a Szentlélekkel. „A középkori ábrázolásoknál gyakran találkozunk azzal a szokással, hogy a hirdető angyaltól eredő sugarakat egy, az Atyától kiáradó Jézus-lélekkel megosztják, nyíltan

12. sz. kép. A Lábmosás jelene az almakeréki templom falfestményei közt.
Fig. 12. *Le Lavement des pieds*; peinture sur le mur de l'église d'Almakerék.

abból az okból, hogy a Szentháromság titkát annál világosabbá tegyék a nézők előtt².

Mária trónusának motivumát a művész tizenkét képben folyton változtatja. Az esetek felében e változatok ülőpad és díszmenyezetből álló gót ízlésű alakot mutatnak.

¹ Ld. Roth ugyanott 94. l.

² Ld. Detzel: *Christliche Ikonographie*. Freiburg 1894. I. k. 170. l.

A boltozati mező északi oldalán *Krisztus születését* találjuk. (L. 11. kép felső mezejének a néző szempontjából vett bal oldalán.) Ez — ellentétben az előbbi képpel — nélküli a mysticizmust és mestertünk csak — a maga korszakában oly gyakran ábrázolt — jelenet jellegző motívumainak visszaadására szorítkozik. Így Mária, kinek fején kendő van, félig felemelkedve, dísz nélküli ágyban fekszik, melynek fehér lepedője a földre lóg le. A háttérben ől látszik, melynek zsendelyes

13. sz. kép. Az *Utolsó vacsora*; az almakeréki templom falképe.

Fig. 13. *La Cène dernière*; peinture sur le mur de l'église d'Almakerék.

teteje fapóznákon nyugszik és falai fonott vesszőkből állanak. Mária oldalán a baba előkészületeket tesz, hogy az újszülöttet megfürösse. Mária kezét a fürdőkádba mártja, mintha arról akarna meggyőződni, hogy a fürdővíz elég meleg-e. E kád feltűnően hasonlít azokhoz, a melyek Erdélyben ma is divatosak. A ki ismeri a középkori képeket, nem csodálkozhatik, hogy e képen nem hiányzik József, a ki köpenyt és hegyes prémes-sapkát visel és hogy az ólban ott van az ökör meg a szamár.¹ A jelenet kedves voltát emeli, hogy József a kisdéd Jézust

¹ V. ö. Jesaiás 1. 3; Habakuk 3. 2, — Detzel ugyanott I. k. 182, s köv. lap.

térdein tartja. Az ál-Máté evangéliuma arra jogosítana, hogy képünk hátterében a hitetlen Salomét ismerjük fel, a ki Jézus csodás születéséről sajátkezüleg akart meggyőződni.¹; azonban lehet, hogy a művész egyszerűen a jelenet hagyományos ábrázolásához tartotta magát, t. i. hogy az eseményt emberivé tette ez által, hogy a maga profán láthatára szerint ábrázolta.

A chronologiai sorrend megszakításával, Krisztus születése mellé sorakozik az északi boltmezőben *Krisztus bemutatása a templomban*. (Lásd 11. képen a néző szempontjából bal oldali mező alsó sarkában.)

A gyermek az oltáron áll, a mely mögött kerek és hegyes alakokból álló építmény emelkedik. Mellette a fehér szakálú Simon hosszú palástban, hegyes zsidókalappal a fején. Jézus jobbján látjuk Máriát s mögötte egy asszonyt dicsfény nélkül. Feltűnő, hogy József hiányzik. Az a kendő, melyet Simon kezei fölé terítve látunk, a templomban való bemutatást tárgyaló festményeknek ősrégi leltári darabja. Már a Codex Egberti egyik képen találjuk, a vatikáni múzeumnak² a 13. századból származó reliquiariumán, Szt. Severin mesterének egyik festményén³ és végül magának az almakeréki oltárnak egyik festményén is. Lehet, hogy „e motivum ama korszak gyermekies szelleméből ered, amely külső eszköz- és utalásokkal is ki akarta emelni Krisztus isteni voltát környezete emberi voltával szemben“.⁴

Ugyanazon boltozati mezőben ábrázolták még a *napkelet bölcseit* is. (U. a. mező felső sarok.) E kép szerkezete felette egyszerű. Mária trónuson ül, térdein a kised Jézus. Jobb oldalt József ül. Jelmez és arckép a születés képéből valók. A napkeleti bölcsek hosszú, egyszerű redőzetű ruhákat viselnek; egyikök térdepelve nyújtja át adományát s a kised gyermekies vágyódással nyúl utánna. A kezdetleges művészet e bájos vonásai mutatják, hogy a mester mi módon élte bele magát ábrázolásának szellemébe és hangulatába.

E képpel végződnek a Jézus gyermekkorára vonatkozó ábrázolások, hogy aztán a kinszenvedés történetének ábrázolására térjen át a festő. A *lábmosással* kezd, a szentély északi falának jobb felső felében. (12. kép.) Az előtérben az Üdvözítő térdel Péter előtt, míg a többi tanítvány a háttérrel tölti ki. Alakjaiknak mozdulatai és különösen kezeiknek tartása az Üdvözítő önmegalázása fölött érzett csodálkozásukat árulják el. Nyilván Péternek e kérdése lebeg a művész előtt: „Uram, te mosnád meg lábaimat?“ (János 13. ó.) Krisztus egészen fel van öltözve, vállán törülközővel, melynek vége hátul szabadon lebeg; vilá-

¹ V. ö. Detzel I, k. 183. l.

² Ugyanott 199. lap.

³ Ld. a képet: Janitschek, Geschichte der deutschen Malerei. Berlin, 1890. 238. l.

⁴ Ld. Roth ugyanott 96. l.

gos tehát, hogy a művész a bibliának azt a helyét, (János 13. 4.) mely szerint az Úr a lábmosás előtt ruháját levetette és kötényt kötött, nem vette tekintetbe.

E képtől jobbra eső falrészletet az *utolsó vacsora* képe díszíti (13. kép.) Kerek asztal körül ül az Üdvözítő tanítványai körében. A tanítványok mozdulatai arra utalnak, hogy az a pillanat van megrögzítve, melyet János (13. 22.) e szavakba foglalt össze: „Ekkor a tanítványok egymásra tekintének és elszomorodának, hogy kiről beszéle“ s amelyről Máté mondja: (26. 22.) „És nagyon elszomorodának és mindegyikök kezdé kérdezni tőle: Uram, én vagyok?“ Jellemző, hogy Judás feje körül nincs dicsfény. Az asztalon egy tál hal és sütemények láthatók, melynek alakja hasonlít az ünnepi font kalácshoz. A halaknak ez az ábrázolása, mely meg van már a ravennai szt. Apollinaris templomának az utolsó vacsorát ábrázoló s a VI. században készült mozaikján, melyről Detzel azt mondja,¹ hogy a szent eucharistiának arra a jelképes ábrázolási módjára emlékeztet, mely a katakombákban található. E halak tehát bizonyítják, hogy itt nem a passah lakomáról van szó, hanem az eucharistiáról. Hal és kenyér vagy csodaszerű kenyérszaporodásra vonatkoznak (János 6, 1—15; Máté 14, 19—21; 15, 32—30) vagy a két tanítvány vacsorájára a feltámadás után (János 21, 1—13), a melyek az Úrvacsorának, az Úr asztalának jelképes ábrázolásai.² Mindazonáltal nem mernők elhatározni, vajjon mesterünk tényleg az úrvacsora eucharistiás eszméjére gondolt-e és tudatosan akart-e jelképes képét festeni, mikor halat festett az urvacsorába, avagy „távol tartván magát mystikus és transcendens elmélkedésektől kora typologiai képkincséből merítette-e.“³

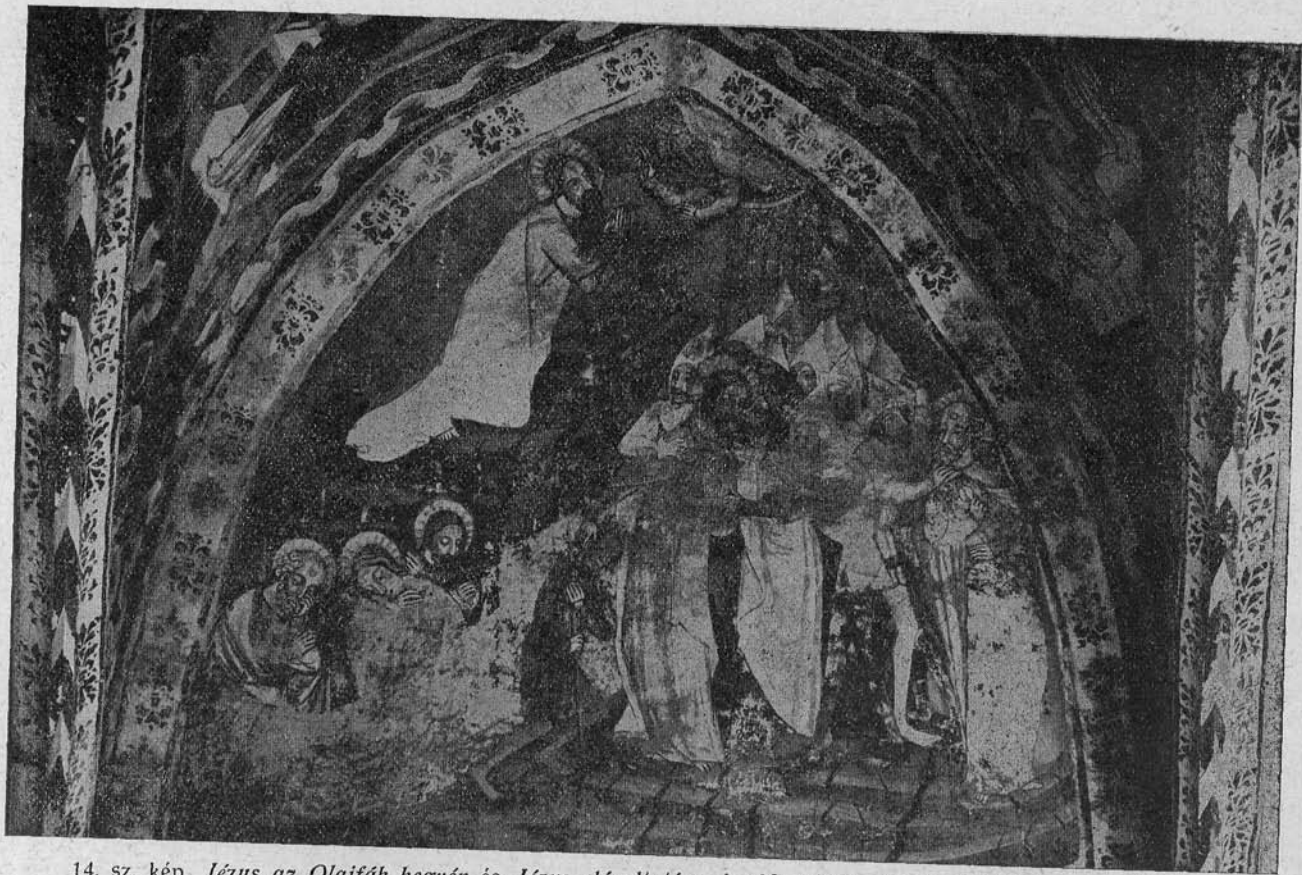
A szentély ugyanazon oldalán, a második falfelület felső mezejében levő legközelebbi festmény kettős kép, a mennyiben *Jézust az Olajfák hegyén* az alvó tanítványokkal, továbbá *Jézus elárultatását és elfogatását* ábrázolja. (14. kép.) Az elhatároló lécz, mely az alma-keréki képczyklus egyes jeleneteit egymástól elválasztja, csakis a helyszűke miatt maradt el a két jelenet közül. Festőnknek nyilván nem voltak aggályai, hogy a képeknek közvetlen és el nem választott egymásutánja azoknak hatását és egységes jellegét megcsorbítaná.

Azon a képen, mely az Üdvözítőt az Olajfák hegyén ábrázolja, Jézus fent imádkozik. Lent három tanítvány alszik. Péter és János felismerhetők, mivel hasonlítanak az előbbi képek hasonló nevű alakjaihoz. A felhőkben maga az Isten jelenik meg. A kép szerkesztése egészen hagyományos szkémát mutat. Nemcsak arra a hasonló tárgyú

¹ Ld. Detzel ugyanott I, kötet 334. lap,

² Ld. Detzel ugyanott II, köt. 25. l.

³ Róth, ugyanott 111. l.

14. sz. kép. *Jézus az Olajfák hegyén és Jézus elárultatása és elfogatása*; az almakeréki templom falképe.
 Fig. 14. *Jésus au Mont des Oliviers et Jésus trahi et fait prisonnier*; peinture sur le mur de l'église d'Almakerék.

fali képre emlékeztet, mely a brixeni templom keresztfolyósójában van,¹ hanem a nagyszebeni és szászsebesi evangélikus városi templom két kőből való domborművére,² és a segesvári múzeumban levő miklós-telkei miseruha ügyes képére is.

Hogy az almakeréki képen az elárultatás és az elfogatás, bárha valóban egymást követő cselekmények, mégis nem vonattak össze egy jelenetbe, azt épen az magyarázza meg, hogy e tárgyak ábrázolásánál az általánosan divó szokás volt mérvadó. Annak, aki a korai és későbbi középkor festészetét ismeri, nem kell külön kiemelni, hogy e két eseménynek egy jelenetté való összevonásánál nem lehet szó festőknek találmányáról. Korai példa erre a ravennai Szt.-Apollinaris templomában levő mozaik.³ A jelenetek összevonásának oka a drámai cselekmény lényegében fekszik.

Mialatt Jézus a jobb kezével az előtte térdeplő Malchus főpapi szolgának fülét gyógyítja, Judás megcsókolja őt. A poroszlóknak fején hegyes zsidókalap, kezükben hosszú lándzsa van. Egyikök jobb kezével Pétert ragadja meg, bal kezét pedig ütésre emeli. A háttérben egy toronykapú Jeruzsálem városára utal.

A kínszenvedés legközelebbi jelenetét a szentély északi falának a harmadik mezején látjuk. Ez *Krisztust bírái előtt* ábrázolja. (15. sz. kép.) Katonák kísérik őt a törvény elé. Leeresztett karokkal áll a bírák széke előtt, a melyen Amias és Kaifás egymás mellett ülnek, Kaifás élénk taglejtéssel Krisztushoz beszél, míg Kaifás fején a főpap hasított fővegével ruháit elszakítani készül. Annak bizonyágaképen, hogy mily mélyen gyökereztek a keresztény képkincs szerkezeti eszméi az Athos-hegyi festészeti kézikönyv megfelelő helyét idézzük, melynek előírása, eltekintve néhány eltéréstől, megegyezik az almakeréki kép kivételével: „Amias és Kaifás Krisztus felett bíraskodnak... Egy palota és egy aggastyán, bő ruhákba öltöztetve és nagy, ketté hasadt főveggel trónuson ül és ruháit szakítja el. Mellette Kaifás áll, ősz hajjal, hosszú szakállal; bosszus. És Krisztus előttük meg van kötözve, egy szolgáltelegeli. És írástudók és pharizeusok. És két ember áll előtte és Amiásnak mutatják“.⁴ Ez előírással az Athos-hegyről való festőkönyv, mely valószínűleg a 16., de talán csak a 17. században keletkezett, semmi újat nem teremtett, mert már Giotto Krisztust Amias és Kaifás előtt a padovai arénában ábrázolta volt. Ezért is állíthatjuk, hogy az almakeréki fali kép szerkesztését is a hagyományos eszmekörből merítették.

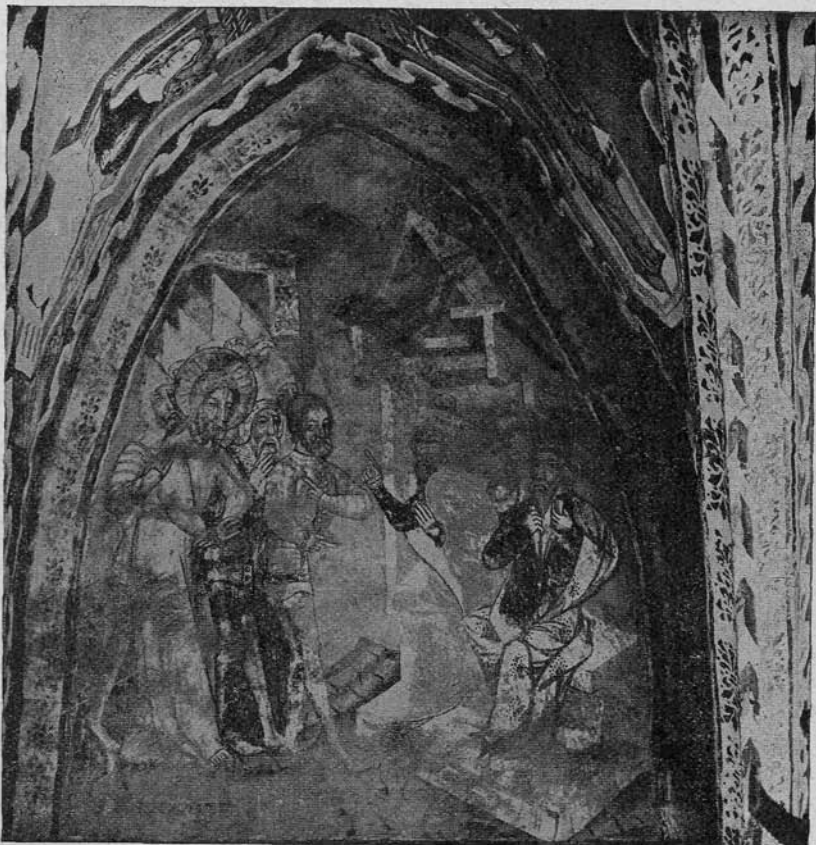
¹ V. ö. Detzel ugyanott III. köf. 353. l.

² Ld. a képet Roth: Geschichte der deutschen Plastik in Siebenbürgen. Strassburg 1906 XII. tábla.

³ Ld. Detzel ugyanott I. köf. 359. l.

⁴ Schäfer-féle kiadás. 201. l.

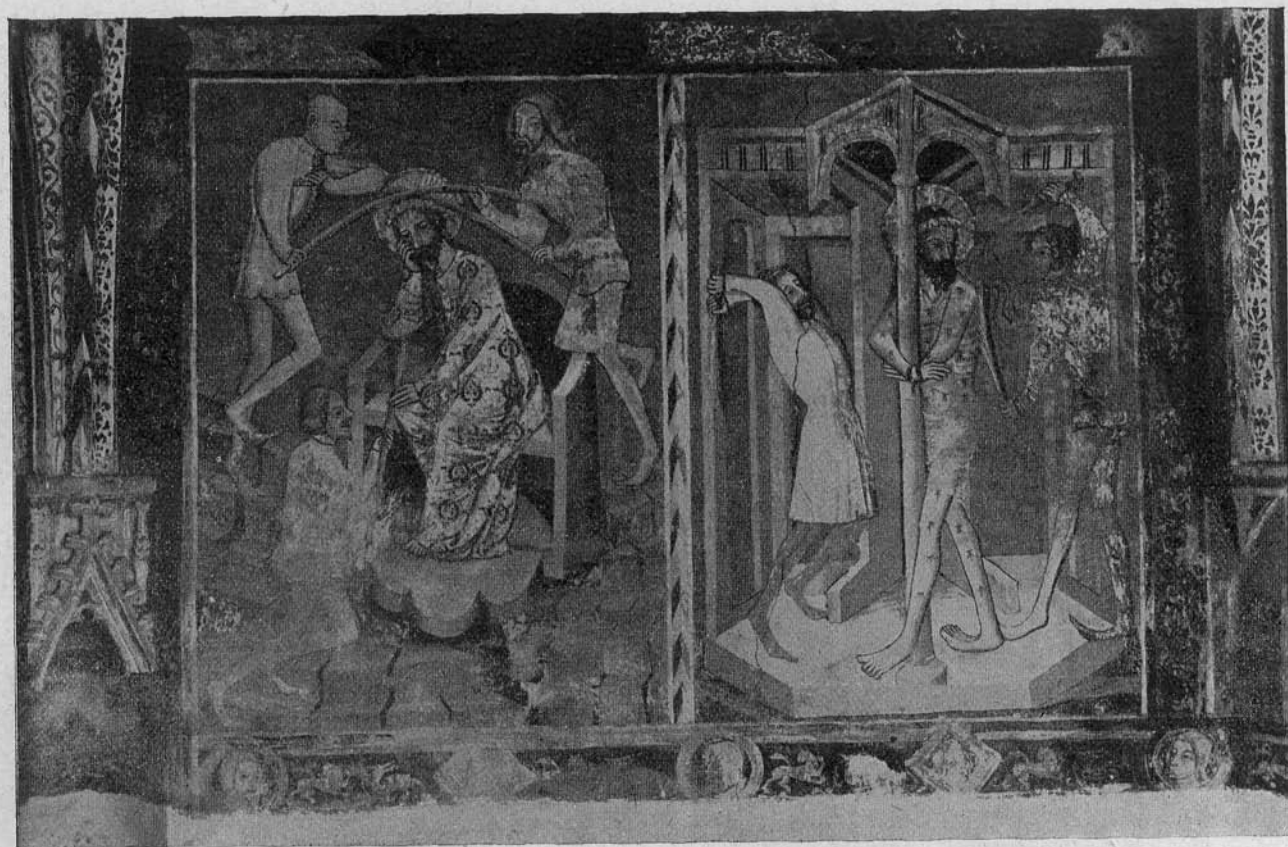
Ugyanazon mezőben, melyen a Jézust az Olajfák hegyén és az elfogatását festették, van az említett jelenetek alatt egymás mellett a *tövískoszorúval való koronázás* és az *ostoroztatás képe*. (16. kép.) Mindkét motívum alkalmat nyújt a középkori művésznek, hogy képességeit nyers realista munkán gyakorolja. Az olasz renaissance mesterei csodálatos önuralommal és mérséklettel festették még a legridegebb

15. sz. kép. *Krisztus birái előtt*; falkép az almakeréki templomban.

Fig. 15. *Le Christ devant ses Juges*; peinture sur le mur de l'église d'Almakerék.

affektusokat is. Az általuk ábrázolt átszellemült szenvedésnek nyoma sincs ama tisztán realista kinzó jelenetekben, a melyekkel a korai német művészetben találkozunk. Hogy ilyen realista ábrázolások megalkotásánál mennyiben működött közre az a vágy, hogy Krisztus áldozatának jelentőségét a testi szenvedések súlyos voltának mentől rövidebb hangsúlyozása által fokozzák, az nehezen ítélni lehet meg. A lélektani motívumok ugyanis az egyes művésznél részben korának általános viszonyai

16. sz. kép. A Tövis-koszorúval való koronázás és az ostoroztatás; falkép az almakeréki templomban.
Fig. 16. *Le Couronnement d'épines et la Flagellation*; peintures sur le mur de l'église d'Almakerék.

által határozhatók meg s ezeknek ismeretével vajmi hiányosan rendelkezünk; másrészt egyéb bizonyságokkal, melyeknek hiánya e tekintetben csaknem a lehetetlenség elé állít bennünket. Annyi azonban bizonyos, hogy a drámai és realista vonás erőszakos kiemelése nem befolyásolta kedvezően az áhítat emelésére szánt képeket.

A töviskoszorúval való koszorúztatás jelenetében Jézus kerek, félmagas támlával ellátott tömör széken ül. Palást fedi, melyet rámintázott czifra rajz ékesít. Előtte poroszló térdel és nád-jogart nyújt át neki. Jézus a fejét jobb kezére támasztja, míg két bakó a töviskoszorút két keresztbe tett doronggal a fejére nyomja. Hogy itt a töviskoszorúval való koszorúztatásnak a képzőművészetekben szelvében divó súlyosbításával van dolgunk, a mely a bibliában semmire nem támaszkodhatik, annyira ismeretes, hogy nem is kell külön példákat idéznünk.¹ Képünkön Krisztusnak egy kínzója tréfás alaknak ábrázolódik, nagy, vigyorgó szájjal, hegyes nyakszírttel és a torzított kifejezéssel. Hogy derültebb jeleneteknek a kínszenvedés komor történetébe való bevétele lényegben az egyházi szindaraboknak, a misztériumoknak befolyása alatt történt, ismert dolog, a mióta a képző- és előadó művészeteknek kölcsönös egymásra hatása kiderült. Hóhér és ördög voltak a középkori képes könyvek tréfás alakjai; nem csodálhatjuk tehát, hogy velük Almakeréken is találkozunk.

Krisztus ostoroztatásának képe a kezeivel az ú. n. kínszenvedés oszlopához kötött Üdvözítőt mutatja. Ez az oszlop sajátos épület-félébe van beépítve. Két bakó teljes erejével tüllegeli az Üdvözítőt, úgy, hogy egész testét sebek borítják.

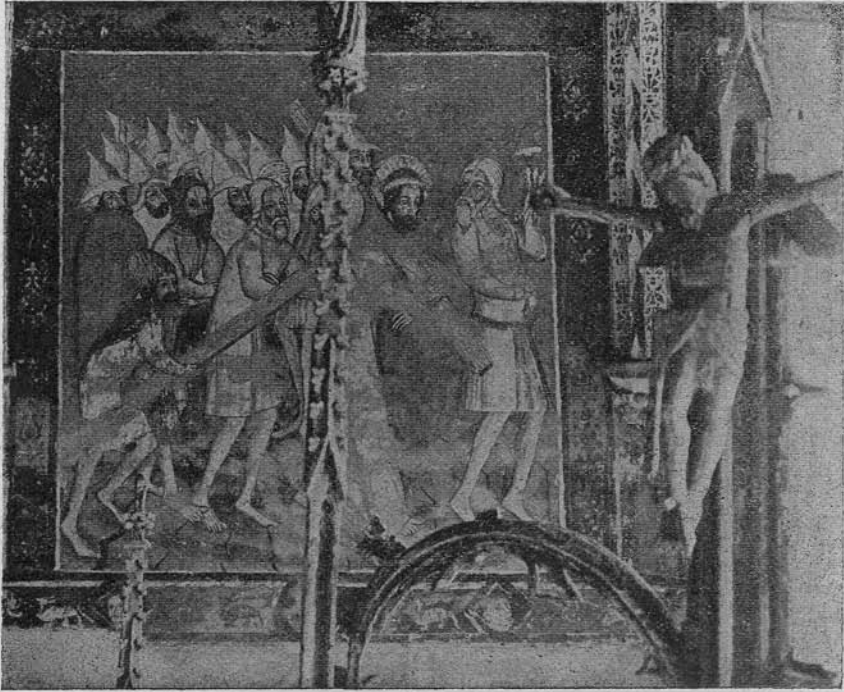
Jellegző a lehetőleg hangsúlyozott ábrázolás szándékára, hogy az egyik bakó két bottal is üti az Üdvözítőt, míg a másik lábujjhegyre áll, a felső testét visszahajtja, hogy lehető nagy erővel üthessen. Különösen érdekes a kínszenvedés oszlopa, melynek fantasztikus kialakulása azt is bizonyítani látszik, hogy a festő közel állt ideje miniatűr-festészetéhez. Ebben találjuk ugyanis igen gyakran a szerkesztési részleteknek díszítményekké való olyan átalakítását, mely csak a rajzoló kényekedvére vezethető vissza, nem a valóságra. Különben is feltételezhető, hogy nagyon szoros összefüggés lehetett freskó és könyvfestészet között. Így pl. biztos, hogy Giotto jelentőségelteljes működését francia miniatűrök tanulmányozása befolyásolta.² Itt nincs helye annak, hogy a Krisztus kínszenvedésének ábrázolásában uralkodó változatosságot tárgyaljuk, csak annyit legyen szabad megjegyeznünk, hogy a legrégebbi efféle ábrázolások pl. a Codex Egberti nevezetű képes kéziratban lévők, a szenve-

¹ Egynehány ugyanon szellemben tartott és ugyanon motívumokat felhasználó példát említettem a „Korrespondenzblatt“-ban. XXVI. 114. l.

² V. ö. Hermann Grimm: Das Leben des Michelangelo. 15. kiadás. Berlin és Stuttgart, 1909. I. köt. 18. l.

dések képét enyhíteni és elgyöngíteni igyekeznek. A később beálló fokozás a realizmusnak a 14. és 15. században való elterjedésével függ össze.

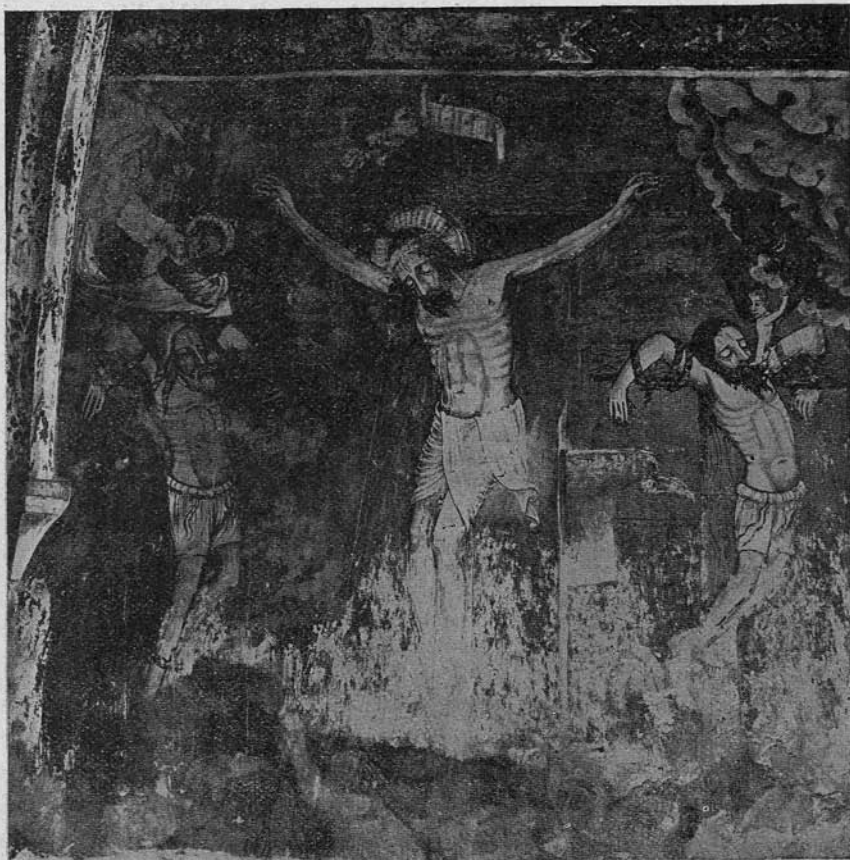
Krisztust a bírái előtt ábrázoló kép alatt látható a *keresztthordozás jelenete*, (17. kép) mely csoportosítás és felfogás dolgában egyszerűsége daczára egységesen ható *compositio*. Az Üdvözítő a keresztet jobb vállán hordja; a kereszt felső karja elmaradt, nehogy az Krisztus fejét eltakarja. A kereszt alját a Kyrenebeli Simon segíti fel. Ennek fejét

17. sz. kép. A *Keresztthordozás*; falkép az almakeréki templomban.
Fig. 17. *Jésus portant la croix*; peinture sur le mur de l'église d'Almakerék.

bolyhos prémes sapka fedi. Nagyon valószínű, hogy e sapka az erdélyi népviseletnek egyik legrégebb darabját ábrázolja, mert a népnél még ma is otthonosak az ehhez hasonlók. A menet élén egy ember halad, aki bal kezében kalapácsot és szögeket visz. Az Üdvözítőt két tanítványa követi. A kép háttérében zsidó férfiak vannak, a kik hegyes fővegekről ismerhetők fel. Egyházi előírás szerint sárga vagy vöröses sárga színűeknek kellene lenniök. E fővegformát már a 12. századból való képeken megtaláljuk, noha csak az 1315-iki egyházi gyűlekezet köte-

lezte a zsidókat az ú. n. zsidófövegek viselésére.¹ Nem csodálkozhatunk ennél fogva, ha ez a viselet látható a rozsnyói János mesternek 1445-ben készült s a keresztrefeszítést ábrázoló freskóján is a nagyszebeni ev. városi templomban. Képünkön a zsidók fővegen kívül oly palástot is viselnek, mely a fejet is betakarja és csak az arcot hagyja szabadon. A zsidók egyike felemeli kezét, hogy Jézust megüssse.

18. sz. kép. A Keresztrefeszítés jelenete az almakeréki templom falképei közt.
Fig. 18. *Le Crucifiement*; peinture sur le mur de l'église d'Almakerék.

Legnagyobb terjedelmű a fali képek közül a *keresztrefeszítés jelenete*, melyet az északi szentélyfal nyugoti mezejére festettek. (18. sz. kép). Kétségen kívül ez a legjetentékenyebb a kínszenvedés köréből vett képek között. Nemcsak azért, mert az emberi testet bonczítani szem-

¹ V. ö. Detzel ugyanott I. köt. 378. l. — Weisz: *Kostümkunde*. Stuttgart 1872. III. köt. 147. l.

pontból nagyobb biztonsággal ábrázolja, hanem azért is, mert a keresztre feszített Jézus arcvonásaiban a szenvedést és fájdalmat kifejezésre tudja juttatni. Képünk azt a jelenetet rögzíti meg, midőn az Üdvözítőnek ecetes szivacsot nyújtanak és midőn Longinus az ő lándzsáját Jézus oldalába döfi.

A kereszt felső karján: *i. n. r. i.* gót ízlésű kisbetűs felirat. Krisztustól jobbra és balra a két lator keresztje emelkedik. Ezek — a körülbelül az 1000. év óta divó szokás szerint — kificzamodott karokkal a T alakú keresztekre kötelekkel vannak felkötözve.¹ A testből elszálló lelket itt is gyermekalakban ábrázolja a művész. A két lator szájából eltávozók közül a megátalkodott latorét az ördög, a megtértét pedig az angyal viszi el. A darlóczy keresztfeszítést ábrázoló képen a lélek láthatatlan. Ott a megátalkodott lator fölé az ördög, a megtért fölé az angyal reája hajlik s kezükkel a haldoklók szájába nyúlva, már ott veszik gondjaikba a lelkeket.

E fafestmények különben nem csak ebben a tekintetben térnek el a többi falképeinktől, hanem egész felfogásuk és kivitelük tekintetében is. A fennmaradt nyomokból az látszik, hogy e képek mesterét hatalmas alakító tehetség jellemzi, mely különösen Krisztus elfogatásának rendkívül élénk és mozgalmas ábrázolásában testesült meg szerencsésen.² A keresztfeszítés jelenetéből a darlóczy templomszentély falának külső síkján — fájdalom — csak a kép felső fele látszik. Alsó felét bemetszelték s abból csak egy lovas-zászló, továbbá emberi alakok, női fejek, lovak és fegyverek áttetsző körrajzai vehetők ki. Úgy látszik, hogy a kereszt lábánál mozgalmas embertömeg nyüzsgött s hogy a jelmezek az egykorú viseletet mutatták.

A keresztfeszítést a *keresztről való levétel*, a *sírbatétel* és a feltámadás követi. Mind e jelenetekből csak egy a sírban álló fájdalmas ember (*vir dolorum*) maradt fenn az oltár mögötti falon. A többi kép valószínűleg a meszelés alatt rejtőzik.

A kínszenvedés történetébe festőnk két epizódot iktatott be, úgy mint *Judás tárgyalását a pharizeusokkal* és *Judás halálát*. (19. sz. kép) Ezek közvetlenül a keresztfeszítés mellett vannak. E kettő a jelenetekben szereplő alakokat nagyobb arányokban mutatja, mint a kínszenvedés történetének többi alakjait. Az első képen Judás a farizeusok csoportja előtt áll, akik közül az egyik pénzes zacskót tart kezében. A kezek élénk mozdulataiból kiolvasható az árulás bére fölött folyó alkudozás, különben a személyek magatartása nyugodt és tekintélyes. Judás alsó ruhája fölött hosszú palástot visel. A pharizeusok egyikét,

¹ V. ö. Detzel ugyanott. II. köt. 418. l.

² Ld. Roth: Die Freskomalereien. stb. 117. l.

mint főpapot, hegyes fővege jellemzi; felső ruhája mintázott. Bal szomszédja azonban felmintázott díszítésekkel ellátott alsó ruhát visel.

A másik kép a faágra felakasztott árulót mutatja, amint ördögök kinozzák. Míg az előbbi festményt komoly méltóság jellemzi, addig ez utóbbit a három fogait vicsorító és vigyorgó ördög, akik a holt Judás testén víg testgyakorlatokat végeznek, megfosztják az elrettentő jellegtől és torzképpé teszik. A szomorújáték bohózattá lesz! Ezt a tényt azonban nem szabad a középkori művész hibájának felróni, már azért sem, mert

19. sz. kép. *Judás tárgyalása a farizeusokkal és halála*; falfestmény az almakeréki templomban.

Fig. 19. *Conciliabule de Judas avec les Pharisiens et sa mort*; peinture sur le mur de l'église d'Almakerék.

az ördög babonában, mesében és mondában a legtöbb esetben nem mint a gonoszság rettegett szelleme lép fel, hanem inkább humoros vonásokat mutat, melyek őt nem ritkán bohócnak tüntetik fel. Judásnak öngyilkossága különben a képzőművészetekben ritka jelenség.¹

Az almakeréki falképek második csoportja a *szentek életéből* meríti tárgyait. Ezeknek élén a *palástos Mária* képét említjük, mely a

¹ Ld. Roth ugyanott 118. l.

diadalív belsején látható. (20. sz. kép.) Mária áll és nagy kék palástját a köréje sereglő nagyszámú gyermekesereg felé terjeszti. E mező szögleteire a művész Péter és Pál apostolokat festette. A nyugati boltozatmező két síkján a négy evangélistával találkozunk. (L. 11. kép alsó és a néző szempontjából jobb oldali mező.) Hosszú ruhát és püspöki mitrát viselnek, gótikus trónusokon ülnek és evangéliumaikat írják.

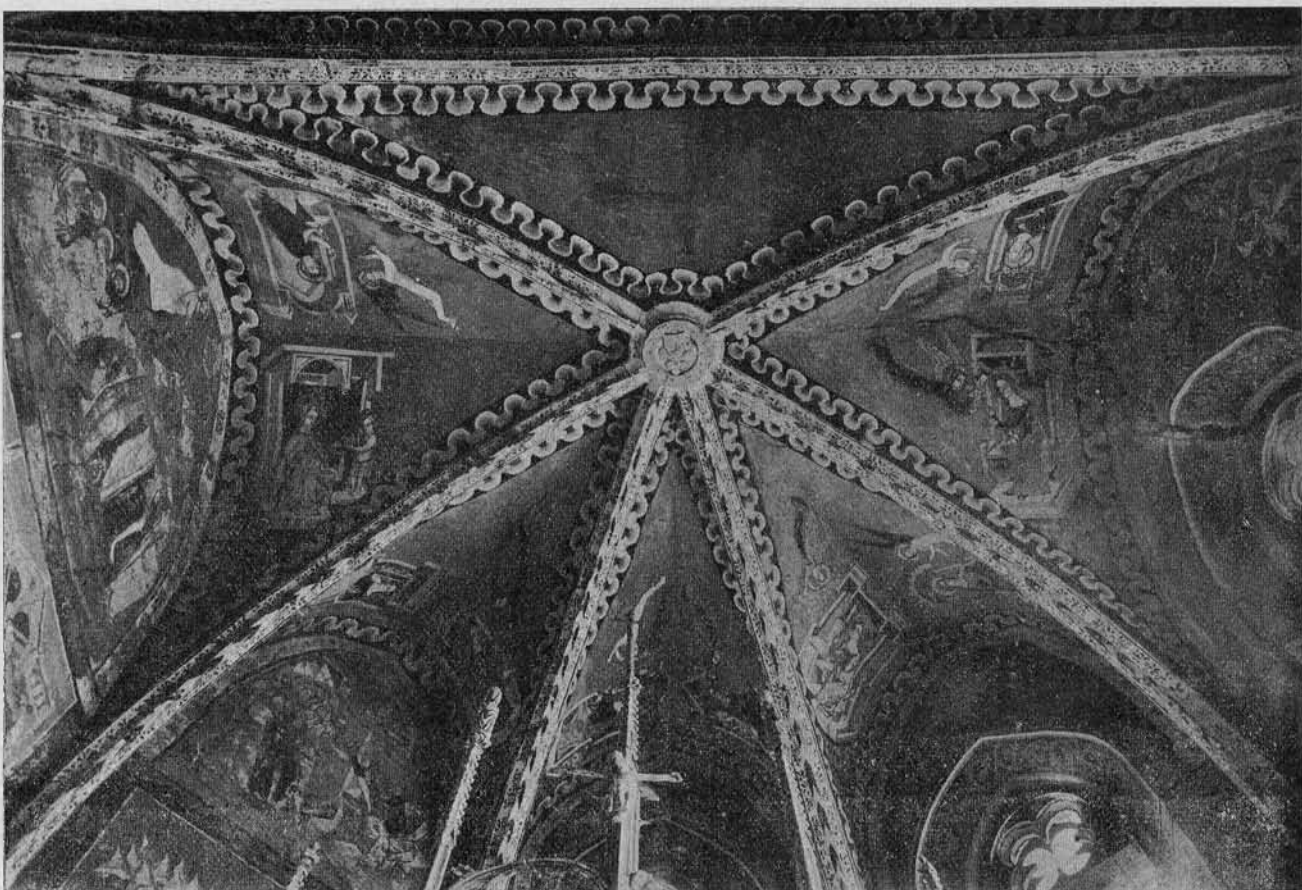
20. sz. kép. Palástos Mária képe az almakeréki templomban.
Fig. 20. *Marie vêtue du manteau royal*; peinture sur le mur de l'église d'Almakerék.

A symbolikus alakok, a szárnyas ember, a szárnyas ökör, a szárnyas oroszlán és a sas az evangélisták feje fölött lebegnek és az író szentek elé könyvet tartanak. Ha e szerkesztési mód indító oka fölött gondolkodunk, nem tévedhetünk, ha benne az isteni ihlet eszméjének naiv megtestesítését látjuk.

A boltozat zárókövén a szentélyszög fölött hat borda találkozik (21. sz. kép.) melyek ugyanannyi mezőt zárnak be. E mezők egyikét későbbi korban kékre festették, s e szín a körvonalakkal még áttetsző

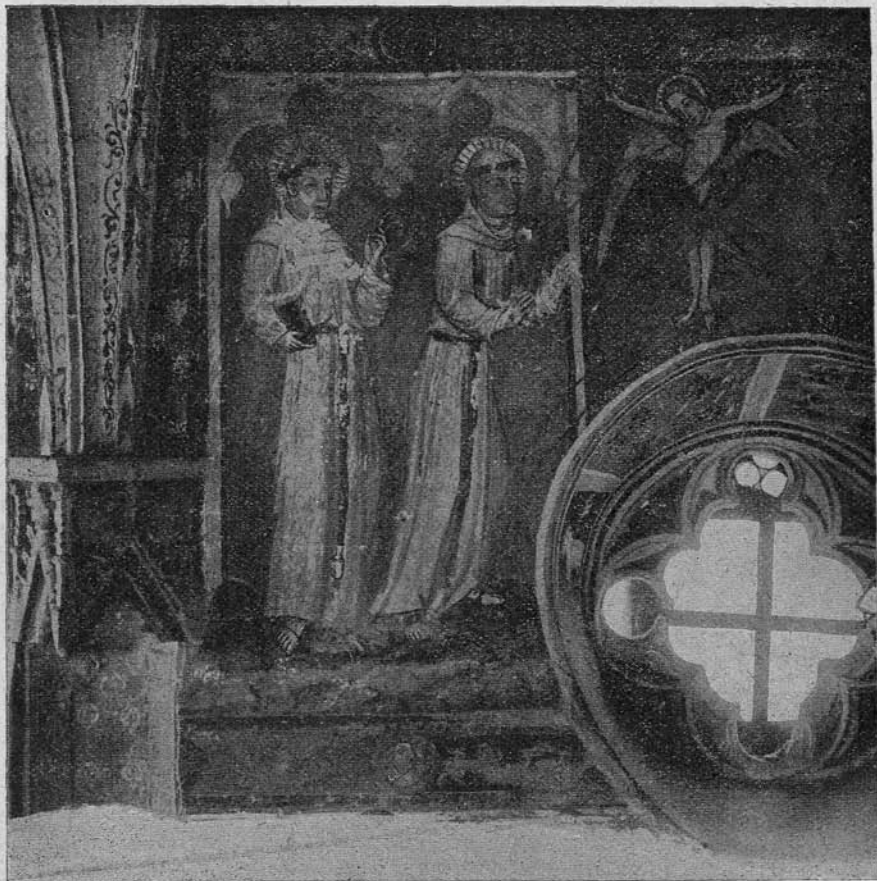
Fig. 22. *Un prophète* : peinture sur le mur de l'église d'Almakerék.

21. sz. kép. Falkép az almakeréki templom szentélyszögének boltozatán.
Fig. 21. Peintures sur le plafond polygone du sanctuaire de l'église d'Almakerék.

freskókat elfedi. A többi öt mező két-két szent szüzet mutat, akik trónuson ülnek. A legtöbbje fölé angyalok hajolnak.

Ha az északi oldalon kezdjük, a képek a következő alakokat ábrázolják: Szt. Krisztina vagy Macra a harapófogó attribútumával, (21. sz. kép [a néző szempontjából] bal felső mező felső sarka) Szt.

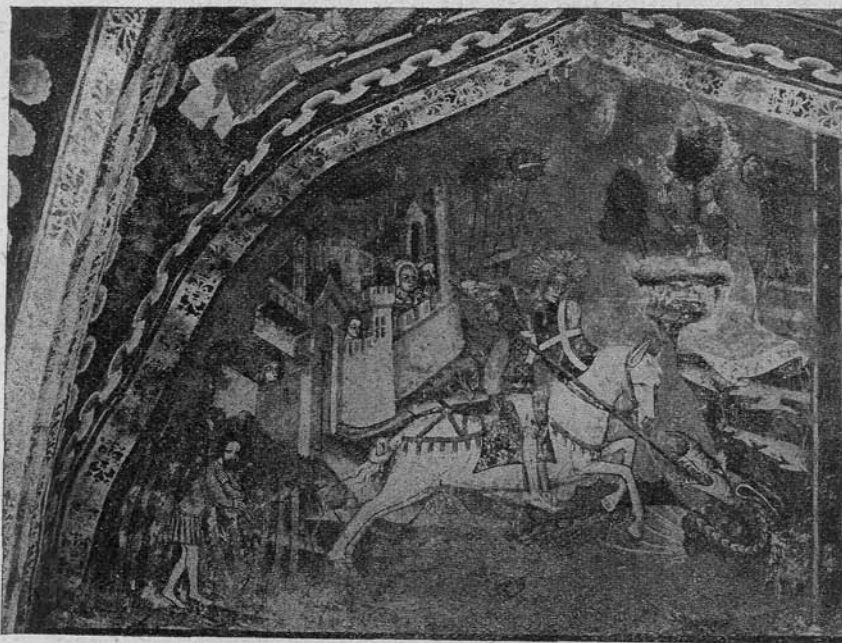
23. sz. kép. *Domonkos-rendi szerzetesek* képe az almakeréki templom falán.

Fig. 23. *Frères dominicains*; peinture sur le mur de l'église d'Almakerék.

Dorottya a rózsakosárával, (ugyanazon mező alsó sarka), Szt. Orsolya a nyíllal, (21. kép [a néző szempontjából] balról 2-ik mező felső sarka.) Szt. Katalin a kerékkel és karddal (u. a. mező alsó sarka), Szt. Klára (?) a liliomszállal (u. o. középső mezőnek [a néző szempontjából] baloldali sarka), Szt. Margit a sárkánnyal (u. a. mező [a néző szempontjából] jobboldali sarka), szt. Borbála a toronnyal (u. a. kép a középső mezőtől [a néző szempontjából] jobbra eső mező bal sarka),

Szt. Mária a babvirággal (?) (u. a. mezőnek a [néző szempontjából] jobb-oldali sarka), Szt. Lucza az írásos szalaggal: *lucia, ogo* (u. a. kép [a néző szempontjából] jobboldali mezőnek alsó sarka), és végül Szt. Agáta, akinek trónusán neve olvasható (ugyanazon mező felső sarka). E szent szűzekén kívül említendő még egy próféta alak a szentély déli oldalán, a középső ablak fölött (22. sz. kép), továbbá egy szeráf a kerek ablak fölött (23 sz. kép), egy pelikán a fiókáival a kerek ablak belső síkján és egy püspöki alak az oltár mögötti falon.

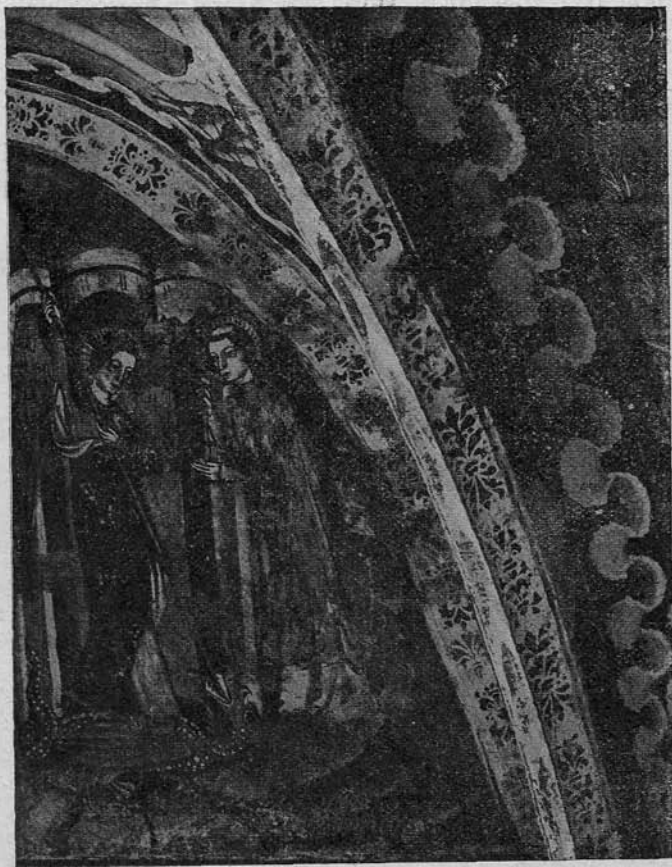
E képekhez csatlakozik még a *Szt. György-legenda* két festmény-

24. sz. kép. *Szent György harca a sárkánnyal*; falkép az almakeréki templomban.
Fig. 24. *St. George combattant le dragon*; peinture sur le mur de l'église d'Almakerék.

ben való ábrázolása a szentély déli falán (24 és 24. a. sz. kép). Ez utóbbiak művészi alakítás szempontjából azon hatás alatt állanak, amelyet a mondának Jacobus de Voragine (1230- körül. 1298) által a *Legenda aurea sive historia Lombardicab*an történt feldolgozása már a 14. században mindenütt gyakorolt. Eltekinthetünk itt a monda tartalmától és mindjárt a képhez fordulhatunk: Képeink közül a nagyobbik (24. sz. kép). György lovag fehér paripáján lovagol. Bal kezében tartja a pajzsot, jobb kezével pedig a dárdát a sárkány torkába döfi. Az előtér bal részében léczkerítés előtt egy férfit látunk, a ki a viadalt szemlélni látszik. Magában a mondában nem találunk támasztópontot e férfit illetőleg. A

hátterben Silene vára látható, a melynek pártázatán a királyleány a vár népével várja a küzdelem kimenetelét. A másik kép (24. a. sz. kép) azt a jelenetet ábrázolja, midőn György lovag, fegyverzetét levetve, a megölt sárkányt a királyleány elé viszi, s ez utóbbi övét a lovag derekára csatolja. Festményünk alkotója nem alkalmazkodott szorosan a

24a. sz. kép. *Szent György harca a sárkánnyal*; falkép az almakeréki templomban.

Fig. 24a. *St.-George combattant le dragon*; peinture sur le mur de l'église d'Almakerék.

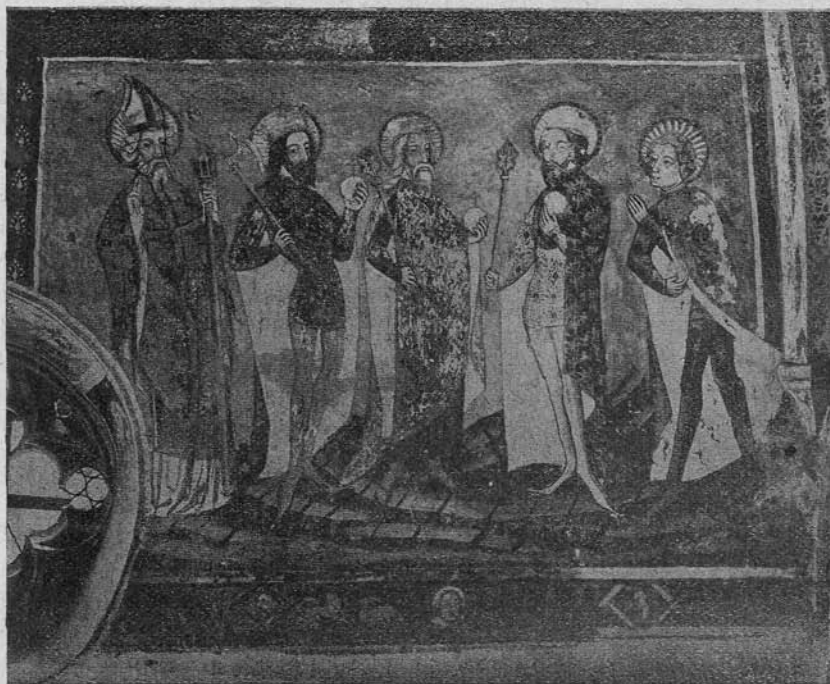
mondáéhoz, (mely szerint a viadal csak a királyleány kiszabadítása végett történt) hanem megtoldja azt egy erre következő eseménnyel. A lovas és a ló rajzolása helyes és mozgalmas, ellenben a tájkép nagy ügyetlenségre vall. Az almakeréki freskók egyike sem emlékeztet jobban arra, hogy tulajdonképen csak nagyjában átvitt miniatürről van szó, mint a Szt.-György viadala. A vágató ló ugyanezen felfogásban számtalanszor található a középkori könyvfestészetben és esetünkben élénken emlékeztet a

mühldorfi csata képeére, a mint azt Wilhelm von Orense díszes kéziratában láthatjuk, mely 1334-ben Henrik hesseni tartománygróf parancsára készült és a melyet most a kasseli tartományi könyvtár őriz.¹ Szt.-György mondája közkedveltségű volt és minden egyéb mondánál

¹ Ld a képet: Oskar Jäger: *Geschichte des Mittelalters*. Bielefeld és Leipzig 1890., 388. és 389. lapok között.

gyakrabban szerepelt, mint a képzőművészetek tárgya. Az erdélyi műgyakorlat terén a Szt.-György mondát *Kolozsvári Márton és György* testvérek világhírű György-szobra képviseli, továbbá az almakeréki szárnyas oltárnak egy festménye és egy 15-ik századbeli kályhaszerép a Bruckenthal-féle múzeumban.¹

Az almakeréki falfestmények harmadik csoportját *történelmi képeknek* tekinthetjük. Nagyszámú férfi és nő képét látjuk ugyanis e freskók között, a kiket már kifejezett világi viseletük miatt nem tekinthetünk

25. sz. kép. *Történelmi csoport* az almakeréki templom falképei közt.
Fig. 25. *Groupe historique*; peinture sur le mur de l'église d'Almakerék.

szenteknek. E képek legnagyobbika kiváló compositió. Téríkon ünnepélyes magatartású négy férfi áll s mellettük teljes díszruhában egy püspök. (Lásd 25. sz. kép.) Három férfi hosszú, mintázott palástot visel és baljában mindegyik az ország almáját tartja. Kettejüknek a jobb kezében jogar, a harmadikéban hadi csákány van. A negyedik alak szakáltalan ifjút ábrázol az uralkodói jelvények nélkül. Balfelől egy másik képen (lásd 23. sz. kép) két Domonkos-rendi szerzetes közeledik e

¹ V. ö. Pulszky Károly: A magyar agyagművesség történetére vonatkozó kérdések. *Archaeologiai Értesítő* II. (1882.) 257. l.

csoporthoz. E festmény tárgya lehetne esetleg három magyar királyi szent: István, László és Imre. Ám ez nem magyarázza meg, hogy mit jelent a püspök és az ifjú alakja, meg a többi lovag és nemes hölgy. Mi azt hisszük — bár e tekintetben tévedhetünk — hogy a főképben és a két Domonkos-rendi szerzetes képében a templom alapítására és felszentelésére vonatkozó compositiót kell látnunk. Ha e felfogásunk helyes, úgy a nemes emberek előkelő viseletében ábrázolt személyek az Apa-család képviselői, vagyis a templom alapítói, a püspök pedig az erdélyi püspök lenne, a ki Gyulafehérvárról jött, hogy a Domonkos-szerzetesek segédlete mellett a templomot felszentelje. A többi nemes férfi és nő, az Apa-család élő vagy elhalt tagjait ábrázolná. Hogy mind e személyeket dícsény veszi körül, nem hozható fel érvnek felfogásunk helyes volta ellen. Azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy levéltári kutatások alapján nem sikerült e képeket a kegyúri család bizonyos személyeire visszavezetni. Ha az Apa-családnak a 14-ik századból ismert és Almakerékkel kapcsolatban álló tagjait sorba vesszük, úgy legkorábban egy 1305-ben kelt okmány jó számba, a melyben a gyulafehérvári káptalan az Apa-család javainak felosztását jóváhagyja. Ebben Almakerék ura Gregorius comes, Apa fia.¹ 1322-ben, úgy látszik, Gyegusé, Miklós fiáé és Jacobusé, Apa fiáé az uradalom. Mindkettőnek egyszerre Tamás vajda kijelenti, hogy Almakerék más uradalmakkal együtt a fehérvári comitatushoz tartozik.² 1340-ben a nagyszebeni provincialis gyülekezet elismeri Apa utódjainak tulajdonjogát Almakerékre, Szászujfalura, Rudályra, Keresdre, Földszinre és Besére.³

Ez okmány felsorolja Jacobus fiait: Andrást, Jacobust, Ivánt (János) és Dénest, továbbá Jegus-t és fiait, a kik közül 1343-ban János, mint társbirtokos említetik.⁴ E János létezése még az 1363., 1366. és 1367. években okmányilag ismeretes.⁵ Ez utóbbi évben I. Lajos király megerősíti Almakerék és egyéb javadalmak birtokát Jacobus comesnek, Jacobus fiának és Apa unokájának, továbbá Miklósnak, András fiának, Jánosnak ugyanezen András unokájának, Gergelynek és Jánosnak, János fiainak, végül Péternek és Lászlónak, ez utóbbi János fiainak;⁶ 1374 után találkoznak Jánossal, Gyegus fiával.⁷

¹ V. ö. Zimmermann—Werner: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Nagyszeben, 1892. I. köt. 229.

² V. ö. Ugyanott I. köt. 361. l.

³ V. ö. Ugyanott I. köt. 504. l.

⁴ V. ö. Ugyanott II. köt. 67. l.

⁵ V. ö. Ugyanott II. köt. 201. s köv. l.; 239. l., 271. l., 337 l.

⁶ V. ö. Ugyanott II. köt. 286. l.

⁷ V. ö. Wertner: Urgeschlechter in Siebenbürgen. Archiv des Vereins für Siebenb. Landeskunde XXIX. 1900. 168. l. — Schuller G. A. Das Lassler Kapitel. Archiv des Vereins für Siebenb. Landeskunde XXX. 1901. 98. s köv. l.

Ha a 14. századból megállapított valamennyi Apát tekintetbe vesszük, be kell látnunk, hogy teljesen jól körülírt összefüggést nem mutathatunk ki közöttük és a szóban forgó képen ábrázolt személyek között. Csak úgy általában állíthatjuk, hogy e freskók történeti képei az Apacsalád emlékére és megdicsőítésére szolgálnak. Ugyanezen okból le kell mondanunk arról, hogy az alapítók képén az egyes személyeket névleg megjelöljük. Függetlenül marad az is, vajjon a püspök alakja Goblinus püspököt ábrázolja-e, a kit 1376-ban XI. Gergely pápa nevezett ki. Annyi azonban biztosnak látszik, hogy az almakeréki templomot Nagy Lajos uralkodása (1342—1382) alatt alapították és építették.

Az alapító freskója alatt még egy festmény van, mely valószínűleg szintén világi jellegű, de nem volt megvizsgálható, mert a nehéz templomi padok, melyek előtte állanak, nem mozdíthatók el helyükről.

Falfestményeink szentjei, azt az ideális ruhát viselik, a melyhez a régi egyház a 11. századig ragaszkodik. Csak ez időn túl jött szokásba, ha nem is kizárólag, hogy az egykorú viseletet festik meg. Így van ez a nagyszombati városi templomnak Rozsnyai János-féle keresztrefeszítési képén és számos egyéb erdélyi oltárképen. Csak a berethalmi, segesdi, benei, rádosai, sövényeségi, segesvári és kundi oltárok megjelölő képeire utalunk.

A püspök szakállas, noha az 1074-iki római zsinat az egyház férfait a borotválkozásra kötelezte.¹ De tudjuk, hogy nem tarthatták meg következetesen ezt a törvényt. Hogy csak egy példát hozunk fel, II. Gyula pápa szakált viselt és Erdélyben sem követték nagyon szigoruan ezt az egyházi rendeletet.

A világi egyének mind a 14. század előkelő patriciusainak és nemeseinek ruháját viselik, melyet a szűk nadrág, a hegyes csőrű cipő, a szorosan testhez álló kabát, az ú. n. „Schecke“ jellemez.

A mi a dícsfényt illeti, a mely képeinken a világi férfiakat és nőket is díszíti, emlékezzünk Ottenek arra a megjegyzésére, „hogy a korai középkorban pl. thurei Péter kanonok sírkövén — † 1281 — a brandenburgi dómban) még olyan személyeket is, mint p. o. császárokat és királyokat, a kik nem tartoztak az egyház szentjei közé, dícsfénnyel ábrázoltak“.²

Végül még arról a díszes léczről kell szólanunk, mely a szentély falain a felső képeket a most átmeszelt képektől elválasztja. Dícsítmény váltakozik e léczen medaillonokkal, melyekbe részben mesebeli állatok, részben férfi és női fejek vannak. (Lásd 16. sz. kép és 25. sz. kép alsó részén.) Egyesek közülök nyilvánvaló torzképek, mások meglepő tökéle-

¹ V. ö. Otte: Handbuch der Kirchlichen Kunstarcheologie. Leipzig, 1883. I. kötet. 466. l.

² Ld. Otte ugyanott I. kötet. 551. l.

tességtük, ami különösen az arcok bájos kifejezésében nyilatkozik meg.

Már most az a kérdés, hogy — eltekintve a történeti és hazai művészetünk szempontjából való művészet topographikus jelentőségtől — mi az almakeréki képek művészi értéke. Itt mindenekelőtt azt állapítjuk meg, hogy

26. sz. kép. Az almakeréki oltár Madonna-képe.

Fig. 26 La Madone sur l'autel d'Almakerék.

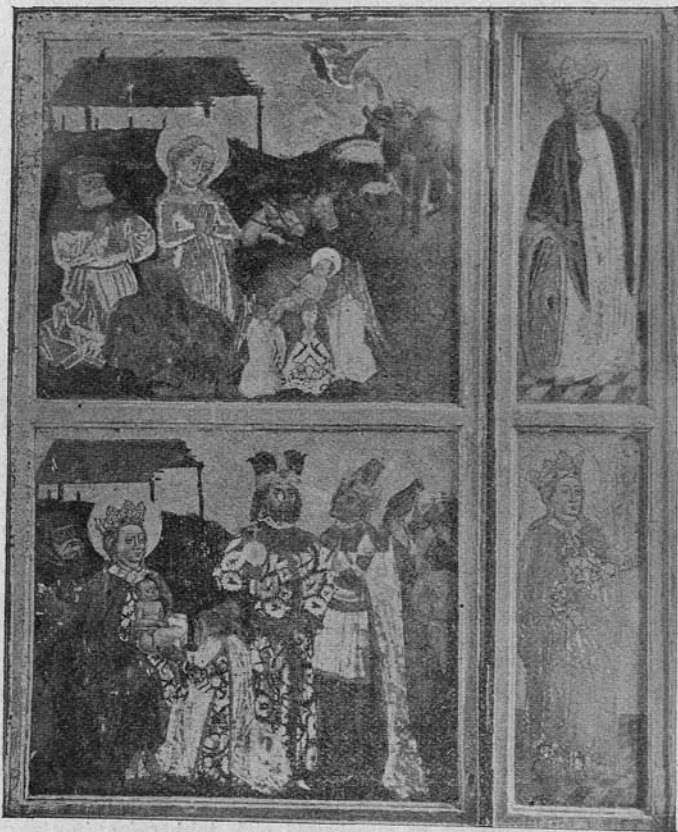
ebben az esetben is olyan műgyakorlatnak emlékeivel van dolgunk, melyek első sorban az iparművészet szempontjából ítélandók meg és csak második sorban az önállóan teremtő szabad művészet szempontjából. Festünk minden tekintetben a hagyomány, a típuszerű felfogás széles és biztos alapján állott, mindazonáltal bírt egyéniséggel, hogy a hagyomány súlya ne nehezédjék teljesen reá. A világosan mutakozó személyes tehetség nemcsak a fent említett elválasztó lécz magasan álló medaillonjaiban mutatkozik, hanem az alapító képének

compositiójában is, a mely méltóságot és mozgalmat árul el. Hol kereendő művészünk hazája és iskolája, e felett nem merünk határozottan nyilatkozni, tekintettel az erdélyi festészet történetének mai állására. Azonban az emlékek ismeretéből már most merjük állítani, hogy e festmények az Erdélyből eddig ismeretes fali képek egyikével sem állanak összefüggésben.

Erdély művészettörténetében határjelző és koránál fogva különös

jelentőségű templomszentélyének¹ szárnyas oltára (egész képét lásd 3. sz. képünk háttérben). Ez az oltár Erdély oltárainak legrégebbike, mivel a 15. századból származónak kell tekintenünk. Szélessége 4·77 m.; egész magassága a mensa lábától a koronázat csúcsáig 6·20 m. Ebből a mensára 1 m., a predellára 5·55 cm., az oltárszekrényre 2·135 m. és az oltárt koronázó oromra 2·50 m. esik. Ha az oltár szárnyait ki-

nyitják, a főkép látható, (l. 26. sz. kép) a mely a trónoló Madonnát ábrázolja, karján a kisdjed Jézussal. Jézus kezében madarat tart. Zenélő angyalok környezik Máriát, míg az alsó sarkokban egy férfi és egy nő — nyilvánvalóan az oltár alapítói — térdelnek. Mindkettőnek kezében mondat szalag van. Az alapító férfi szalagján: *o fili dei miserere mei*; a nőén pedig: *ora pro me* *santa dei genitrix* minusculás felírat. A kép szélessége 1·40 mé-

27. sz. kép. Képek az almakeréki oltár balszárnyán.
Fig. 27. Peintures sur l'aile gauche d'autel de l'église d'Almakerék.

ter. E kép két oldalán két-két egymás fölött álló 0·43 m. széles festmény van, amelyek attributumaikról felismerhető négy szent szűzet ábrázolnak u. m.: Szt. Katalint kerékkel és karddal (lásd a 27. sz. kép [a néző szempontjából vett] jobb oldalán felül) szt. Borbálát kehelyvel és toronynyal (l. 27. sz. képen jobboldalon alul), szt. Ágotát báránnyal (l. 28. sz. kép baloldalon felül) és szt. Margitot kereszttel és gyógyal

¹ V. ö. Roth: Das Alterwerk zu Malmkrog. Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenb. Landeskunde XXV. (1902) 109 s köv. I., 125 s köv. I.

(l. 28. sz. képen baloldalon alul) ábrázolnak. Ruhájuk lebeg és gazdag szögletes, igazi gót stílusú ránczokat vet. Minden szent fején korona van.

E képekhez mind két oldalon a mozgatható, 1·14 méter széles szárnyak csatlakoznak két-két festményvel. A szemlélő szempontjából baloldali oltárszárny (27. sz. kép) felső részén *Krisztus születése*, az alsón

28. sz. kép. Képek az almakeréki oltár jobb szárnyán.
Fig. 28. Peintures sur l'aile droite d'autel de l'église
d'Almakerék.

pedig *a napkeleti bölcsek imádása*. A jobb szárnyon (28. sz. kép) *Mária feltámadása* és ez alatt *Mária halála* látható. E képeken sem hiányzanak teljesen a feliratok. A Krisztus születését ábrázoló képen az angyal kezében lévő mondat-szalagon az angyali üdvözet olvasható: *anuntio vobis magnum gaud(ium)*. Mária feltámadását ábrázoló képen egyik férfi feje körül: *Jonas p[ro]pheta*, egy másiknak a feje körül pedig: *Jeremias p[ro]pheta*. Mária halálát ábrázoló ké-

pen egy máskor is alkalmazott alakot látunk: csendes szomorúságban elmerült ülő férfi ez az előtérben, a ki kezében könyvet tart s ennek lapjain: *deus meus respice in me qua se relic...* és *a salute a mea virtute relictorum meorum Jesus meus clamabo per diem et non exaudias*.

E szerint a nyitott oltár összesen kilencz festményt tartalmaz. Ha az oltárszárnyakat bezárjuk, úgy hátlapjukon négy kép és a két szilárdan álló oltárszárnyan egy-egy festmény látható. A mozgatható szárnyak

négy festménye a következő: a felső sorban a *gyümölcsoltó boldogasszony* (29. sz. képen felül), a *körülmetélés* (29. képen alul), az alsó sorban: *Mária és Erzsébet* (30. sz. képen felül), és a *bemutatás a templomban* (30. sz. képen alul); mondatszalogot csak az angyali üdvözlésen találunk: *ave gratia plena dominus tecum*. A két szilárdan álló oltárszárnyon: Szt. Mihály és Szt. György vannak ábrázolva, (31 és 32. sz. képek) azonban a két egyenlő attributum, lándzsa és sárkány felhasználása mellett és egyéb jellemző ismertető jelek hiánya miatt, nem állapítható meg, hogy melyik ábrázolja a kettő közül Szt. Mihályt és melyik Szt. Györgyöt.

Az oltárszekrény a predella (33. sz. kép) fölött emelkedik, a melynek középső részén a feltámadó Krisztus látható. Ostorral és vesszőköteggel kezeiben emelkedik ki a sírból, melynek két szélén Mária és János a tanítvány állnak. A bal (északi) oldalon látható az Apaffy-család címere, a mely a pajzsban napot és a nap sugarain keresztül menő kardot, továbbá mint sisakdísz szőlőgerezdekkel tele tőkét mutat. A predella jobb oldalán a megfelelő mező minusculás felíratú volt, mely azonban nagyon csekély maradványaitól eltekintve — sajnos — lepatogott s így e nagyjértékű

műtörténeti adat elveszett. Nagyon valószínű u. i., hogy ez a felírat, mint a címerhez tartozó pendant az oltár építésére és alapítására vonatkozott. Hogy az oltár maga a földesúrnak a templom javára tett alapítványa, a felől semmi kétség sem forog fenn.

Nem lehet félreismerni, hogy a predella nagyon rosszul illik a rajta nyugvó felső építményhez, továbbá, hogy a predellán nemcsak a

29. sz. kép. Képek az almakeréki oltár kinyitható szárnyának hátlapján.

Fig. 29. Peintures sur le revers de l'aile pliable d'autel d'Almakerék.

festés technikája (a krétaalap t. i. közvetlenül a fatáblára van felrakva), hanem a képnek felfogása és körvonalai is lényegesen eltérnek az oltár többi festményeitől. A predellán lévő címer rajza nem a 15-ik, hanem a 16-ik száza ízlésében készült s így világos, hogy a predella későbbi eredetű, mint az oltár felső építménye és az ehhez tartozó orom.

30. sz. kép. Képek az almakeréki oltár kinyitható szárnyának hátlapján.

Fig. 30. Peintures sur le revers de l'aile pliable d'autel d'Almakerék.

Ez okból azt hisszük, hogy a főfestmény alapítóinak képei nem ábrázolnak Apacsaládbeli személyeket, noha a festmény magának az Apa-családnak ajándéka. Jelmezük eltérőleg a templom történeti freskóinak ruházatától, amely az előkelő magyar társadalmi rétegek azon korbéli viseletét ábrázolja, a 15. század általános polgári ruházatát mutatja és ennél fogva ama további következtetés is jogosult, hogy a predellát az oltár adományozóinak megbízásából festették, ellenben az oltár felső építményét az orommal együtt az Apacsaládbeliek egyebütt szerezték meg és úgy állíttatták fel Almakeréken. Hol állhattak ezelőtt az oltár régibb részei, erről még hozzávetőleg sem lehet nyilatkozni. Az oltár belső képein határozottan más kéz munkája ismerhető fel. A természetes nagyságú Szt. György

és Szt. Mihály harcziás alakjai u. i., valamint a szent szűzeké, magasabb művészi érettségre vallanak, mint a Jézus gyermekkorából való jelenetek. Feltehetjük tehát, hogy mester és legények együtt dolgoztak az oltáron. Nagy általánosságban valamely délnémet iskola hatását érezzük e jelenetekben. E hatás természetének pontosabb megjelöléséről azonban behatóbb buvárlatok megéjtése előtt szó sem lehet.

Az oltár felső építményének festményeiben alkalmazott technika

világosan felismerhető. Fenyőfadeszkákra előbb durva szövésű vásznat enyveztek és erre 2—3 mm. vastag krétaalapot kentek rá. A compositió körvonalait előbb valami hegyes szerszámmal karcolták be, amiből kartonok használatára következtethetünk. A hátteret aranymintázattal fedték be s ennél az eljárásnál igazi leveles aranyat használtak. A festék sok helyen takarja az aranyozást, amiből kiviláglik, hogy a compositió kifestése csak az aranyozás elkészítése után történt. Festésre olajfestéket használtak s ezt, mikor mintákat akartak festeni, mérsékelt pastozus módon helyezték el. Ugyanez történt haj és szakál festésekor. Egészen sajátságosak e képeken a levélalakú helyek, melyek leveles arannyal fedve a ruházat fölött szórják el. E levelek elhelyezésénél egyáltalán nem vették tekintetbe a ruházat redőit s ebből, valamint abból a körülményből, hogy ezt a jelenséget sem művészi hagyományból, sem az ikonographiából elfogadható módon nem magyarázhatjuk meg, azt következtetjük, hogy e leveleket később rakták fel. Almakerék búcsújáró hely volt s még ma is az, valószínű tehát, hogy valamely jámbor búcsújáró ajándékozta ez arany leveleket az oltár „kiszé-
pítése” végett.

31. kép. Szent György vagy Szent Mihály ábrázolása az almakeréki oltár szilárdan álló szárnyán.

Fig. 31. Représentation du St.-George ou du St.-Michel sur l'aile immobiles d'autel d'Almakerék.

Az oltár felső építménye felett orom emelkedik. Öt karcsú fialéből áll, melyeket szabadon faragott mérmű köt össze. Érdekes, hogy ennek az oromnak egész faanyagát vászonnal vonták be, a melyre krétaalapot kentek. Azt mutatja ez, hogy az orom eredetileg aranyozva volt, ennek

azonban nyoma sem maradt. A középső fiáléra feszületet erősítettek, a két szélső fiáléra pedig Mária és János szobrocskáit. Figyelmet érdemelnek e faragványok, mert az erdélyiek közül a legrégiebbek. Az Üdvözítő teste nagyon értékes munka; arányai és anatómiája egészen jók.

Az oltárképek művészi becsét nem szabad túlmagasra becsülni.

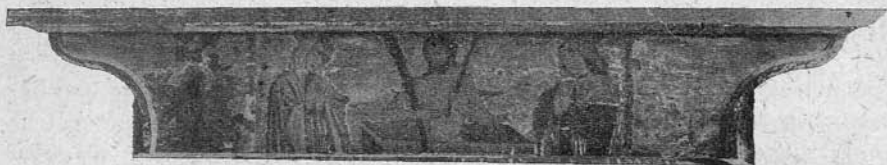

32. sz. kép. Szent György vagy Szent Mihály ábrázolása az almakeréki oltár szilárdan álló szárnyán.
Fig. 32. Représentation du St.-George ou du St.-Michel sur l'aile immobile d'autel d'Almakerék.

A compositióban semmiféle olyan egyéni felfogás nem nyilatkozik meg, mely a nagyon is elterjedt systemáktól eltérne. Rajzolási hibák is vannak. A színek megítélését a légkör és a por hatása következtében beállt elhalványodás nehezíti meg. Most tompák, elhaltak a színek, de ezelőtt bizonyára élénkek voltak, noha meg volt bennök az a tartózkodó mérséklet, a melyet éppen a 15. századbeli műveken észlelhetünk az Alpeseken innen. Nem voltak kiváló művészek, a kik ez oltárt festették, de mesterségükben alaposan iskolázott emberek lehettek. Mindazonáltal az egész mű rendkívül értékes bizonyítéka a késői középkor magyar kulturájának, a mely művészeti szempontból is ki tudta venni a maga részét Eu-

rópa általános kulturájából.

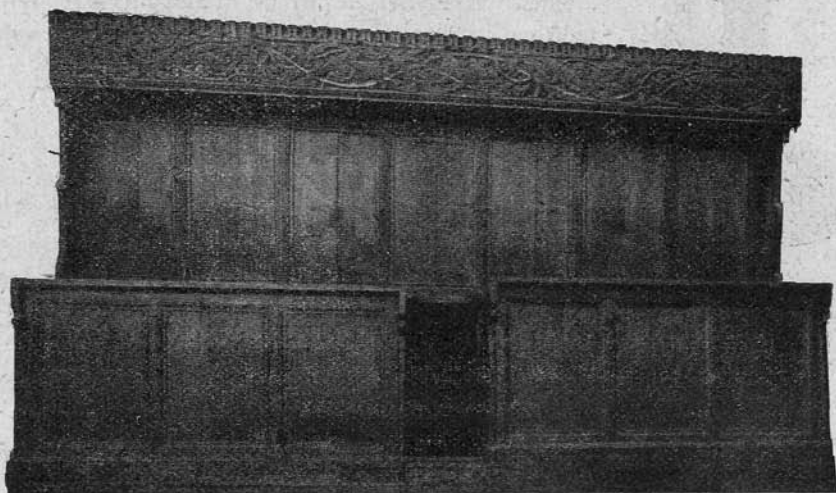
A templom berendezéséhez tartozik a déli kórusfalnál felállított kóruszék, mely minden bizonnyal a 16. század első negyedéből származik. Felcsapható ülésű könyöklős székei vannak és várórom alakú mennyezet koronázza. (34 sz. kép.) Ormának homlok- és oldalfalait völgyeléssel készített gótikus indadisztimény ékesíti, melynek elragadó vonalvezetése csodálatra méltó módon egyöntetűségről tanuskodik. A késői gótikának ily-

33. sz. kép. Az almakeréki oltár predellája.

Fig. 33. La predella d'autel d'Almakerék.

fajta asztalosmunkái a királyföldön nagy számmal maradtak fenn, mint a báznai (1503), beszterczei (1508 és 1516), berethalmi (1514 és 1523), eczeli (évszám nélkül), segesvári (1523) és mindenek előtt a bogácsi (1533)¹ evangélikus templomokban levő kóruszék. Az utóbbi székek becsét az adja meg, hogy a mesternek nevét tartják fenn, a kinek műhelye Segesváron volt, honnan munkáival, különösen asztalokkal az egész környéket messze be medgyesig ellátta. „HOC OPVS PERFECTVM PER ME JOANNEM REYCHMVT ME(N)SATOR(EM) SCHEGSVA-RIENSEM AD LAVDEM ET HONOREM MARIE VIRGINIS A(NNO)

34. sz. kép. Kóruszék az almakeréki templomban.

Fig. 34. Banc de choeur dans l'église d'Almakerék.

1533.“ E mester munkáiban nincs semmi vidékiesség sem az elkorcsosulásnak semmi jele. A díszítmények iránti érzéke rendkívüli friss. Műérték nélkül valók, de mivelődestörténetileg érdekesek a templom hajó-

¹ V. ö. Wenrich: Künstlernamen aus Siebenbürgisch — sächsischer Vergangenheit. Archiv des Vereins für Siebenb. Landeskunde XXII. (1889) 56. l.

jában levő padok (lásd 2. és 3. sz. rajz előterében). Azt mutatják u. i. ezek, hogy miként tudja a népies képzelőerő a butordarabokat saját ízléséhez és szükségleteihez idomítani. Ezeknek a templomi padoknak talpa egy pár durván faragott nehéz tölgyfagerenda, melyeket az egyes ülőssorok távolságában kivájtak és a melyekre az ülődeszkákat rátették. Szépeknek nem mondhatók, de tartósak és szilárdan állók. Naiv eredetiségük példája az erdélyi falusi templomok berendezésének, miként azt a reformatioval megváltozott istentiszteleti rend szükségessége létrehozta. A feltűnően kicsiny, 18. századbeli orgonáról, a koronázott szószékről és a nehéz, alaktalansága daczára is a templommal egykorunak látszó szentelőkőről (lásd 2. sz. rajz előteret) semmi különöset nem említhetünk meg. A XVIII-ik századból származik az az aranyozott faragott facsilár, mely a főhajó mennyezetéről csüng le.

35. sz. kép. Sárgaréz gyertyatartó az alma-keréki templomban.
Fig. 35. Chandelier en cuivre jaune dans l'église d'Almakerék.

Az északi bejáró mellett levő pillérhez erősítették az áldozati oszlopot. Profilált, felső végén kivájt, vasedéllel lezárható faoszlop ez, tehát valóban „tőke“. A reformáció előtti időből való. A sekrestyében levő Apafi-sírkő, korábban a kórusban feküdt.¹

A templomkincsből egy pár sárgaréz gyertyatartót emelünk ki (lásd 35. sz. kép) és az ónkancsókat említjük fel. Úrvacsaraosztó kelyhe a 17. század végéről származik (l. 36. sz. kép). Teljesen degenerált méreteivel és formájával, nevezetesen különbözik azon urvacsora-edényektől, melyek a régi hagyományokhoz az alak tisztasága és szépsége tekintetében még a 18. században is hűek maradtak és a melyekben a királyföldnek evangélikus községei rendkívül gazdagok.

A templom három harangját már dr. Müller tárgyalta.²

A 15. században a templomot bástyákkal megerősített fallal vették körül és védelemre rendezték azt be. (lásd 1. sz. kép). Az egyik bástyából a hagyomány szerint kápolnát csináltak s e hagyományt a tények igazolják. Mondják, hogy a falunak azok a lakói, a kik a katolikus

¹ Már dr. Szádeczky Lajos tett róla említést.

² V. ö. Müller Fr. Zur älterer Siebenbürgischen Glockenkunde. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde. IV. (1859), 214. l.; 218. l.: 225. l.

hihez hűek maradtak, itt tartották istentiszteletüket. Apránként azonban az egész lakosság egy egyházközségbe egyesült és ebben még a 18. század folyamán is katolikus volt az egyházaiyák egyike.

Almakerék megyei földön feküdt: a falunak szász lakosai jobbágyok voltak és mindenesetre sokkal kevesebben voltak, mint ma. Hogy egy jobbágy község ilyen nagy templom építésére képes lett volna, föl sem lehet tétélezni, kétségtelen tehát, hogy azt az *Apa*-család tagjai alapították és építették. A jobbágyság minden valószínűség szerint részt vett az építésben s ez magyarázza meg, hogy a templom az ő szabad használatába bocsájtódott s hogy az abban megmaradt akkor is, mikor a szász lakosság az evangélikus hitre tért, holott a földesúri család a református hitvallást vette föl. Tulajdonjogukat azonban fentartották maguknak az Apafiak, mert a mikor a falunak keleti oldalán fekvő sírbolt a felette levő kápolnával és Nicolai Eliás nagy-szebeni szobrász művével, Apafi Györgynek híres kőkoporsójával, újabb temetkezéseknek helyet már nem nyújtott, I. Apafi Mihály fejedelem feleségét Bornemisza Annát a templom sekrestyéje alá temeteti el és ezért a templomnak fekete bársony oltárantependiumot ad ajándékol. Ő maga fiával II. Apafi Mihálylyal és annak nejével Bethlen Katalinnal együtt az Isten házában talált nyugvó helyet, a melyet ősei építettek és gazdagon feldíszítettek volt.

36. sz. kép. Úrvacsora-osztó kehely a XVII. sz. végéről az almakeréki templomban.

Fig. 36. Calice dela fin du XVIIe siècle dans l'église d'Almakerék.

Dr. Roth Viktor.

L'Église d'Almakerék et ses trésors d'art.

(Abrégé.)

L'église d'*Almakerék* (comitat de Kisküküllő) est d'une grande importance pour l'histoire des arts en Transylvanie; d'abord à cause de ses dimensions extraordinaires et de ses ornements qui sont d'une richesse très rare quoique la commune ne fut au moyen âge qu'une insignifiante commune de feudataires; — ensuite, parce que nous la voyons aujourd'hui tout à fait dans la possession de ceux des habitants qui appartiennent à la confession d'Augsburg. Pourtant les anciens seigneurs de la commune, donc sans doute les possesseurs en commun de l'église, eurent, au temps de la réformation, adopté la confession helvétique. Ces singulières circonstances ne s'expliquent que par les relations existantes entre la commune de feudataires et le seigneur.

L'église est située sur le bord d'un plateau escarpé, et entourée de fortifications. (fig. 1.) Elle est bâtie dans le goût du gothique attardé (style flamboyant) sur un plan à trois nefs; mais elle montre aussi des singularités spéciales que nous allons faire remarquer. La tour est bâtie systématiquement dans le côté de la façade, et dans le bas de la tour se trouve l'entrée; les nefs collatérales ne sont pas voûtées; le plafond de la nef principale est plat. Ces singularités démontrent qu'il s'agit ici d'une gothisation de la basilique romane à trois nefs, ce qui d'ailleurs se voit aussi dans la forme du sanctuaire, et dans certaines formes architectoniques (meneaux, arcs, ogivaux) et ce qui prouve la merveilleuse force de vie de la basilique romane en Transylvanie. Dans son plan comme dans ses ornements, l'église est assez pauvre; mais elle fait valoir une solution indépendante de l'architecture et un principe d'art tout à fait spécial, que — sans lui accorder trop d'importance — il faut reconnaître comme créant un type nouveau, quoique sur un fond déjà existant, et cela constitue en tout cas une oeuvre d'art: du plan à deux tours de l'église de Hirsau fut développé un plan à une tour, et l'entrée fut placée dans le bas de la tour. On obtint cette simplification en faisant servir de clocher le donjon du castel paysan, ce qui en même temps forma le noyau des fortifications de l'église. En Transylvanie la basilique ogivale à trois nefs suivait son modèle romane, quelquefois

pourtant à cette différence près, que le plafond plat de la nef principale fut remplacé par une voûte. L'église d'Almakerék est la seule église ogivale de Transylvanie où le plafond plat de bois soit conservé dans les trois nefs. Enfin, encore une de ces singularités : l'escalier tournant placé dans une petite tour ronde dans le côté septentrional de l'église, entre la sacristie et le chœur. Le *portail à l'ouest* orné de feuillages et d'une fleur en croix est une des meilleures oeuvres de l'art gothique en Transylvanie, (voy. fig. 4.) quoique le feuillage sur le dos de l'arc supérieur soit d'une stylisation molle et effacée. Ce portail et la moitié de l'entrée dont il faisait partie forment à présent une cave murée par laquelle on pénètre dans l'intérieur de l'église.

Les colonnes et les arcs du balcon réunissant les nefs sont plats, mais d'une parfaite proportion. Le chœur est surmonté d'une voûte croisée dont le côtés montrent des profils simples. La clef de voûte au-dessus de l'autel porte les armes des Apafi avec cette inscription : GEN (tile) SCUTUM APPAE. (fig. 6.) Dans le carré du chœur la clef est ornée d'un masque humain. (fig. 11.)

Là où les côtes du chœur se rencontrent avec le carré et reposent sur la longueur des murs, il y a un baldaquin sous lequel se trouvait dans une niche une statue élevée sur une console. (fig. 6. et 7.) Il y eut deux statues mais aucune n'est resté conservée. Les autres côtes reposent sur de simples consoles.

Quant à l'harmonie des différentes parties entre elles, les mesures de l'église font preuve d'un rare justesse de sentiment, ce qui est facile à constater en examinant le plan. (voy. pag. 129.)

Les meneaux des fenêtres sont rendus caractéristiques par une solive horizontale qui les borde et qui leur donne une singulière unité de style. L'on n'a rien trouvé d'analogue hors de Transylvanie. Les meneaux mêmes forment des constructions de trois ou quatre sections de cercle.

Une quatrième fenêtre — ronde celle-ci — se trouve dans le mur sud. Là aussi le meneau représente un motif de quatre sections de cercle.

La lumière ne pénètre que par les petites fenêtres du mur supérieur. Leurs simples ornements ne sont conservés qu'en partie.

Dans le mur septentrional du *choeur* se trouve la niche du tabernacle, ornée d'un bas-relief représentant le Crucifiement et placée sous un baldaquin. La petite porte en grille de fer est une oeuvre antique originale qui, comme ornement, démontre une fine pénétration d'éléments très intéressants.¹ (fig. 8.)

La fenêtre de la *sacristie*, appuyée au mur septentrional, est simple,

¹ *Roth*: Niches et chapelles de tabernacles gothiques en Transylvanie. Arch. Ért. XXX. 1910 p. 220 etc.

à fermeture horizontale. Sous la sacristie, la crypte contient les cendres de Michel Apafi I, prince-souverain de Transylvanie († 1690) et de son épouse née Anna Bornemisza († 1688), tandis que dans la sacristie même se trouvaient autrefois les cercueils de Michel Apafi II. († 1713) et de son épouse, Catherine Bethlen († 1724). En 1790 ils furent aussi placés dans la crypte. La sacristie est simple, avec voûtes en croix sans côtes; mais la porte d'entrée est gothique, ornée autrefois de grandes fleurs peintes en détrempe dont on voit encore des traces. La crypte ne date sans doute que du XVIIe siècle.

La *porte* gothique du mur *sud* — devant laquelle fut bâti un porche au XVIIIe siècle — est couverte d'ornements en fer forgé, dont le dessin gothique finit surtout en lis. (fig. 10.) Ce dessin indique une dégénération vers l'art populaire. L'entrée du style populaire dans l'art a créé en Transylvanie un style à part pour les ferrements des portes. Nous en connaissons le point de départ; son développement et sa propagation sont reconnus comme une spécialité de Transylvanie. De tels ferrements se trouvaient dans l'église de *Leses* et dans celle de *Keresd* (à présent ils sont au musée de Segesvár), puis dans les églises de *Körös*, *Nagyszeben*, *Szászújfalu* et bien d'autres.

Le *portail septentrional* ne sert plus de nos jours.

L'église d'Almakerék n'est pas seulement remarquable par ses singularités architectoniques, elle occupe aussi un rang distingué à cause des grandes peintures murales qui ornent son sanctuaire et qu'il faut nommer en premier lieu en parlant de l'art de la peinture en Hongrie et surtout en Transylvanie. De nombreuses traces font supposer qu'autrefois l'église était couverte de peintures à l'extérieur aussi bien qu'à l'intérieur. Jusqu'en 1882 les peintures murales se voyaient dans toute leur étendue; mais alors elles furent blanchies à la chaux à une hauteur de trois mètres.

Les inscriptions grattées dans la partie sud du sanctuaire — probablement par des pèlerins — méritent quelque attention pour la constatation de l'époque où l'église fut construite comme pour l'époque des peintures murales. Ces inscriptions sont en caractères gothiques:

..... anno domini millesimo quadringentesimo quinto... dominus Nicolaus... extitisset..... dampnum.

Les peintures seraient donc d'avant 1405, et la construction de l'église devra naturellement précéder cette date. Faute de documents, à juger selon les costumes des figures représentées dans les peintures murales, l'on peut décider que l'église comme ses peintures datent du premier quart du XIVe siècle. L'autel fut même peut-être construit plus tôt encore.

Les sujets des peintures appartiennent à la Bible, aux légendes et à l'histoire de l'époque où l'église fut construite.

La partie biblique traite la vie de Jésus, de l'Annonciation jusqu'à la Résurrection, en 15 tableaux. Sans souci de l'ordre chronologique l'artiste a placé les scènes tantôt sur de petites surfaces, tantôt sur de grandes.

La série commence dans le champ occidental de la voûte, (fig. 11.) au dessus du carré du sanctuaire par

L'Annonciation, remarquable par ce trait que la Vierge s'y trouve réunie aux figures représentant la Trinité, c. à. d. que l'artiste a pris le sujet dans le sens que son époque donnait au mystère de l'Annonciation, considérant cette dernière comme une manifestation de la Sainte Trinité. Cette circonstance s'observe aussi dans les peintures italiennes qui traitent le même sujet. (Fig. 11. Coin supérieur du champ à gauche du spectateur.)

Le motif du trône de Marie varie continuellement sur 12 tableaux; dans la moitié des cas il consiste en un banc au-dessous d'un baldaquin à formes gothiques.

La *Nativité* se trouve sur le côté occidental de la voûte. Cette peinture n'a rien de mystique, l'artiste y emploie les motifs de son temps. Marie est couchée dans un simple lit dont les draps traînent par terre. Le toit de l'étable est couvert de bardeaux, il repose sur des pieux en bois; les murs sont formés par des verges entrelacées. Près de Marie la sage-femme s'apprête à baigner le nouveau-né. Marie mesure de la main la température de l'eau qui se trouve dans une de ces baignoires encore aujourd'hui en usage en Transylvanie. Joseph est présent, de même que le boeuf et l'âne. Joseph tient le petit Jésus sur ses genoux. L'évangile du faux-Matthieu nous permettrait de reconnaître dans la figure du fond l'incrédule Salomé; mais il est possible que l'artiste a représenté la scène simplement d'une manière profane. (Fig. 11. Coin gauche du champ supérieur.)

Sans égard pour l'ordre chronologique, suit alors dans le champ de la voûte septentrionale la *Présentation du Christ au Temple*. Un fait singulier c'est l'absence de Joseph dans ce tableau. Le linge qui entoure les mains de Simon est une très ancienne partie inventaire de cette scène. Il se trouve déjà sur un des tableaux du Codex Egberti, sur le Reliquarium du Musée du Vatican, datant du XIIIe siècle, sur une des peintures des maîtres de St. Séverin, et enfin sur une peinture de l'autel même de l'église d'Almakerék. Peut-être faut-il chercher l'origine de ce détail dans l'esprit naïf de l'époque qui voulut indiquer par des signes extérieures la nature divine du Christ en face des êtres humains autour de lui. (Fig. 11. Coin inférieur du champ à gauche du spectateur.)

Dans le même champ de voûte se trouvent représentés les *Rois-Mages*. La composition de ce tableau est excessivement simple.

La figure et le costume de Joseph sont les mêmes que sur la Nativité. L'un des Rois-Mages est à genoux, présentant son offrande à Jésus qui avec le désir d'un enfant tend la main pour saisir le don. Ces traits gracieux prouvent combien le peintre se sentit attiré par le sujet de son tableau. (fig. 11. Coin supérieur de même champ.)

La scène du *Lavement des pieds* commence l'histoire de la Passion dans la série de ces peintures. (fig. 12.) Elle se trouve sur le mur septentrional du sanctuaire, dans la partie supérieure à droite. Sûrement, en composant cette scène, le peintre fut inspiré par la question de Pierre: Seigneur, vous daignez me laver les pieds? (Jean 13. 6.) Cela se devine à l'expression de surprise de Pierre et des autres disciples. Le Christ est tout habillé; le passage de la Bible qui dit que le Seigneur ôta ses habits avant de laver les pieds à ses disciples (Jean 13. 4.) ne semble pas avoir été considéré.

À droite de la peinture précédente nous voyons la *Cène dernière*. (fig. 13.) L'attitude des disciples indique que le tableau représente le moment que Jean raconte ainsi: „Alors les disciples se regardaient les uns les autres, étant en perplexité duquel il parlait“ (13. 22.) et duquel Matthieu dit: „Et ils en furent fort attristés, et chacun d'eux commença à lui dire: Seigneur, est-ce moi?“ (26. 22.) Judas seul n'a point d'auréole autour de la tête. Sur la table on voit un plat avec des poissons et des pains. Nous n'oserions affirmer que l'artiste a pensé à l'idée eucharistique de la Cène en y mettant les poissons et les pains et qu'il voulut consciemment peindre un symbole ou qu'il puisait simplement dans le trésor typologique de son temps.¹

Du même côté, la peinture suivante représente une double scène: *Jésus au Mont des Oliviers* et *Jésus trahi et fait prisonnier*. (fig. 14.) Le listeau qui sépare les autres peintures, manque, faute de place, entre la Trahison et Jésus fait prisonnier. La composition du premier tableau est tout à fait traditionnelle; elle fait penser au tableau de l'église de *Brixen* traitant le même sujet,² aux deux reliefs en pierre dans les églises protestantes de *Nagyszeben* et de *Szászsebes*,³ enfin à l'image de la casula conservée au musée de Segesvár.

Quoique „Jesus trahi“ et „Jésus fait prisonnier“ soient des événements qui se suivent de près, ces compositions ne montrent point la fusion qui est d'usage où ces deux sujets sont représentés.

La scène suivante, *le Christ devant ses Juges*, (fig. 15.) se trouve dans

¹ Roth. Oeuvre cité, p. 111.

² *Detzel*: Cristliche Ikonographie. Freiburg, 1894. vol. III. p. 353.

³ *Roth*: Geschichte der deutschen Plastik in Siebenbürgen. Strassburg 1906 Tafel XII.

le troisième champ du mur septentrional du sanctuaire. Cette oeuvre s'accorde presque entièrement avec les directions données dans le manuel de peinture du mont Athos¹ datant du XVIe, peut-être seulement du XVIIe siècle, mais qui contient les éléments de composition de peintures très anciennes; déjà Giotto avait puisé dans ce livre.

Dans le même champ où se trouvent „Jésus au Mont des Oliviers“ et „Jésus fait prisonnier“, il y a au-dessous, l'une près de l'autre, les scènes du *Couronnement* d'épines et de *la Flagellation*, (fig. 16.) deux ouvrages crus et réalistiques comme en composaient les peintres primitifs allemands, non les Italiens. Une violente accentuation des traits dramatiques et réalistiques caractérise ces tableaux qui ne devaient point servir à augmenter la dévotion. L'on observe surtout deux rondins croisés qui attachent la couronne d'épines autour de la tête du Christ. Cette aggravation est un trait typique² assez répandu, mais non justifié par le récit de la Bible. L'un des bourreaux est peint en caricature, — trait caractéristique entré dans l'art plastique par la voie des drames et mystères. Il faut remarquer que la colonne de la flagellation est bâtie dans une singulière sorte d'édifice, et que le geste des exécuteurs est très accentué. La forme fantastique de la colonne prouve que le peintre s'approche de l'art miniature de son temps: il transforme des détails de composition d'une manière ornementale.

La peinture qui suit représente *Jésus portant la croix*. (fig. 17.) Malgré la simplicité du groupement et de l'idée, cette composition fait l'effet d'un tout uni. Il est intéressant que Simon de Cyrène est coiffé d'un bonnet comme celui qui faisait partie du costume transylvain le plus ancien. Les bonnets pointus des juifs dans le fond du tableau ne datent que de 1315 où les juifs furent obligés de porter ce signe distinctif. Ce même bonnet se voit aussi sur le tableau de Jean Rozsnyai à Nagyszeben (1445).

Le *Crucifiement* (fig. 18.) qui est la plus grande de ces peintures, se trouve dans le champ ouest du mur septentrional du sanctuaire. Du point de vue anatomique, le corps du Christ est dessiné avec une certaine assurance. Sa figure porte l'expression de la douleur et de la souffrance. Les âmes des deux larrons sont représentées sous forme d'enfants sortant de leur bouche et montant. Celle du mauvais larron est emportée par le diable; celle du bon larron est reçue par les anges. Le peintre de ces tableaux révèle un puissant talent créateur qui se manifeste aussi dans la composition vive et mouvementée de „Jésus fait prisonnier“.

La Mise en Croix est suivie de la Descente de Croix, de la Sépul-

¹ Edition Schäfer p. 201.

² Korrespondenzblatt XXVI. p. 114.

ture, et de la Résurrection. Ces peintures ne sont pas conservées; seul le tableau du *vir dolorum* se voit encore sur le mur derrière l'autel.

Parmi les scènes de la Passion notre artiste a glissé deux épisodes, l'une à droite et l'autre à gauche de la Mise en Croix: le *Conciliabule de Judas avec les Pharisiens* et la *Mort de Judas*. (fig. 19.) Dans ces deux peintures les personnages ont des proportions plus grandes que celles des autres personnages de la Passion. La première des deux compositions est pleine d'une dignité sérieuse; l'autre devient grotesque par la stylisation comique des diables. Le suicide de Judas est assez rare comme sujet de peinture.

Du deuxième groupe des tableaux nous mentionnerons d'abord *Marie vêtue du manteau royal*, dans l'intérieur de l'arc de triomphe. (fig. 20.)

Dans le coin de ce champ il y a les figures des deux apôtres *Pierre et Paul*. Sur les deux plaines du champ de voûte occidental: *les quatre évangélistes*, et, planant au-dessus de leurs têtes, les figures symboliques comme pour indiquer l'inspiration divine. (fig. 11. Champ inférieur et champ droit.)

Dans un des six champs de la voûte, la peinture est couverte d'un badigeonnage bleu. Dans les autres champs — à commencer par le mur septentrional — se voient *Sainte-Christine* ou *Macaria* avec les tenailles, *Ste Dorothee* avec une corbeille de roses, *Ste Ursule* avec la flèche, *Ste Catherine* avec la roue et le glaive, *Ste Claire* avec sa tige de lis, *Ste Marguerite* avec le dragon, *Ste Barbe* avec la tour, *Ste Marie* avec une fleur de fève, *Ste Lucie* avec LVCIA VGO sur une bande de légende, *Ste Agathe* avec son nom inscrit sur le trône qu'elle occupe. Il faut encore mentionner un *prophète* sur le côté sud du sanctuaire, au-dessus de la fenêtre du milieu (fig. 22.); un *séraphin* au-dessus de la fenêtre ronde; un *pélican* sur la plaine intérieure de la fenêtre ronde; et un *évêque* derrière l'autel.

Au mur sud se trouvent deux peintures, représentant la *Légende de Saint-George*. (fig. 24. et 24 a.) Leur forme témoigne de l'influence qu'exerçait sur la représentation de ce sujet, déjà au XIVe siècle, Jacobus de Voragine (1230 — à peu près 1298) par la version qu'il donne à la légende dans son oeuvre de *Legenda aurea sive historia Lombardica*. La plus grande des deux peintures a pour sujet le combat. Ici l'on aperçoit près du listeau un homme dont la présence n'est pas expliquée par la légende. L'autre tableau représente Saint George portant le dragon tué devant la princesse et cette dernière ceignant le chevalier de sa ceinture. Cette scène après la victoire est une ajoutage à la légende. Le dessin du chevalier comme de sa monture est juste et mouvementé. Le paysage au contraire trahit un manque d'habileté. La peinture porte le cachet

d'une copie de miniature. La scène du combat rappelle la *bataille de Mühldorf*¹ du manuscrit de *Wilhelm von Oseuse* (1334).

La plus belle oeuvre d'art de Transylvanie traitant la légende de Saint-George, c'est la célèbre statue du saint par Martin et George Kolozsvári. Mais la même scène se trouve aussi représentée sur un des autels à ailes dans l'église d'Almakerék et sur une plaque de poêle du XVe siècle.²

Le troisième groupe de peintures peut être appelé le *groupe historique*. Nous y comprenons les oeuvres dont les figures ne peuvent être rangées parmi les saints. La plus grande est d'une composition remarquable (fig. 25.) : Quatre hommes au maintien solennel sont debout et près d'eux un évêque. Chacun des quatre tient le globe impérial dans la gauche, deux ont le sceptre dans la main droite, le troisième a un marteau d'armes. Une autre figure représente un jeune homme imberbe, sans insignes de souverain. Dans une autre peinture à gauche, deux frères dominicains s'approchent du groupe. (fig. 23.) Nous pensons que ces deux tableaux réunis se rapportent à la fondation et à la consécration de l'église, représentant la famille Apa, fondateurs de l'église, et l'évêque transylvain qui, assisté des frères dominicains, s'apprête à la cérémonie de la consécration. Le reste des figures d'hommes ou de femmes représentent des membres vivants ou morts de la famille Apa. L'auréole ici n'a pas de signification.

Jusqu'à présent on a essayé en vain de retracer, par des recherches dans les archives, l'identité de certains membres de la famille seigneuriale dans cette peinture.

Une seule chose paraît sûre : que l'église fut fondée et construite sous le règne de Louis le Grand (1342—1382.).

Sous la peinture que nous venons de décrire se trouve une autre qui est à présent cachée derrière les lourds bancs d'église, de sorte qu'il est impossible de l'examiner.

Les saints dans ces peintures murales portent le costume ecclésiastique en usage jusqu'au XIe siècle. L'évêque porte la barbe quoique le Concile de Rome de 1074 eût rendu obligatoire la figure imberbe chez le clergé,³ règle qui ne fut pas toujours rigoureusement observée. Les laïques sont vêtus du costume du XIVe siècle. Quant à l'auréole, elle se trouve aussi chez des personnages non-saints au commencement du moyen âge.⁴

¹ Oskar Jäger Geschichte des Mittelalters. Bielefeld & Leipzig. 1890. p. 388—89.

² Archaeologiai Értesítő. II. (1882.) p. 257.

³ Otte: Handbuch d. kirchl. Kunstarch. Leipzig 1883, I. p. 466.

⁴ V. ö. Otte: Handbuch d. kirchl. Kunstarch. Leipzig 1883. I. p. 551.

Les peintures d'en haut sont bordées à leur base d'un listeau travaillé. Cet ornement représente tantôt des animaux fabuleux, tantôt des têtes d'hommes et de femmes. (voy. fig. 16. et 25.) Quelques-unes de ces dernières sont des caricatures, mais il y en a aussi de gracieuses. Le peintre ne peut sans doute être jugé que du point de vue de l'art industriel; il se tient sur la base de la tradition, de l'idée typique. Pourtant il révèle quelque individualité, surtout dans les médaillons du listeau dont nous venons de parler, et dans la composition du groupe des fondateurs.

Il n'y a aucune relation entre ces peintures murales et les autres déjà connues de Transylvanie, de sorte que nous ne pourrions en indiquer le peintre.

Quant aux autres monuments d'art que possède l'église d'Alma-kerék, nous nommerons d'importance avant tout *l'autel* qui date du XVe siècle. Il a 4.77 m. de large, et 6.20 m. de haut du pied de la mensa au sommet. Le tableau principal y représente la *Madone sur le trône* avec l'enfant Jésus qui tient un oiseau dans la main. (fig. 26.) Dans les coins d'en bas l'on voit les fondateurs à genoux, avec une légende en minuscules dans leurs mains. Cette peinture a 1.40 m. de large. De chaque côté il y a encore deux peintures (43 cm. de large), placées l'une au-dessus de l'autre, représentant *Ste Catherine*, *Ste Barbe*, *Ste Agathe* et *Ste Marguerite*. (fig. 27. et 28.) Les ailes de l'autel, qui ont 1.14 m. de large, sont également ornées de deux peintures chacune. Sur l'aile gauche se trouvent la *Nativité* et l'*Adoration des Mages*; (fig. 27.) sur l'aile droite la *Mort de Marie* et l'*Assomption* (fig. 28.) Dans le tableau de la *Nativité* l'ange tient cette légende: **Annuntio vobis magnum gaud(ium)**; sur l'*Assomption* il y a autour d'une tête d'homme: **Jonas p[ro]pheta**, autour d'une autre: **Jeremias p[ro]pheta**. Dans la *Mort de Marie* nous voyons un personnage qui figure aussi dans d'autres tableaux du même genre: un homme assis, un livre ouvert à la main sur les pages duquel se lit ce qui suit: *deus meus respice in me qua se relic . . . et: a salute a mea virtute relictorum meorum Jesus clamabo per diem et non exaudias*.

L'autel ouvert est donc orné de neuf peintures. Sur le revers des ailes pliables il y a quatre peintures, et une sur chacune des ailes immobiles. Les premières représentent (fig. 29. et 30.): 1. l'Annonciation; 2. Marie et Elisabeth; 3. la Circoncision; 4. la Présentation au Temple. Dans l'Annonciation, la légende porte ces mots: *Ave gratia plena dominus tecum*. Sur les ailes immobiles on voit Saint Michel et Saint George, mais avec des attributs si semblables qu'on ne saurait décider lequel des deux est Saint Michel et lequel Saint George. (fig. 31. et 32.)

Au milieu de la predella se trouve représenté la *Résurrection du*

Christ. (fig. 33.) Sur le côté de l'évangile se voient les armes de la famille Apafi; de l'autre côté il y avait une inscription minuscule, mais qui s'est détachée. Elle se rapportait probablement à la fondation de l'autel. La predella et la partie supérieure ne s'accordent point. Elles diffèrent dans la technique aussi bien que dans la conception. Les armes sur la predella sont dans le goût du XVIe siècle; la predella est donc moins ancienne que la partie supérieure. Nous ne pensons pas que les figures des fondateurs sur le tableau principal sont des portraits de membres de la famille Apa quoique le tableau même soit un présent de cette famille. Leur costume n'est pas le même que celui dans les fresques historique de l'église qui indique la classe distinguée de la société hongroise de l'époque; c'est au contraire le costume bourgeois du XVe siècle. Les donateurs auront donc fait exécuter la predella tandis que la partie supérieure provient d'ailleurs. Les peintures en haut de l'autel sont l'oeuvre d'une autre main; les figures de St. George, de St. Michel ainsi que celles des vierges sont d'un art plus mûr que les scènes de l'enfance de Jésus.

Il est probable que l'élève aussi bien que le maître travaillait à orner l'autel. L'on sent dans ces scènes l'influence de quelque école du midi de l'Allemagne; mais la nature de cette influence ne peut se définir sans des recherches plus exactes.

Quant à la technique de la partie supérieure: de la toile fut d'abord collée sur une planche de sapin et ensuite enduite de craie. L'esquisse de la composition fut d'abord grattée dans le fond, ce qui fait supposer qu'on employait des cartons. La dorure du fond est en vrai or battu. Après la dorure vint l'exécution de la peinture avec des couleurs à l'huile. Des feuilles d'or battu se trouvent placées sur les vêtements, mais sans égard pour la disposition des plis. Ceci indique que les feuilles d'or y furent mises plus tard; elles étaient peut-être le don d'un pèlerin pour „l'embellissement“ de l'église.

Le sommet de l'autel est formé de cinq fiales réunis par des meneaux. Tout le bois du sommet fut recouvert de toile et cette dernière enduite de craie pour préparer un fond à la dorure. La dorure n'est pas conservée. Sur le fiale du milieu se trouve un crucifix, sur les deux extérieurs deux petites statues: Marie et Jean. Ces statues comptent parmi les plus anciennes de Transylvanie. Le corps de Jésus est une oeuvre intéressante tout à fait juste anatomiquement. Aucune individualité ne se révèle dans la composition des peintures de l'autel; elle ne s'écarte point du modèle répandu. Il y a aussi des fautes de dessin. Les couleurs étant déjà très effacées, il est difficile d'en juger. Elles devaient être plus vive quoique caractérisées par la réserve des oeuvres du XVe siècle. Les artistes, s'ils ne furent parmi les plus dis-

tingués, connaissaient bien le métier de leur art, et l'autel en tout cas est un monument intéressant et caractéristique pour la civilisation hongroise vers la fin du moyen âge, qui s'était assuré un rang dans la civilisation européenne, aussi du point de vue de l'art.

Les bancs au mur sud du choeur datent du premier quart du XVIe siècle. (fig. 34.) Ils portent le cachet du style gothique attardé, comme plusieurs autres des oeuvres d'art de Transylvanie qui sont resté conservées.¹

Les bancs qui se trouvent dans la nef donnent une idée de la manière dont l'imagination populaire transforme selon son propre goût le dessin artistique des meubles. (voy. fig. 2.)

Nous ferons encore remarquer parmi les trésors de l'église une paire de chandeliers en cuivre jaune, (fig. 35.) et un calice de la fin du XVIIe siècle. Ce dernier a des proportions et une forme tout à fait dégénérées; par là il diffère des autres calices transylvains qui encore au XVIIIe siècle conservaient leur traditionnelle pureté et beauté de forme.

L'un des donjons de l'église fut transformé en chapelle. Selon la tradition cette chapelle servait aux catholiques de la commune. Mais plus tard tous les habitants furent réunis en une seule communauté dont — encore au cours du XVIIIe siècle — un membre du conseil fut catholique.

Ce qui est sûr c'est que l'église fut fondée et construite par les membres de la famille Apa, et que la famille s'est toujours réservé des droits de propriétaire. Là était la crypte de la famille et là se trouvait le célèbre monument funéraire de George Apafi par Élie Nikolai, sculpteur de Nagyszeben. Ce monument est conservé au Musée National de Hongrie.²

Dr. Victor Roth.

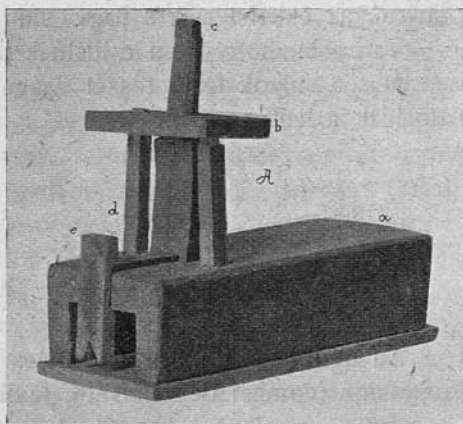
¹ *Wenrich*: Archiv des Vereins für Siebenb. Landeskunde. XXII. (1889) p. 56.

² *Archaeol. Értesítő.*

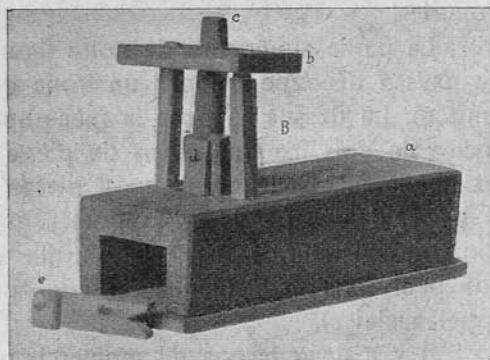
Rókafogó csapda.

A csoklovinai Cholnoky-barlangban (Hunyad vm.) július havában végzett ásatások idején a barlanghoz vezető erdőben rókafogó csapdára bukkantam. Oly helyen feküdt, hogy a fényképező géppel semmiképpen sem lehetett hozzáférni. Kicsiben megcsináltattam egyik ponoriczi paraszt ácsossal.

Képzünk felső része (A) a felállított csapdát mutatja. Egy kb. 1.20 m. hosszú fatörzset váj ki a paraszt (a). Erre egy járomnak nevezett rész (b) kerül, mely áll két faoszlopból, mik a csapda testébe vannak erősítve s az ezeket fent összekötő lapos fadarabból. Ez utóbbi át van fúrva s e lyukon át halad az alúl fogazott, sulyoknak nevezett tag (c), mely alsó harmadában bevágott. Ebbe a bevágásba illik bele egy ék (d), melyet egy alúl szintén bevágott ú. n. kulccsal (e) lehet a csapdához gyengén rögzíteni.

A csapda beállítása kétféle. Vagy hátsó felével állítják a róka lyukhoz s ez esetben elülső felét nehéz kövekkel eltakarják és lenyomtatják, hogy semmi se férhessen hozzá, mikor is a lyukából kifelé jövő rókanak föltétlenül a csapdatest üregesfelén kell átmennie. Mihelyt ennek innenső végéhez ér, megérinti orrával a kulcsot, ez leesik. Ezzel egyidejűleg esik a

róka nyakára az alúl fogazott sulyok is, magával rántva az éket oly módon, hogy ez voltaképpen keményen odafogja a nyíláshoz a sulykot.

Bárhogy is vergődik a róka, képtelen ennek révén a sulykot fölvetni s fogva marad. E csapdának tehát lényeges része az ék, mely nemcsak arra hivatott, hogy a kulcs segítségével feltartsa a sulykot, hanem hogy a leesés pillanatában vele együtt essék s azt szorosan meg is fogja. Hogy ez pontosan sikerüljön, a sulyok alsó harmadában említett bevágást kell alkalmas módon megcsinálni. A sulyok elülső falával derékszögben kell mennie s nem szabad túlságos mélynek lennie. Képünk alsó része (B) a csapdát működése után mutatja.

A csapda most vázolt beállításában nincs szükség csalétekre. Ismeretes egy másik beállítás is, melynél a csaléteknek is van szerepe. Ebben az esetben a csalétket a kulcs alá helyezik, a csapdát pedig kiállítják valamely alkalmas helyre oly módon, hogy elülső részét eltakarják rendszerint kövekkel s a róka csak a csapdatest nyílásán, hátulról közelítheti meg a csalétket. Amint hozzá akar látni, megbillenti a kulcsot, a sulyok az ékkel leesik s fogva marad a ravasz.

Van eset, hogy nem csinálnak jármot, hanem fa mellé állítják a csapdát s a sulyok felső részét faágak tartják s odatámasztott farúdak biztosítják a leesés ellen.

Dr. Roska Márton.

Piège à Renards.

Au cours de fouilles exécutées dans la grotte de Cholnoky à Csoklovina (comitat de Hunyad), je découvris, dans le bois conduisant à la grotte, un piège à renard. Il était situé de façon à ne pas pouvoir être photographié. Je le fis reproduire en petit par un charpentier de Ponorics.

La partie supérieure de notre figure A), montre le piège monté. Le paysan découpe d'abord un tronc de bois d'environ 1, 20 m. de long a). La dessus se pose la pièce appelée joug b), formé de deux socles de bois fixés au corps du piège, et d'une pièce de bois plate, les réunissant. Cette dernière est perforée, et à travers l'ouverture passe la pièce, dentée par le bas, appelée maillet c), qui est entaillée dans son tiers inférieur. Dans cette entaille vient s'insérer un coin d), que l'on peut fixer faiblement au piège, par l'intermédiaire d'une pièce appelée clef e).

Il y a deux façons de monter le piège. Première façon: Le piège est placé de manière à ce que la moitié postérieure du piège touche la tanière du renard, et dans ce cas la moitié antérieure est recouverte de pierres, et fortement pressée, de sorte que l'on ne puisse pas y

atteindre, et que le renard, en sortant de son trou, soit absolument obligé de passer à travers la moitié creuse du piège. Aussitôt qu'il en atteint l'extrémité intérieure, il touche avec son museau la clef, qui tombe. En même temps le maillet tombe, vient frapper le cou du renard de sa partie inférieure, dentée, et entraîne dans sa chute la clef. Celle-ci, par là même, vient fixer fortement le maillet dans l'ouverture. Si fort que se débâte le renard, il est incapable de soulever le maillet, et reste prisonnier. La partie essentielle du piège est donc le coin, qui n'est pas seulement destiné à maintenir le maillet à l'aide de la clef, mais aussi, à choir dans le même instant que celle-ci, et à la saisir fortement. Pour que ceci réussisse exactement, il faut que l'entaille mentionnée dans le tiers inférieur du maillet, soit convenablement faite. Cette entaille doit être faite à l'angle droit avec la paroi antérieure du maillet, et ne peut pas être trop profonde. La partie inférieure de notre figure *B*), montre le piège, après fonctionnement.

Deuxième façon. Dans le montage qui vient d'être décrit, il n'est pas besoin d'appât. Il existe une autre manière de monter le piège, où l'appât, intervient aussi. Dans ce cas, l'appât est placé sous la clef, le piège est installé dans un endroit convenable, la partie antérieure est recouverte de pierres, de sorte que le renard ne puisse atteindre l'appât qu'en passant à travers l'ouverture postérieure du piège. Aussitôt qu'il veut y mordre, la clef bascule, le maillet et le coin tombent et maintiennent le renard prisonnier.

Il y a des cas, où l'on ne fait pas de joug, mais où l'on place le piège près d'un arbre; des branches d'arbre maintiennent la partie supérieure du maillet, et des barres de bois fixées contre lui, l'empêchent de tomber.

Dr. Márton Roska.

Irodalom — Littérature.

Fontes Rerum Transylvanicarum. Tomus I. Epistolae et acta Jesuitarum Transylvaniae temporibus principum Báthory (1571—1613.) Volumen primum: 1571—1583. Collegit et edidit Dr. Andreas Veress. Budapest. Typis societatis Athenaeum typographicae. 1911. — Pag. XVI. 326. Kor. 10.

Sous ce titre se prépare à Kolozsvár un nouvel ouvrage historique de grandes dimensions, dont le but est d'offrir des nouvelles matières à l'historiographie. Cette entreprise publiera en premier ordre sous une forme luxueuse la riche matière fournie par M. le professeur dr. André Veress — le fruit de vingt ans de travail (depuis 1891) et de frais — qu'il recueillit systématiquement, avec l'appui de l'Académie Hongroise des Sciences, dans les archives de Hongrie et des différents états de l'Europe. La note à la fin du livre donne une idée des sujets et de la richesse de ce recueil qui comprend 50 volumes concernant tous les pays du Saint-Siège et du Saint Empire Romain, ainsi que les États avec lesquels la Transylvanie et la Hongrie ont été en relation diplomatiques. Cette oeuvre éclaire donc *le passé des peuples de la Hongrie et des pays qui forment ses frontières*; elle ajoutera donc de nouveaux volumes aux sources où puise l'histoire de ces états. Ceci est d'autant plus réalisable que les documents seront publiés dans leurs texte original, c'est à dire en latin, en italien, en français, en allemand et en espagnol, et tellement seront compris partout; en plus, l'éditeur pourvoira chaque volume d'une préface en langue latine.

Le nouvelle oeuvre scientifique que nous annonçons sera soigneusement rédigée et se distinguera par le fait que — *fondée sur un plan systématique* — elle donnera un ensemble de matières historiques archéologiques et géographiques, inédites. Jusqu'à présent personne n'a retracé les relations diplomatiques de la Hongrie dans les archives étrangers aussi systématiquement et dans une oeuvre d'une telle étendue. L'on y trouvera aussi de nouveaux documents pour *l'épigraphie de l'époque romaine* de la Transylvanie; mais la partie la plus précieuse sera peut-être le contenu des six volumes intitulés: *Epistolae et acta relationum inter Transylvaniam et Moldaviam, Valachiam Transalpinamque* comme *Diplomatarium Hungarorum in Moldavia et Valachia Transalpina viventium*. Ils offrent

à la science historique des matières nouvelles et documentées sur l'époque où les deux provinces danubiennes voisines de la Transylvanie — la Moldavie et Valachie — furent des provinces feudataires de la Principauté de Transylvanie, c. à. d. qu'elles étaient encore sous la puissance de cette dernière même lorsque leur état de féodalité eut cessé. Nous venons d'apprendre que le premier des volumes traitant des relations valaques-hongroises paraîtra encore *cette année*.

Nous recommandons chaleureusement aux Instituts Scientifiques étrangers ce premier volume qui contiendra la correspondance des Jésuites transylvains au temps des Báthory. Ils obtiendront ce volume au prix de 10 couronnes en demandant tout court l'ouvrage: Fontes Rerum Transylvanicarum, Kolozsvár. (Hungaria.)

r.

A komáromvármegyei és városi Múzeumegyesület Értesítője. XX—XXIII. év. Komárom, 1907—1910. 8° Csak a tavaszon kerültek kezembe a *Komáromvármegyei és városi Múzeumegyesület értesítőjének 1906—1909. évi füzetei* s ezekben az Izsza község határában levő *Leányvár* nevű római táborhely ásatásairól Tóth Kurucz János úr föllából származó jelentések. Két körülmény miatt — ha kissé megkésve is — foglalkoznunk kell ezekkel az ásatásokkal.

Először azért, mert a *Leányvár* úgy alakjára, mint nagyságára nézve teljes analogiát mutat a felsőgermaniai és rhaetiai limes vonalán kiásott táborhelyekkel. Némely tekintetben még fontosabb azoknál. Mert amíg ott pl. a legénység elhelyezésére szolgáló helyiségek maradványait egyedül Wiesbaden táboránál találunk és ott is nagyon hiányosan, addig itt négy, világosan ilyen rendeltetésű épület áll rendelkezésünkre. Azóta, hogy Tóth Kurucz János úr ismertető jelentései megszűntek, bizonyára más értékes eredmény is volna megállapítható. A *Leányvár* tehát rászolgált, hogy foglalkozzanak vele.

De más okból tesszük most itt szóvá. Az újabb ásatásokról szóló jelentések elmaradását már az 1908. évi *Értesítő* 46. lapján bejelenti Tóth Kurucz János úr, az ásatások vezetője, a következő indokolással:

„Forster Gyula br., mint a Műemlékek Országos Bizottságának elnöke a pilismaróti (Castra ad Herculem) és a leányvári ásatásokról szóló kompakt értekezésekkel meg akarja indítani a „Limes“-füzeteket. Éppen azért a már két ízben tartott archaeologiai társasági beszámolón s a tavalyi és a jelen rövid ismertetésen kívül írásban sehol máshol nem publikáljuk eredményeinket s a hivatalos Archaeologiai Értesítő, valamint a napilapok is épen hogy tudomást szereztek a dolgokról.“

Ennek megfelelően az 1909. évben végzett ásatásokról az *Értesítő* mindössze négy oldalas vázlattal számol be. Az 1910. évben — úgy értesültem — szüneteltek az ásatások.

Az itt idézett örvendetes jelentés, hogy t. i. komoly szándék a

limes-füzetek megindítása, továbbá a kevésbé örvendetes tény, — az ásatási jelentések elmaradása, elég ok arra, hogy az érdekeltek figyelmét az ilyen eljárásban rejlő veszedelemre reá irányítsuk.

A Műemlékek Orsz. Bizottsága elnökének az a terve, hogy a limes-közleményeket megindítja, *igen örvendetes*. Különösen azért, mert e mögött munkaprogrammot kell sejttenünk. Ha így van, akkor úgy látszik, a németországi helyes példát követi. De — fájdalom, úgy látszik — az ottani *tanulságok tekintetbe vétele nélkül*. Pedig ezek a tanulságok igen megszívlelendők. Nevezetesen a németországi limestáborok monográfiái közül azok a legkevésbé sikerültek, melyek a limes-bizottság működésének megkezdése után közvetlenül jelentek meg. Maguk az első ásatások sok helyen nem feleltek meg azokra a kérdésekre, melyekre megfelelhetek volna. (Mostanában felmerült az a terv is, hogy az először felásott, de aztán ismét betakart táborokat újból ássák fel. Amit természetesen meg lehet tenni, de az már más kérdés, hogy ér-e valamit?) A később megjelent s különösen a Limesblatt, Westdeutsche Zeitschrift és Korrespondenzblatt, továbbá a Bonner Jahrbücher hasábjain, de más szakfolyóiratokban is *megvitatott* táborok közlései ellenben kiállják a kritikát.

Ezek a tapasztalatok tehát óva intenek *egyfelől az elhamarkodástól, másfelől a szakkörök elől való elzárkózástól*. Sőt egyenesen azt parancsolják, hogy mielőtt „*kompakt értekezésekkel*“ magukat a tábor-monographiákat megindítanák, az ásatási jelentések alapján mindent a lehető legalaposabban vitassunk meg.

Első teendő az volna tehát a Műemlékek Orsz. Bizottsága részéről, hogy megvitatásra alkalmas módon adja ki minden évben az ásatási jelentéseket és pedig mindig összel, a munkálatok befejeztével. Következő tavasszal pedig az azokra esetleg érkező észrevételeket adja ki összefoglalva, vagy pedig megbeszélésekre adjon alkalmat. Ez annál fontosabb volna, mert az előző évi eredmények megbeszélése közben arra is sor kerülne, hogy a jövőben hol, mire kell nagyobb figyelmet fordítani.

Ezek a jelentések csak magyarul jelennének meg. A tábor-monographiák az egész tudományos világ számára készülvén, magyarul és valamely világnyelven (francziául) jelennének meg, de csak akkor, ha elébb magunk közt minden egyes kérdést alaposan megvitatunk, tisztáztunk. Így elérjük azt, hogy minden tábor-monographiánk a kor tudományos színvonalán fog állani, amit nálunk másképen nem lehet biztosítani.

Mert hiszen senki sem tudhat mindent és bizonyos jelenségek még azt is kérdőjel elé állítják, aki alaposan ismeri a dolgokat. Hát még a Leányvár ásatóját, aki igen derék, buzgó ember, de szaktudása, mely a megfelelő, tudományos értékű közlésre képesíténé, — nincs neki.

Legalább is ez látszik jelentéseiből, melyekből csak néhány kiáltó példát hozok fel.

Az 1906. évi *Értesítő* 40. lapján azt írja, hogy a Leányvár „Hyginus Gromaticus tervei szerint épült erős várnak.“ Jól tudom, hogy nem szabad szószerint venni e kijelentést; de nem mindenki tudja. Már most, — ha idegen olvassa — akad olyan, aki nem is hajlandó magyar emberről annyi jót feltenni, hogy csak a frázis kedvéért mond ilyen helytelenséget és bizony szemünkre veti tudatlanságunkat.

Ugyanott 51. lap: „Hogy a Leányvárt az *első időkben* építették, amellet tanuskodnak a várban talált pénzek is, Hadrianus, Gordianus és Severus idejéből.“ Hát ez veszedelmesen rossz mondat. Mert mi az „első idő?“ Hadrianus és Alexander Severus (ez is Severus!) közt jó száz esztendő van. A Leányvárban talált érmek közt vannak Antonius legionarius érmei is, melyek viszont Hadrianusnál régebbiek másfél évszázaddal. Az meg egészen bizonyos, hogy Augustus vagy Tiberius korában nem építették, pedig Pannoniában ezek kora az „első idők.“ Vagy tán azt akarta mondani vele, hogy a Dunáig előhatolt rómaiaknak legelső megerősített helyei közé tartozott ez is!? Valószínűleg ezt akarja mondani, mert ez az igaz.

Ugyanott 54. lap: „*u. m. a via principalis (észak-déli) és a via decumana (kelet-nyugati).*“ A dolog tudvalevőleg nem ilyen egyszerű, mert hiszen a limes-táboroknál is az u. n. porta praetoria elhelyezésétől függ az utak és a kapúk neve is. A porta praetoria pedig a sacellummal szemben levő. Itt a sacellumot még nem ismerjük. De még ha ismernők sem értenők a térképet, mert azon az égtájak nincsenek meg. A kelet-nyugati utat egyébként — bár a decumanus maximuson feküdt — csak egy részében hívták via decumanának. Amit az 1. jegyzetben a tábor tornyairól mond, világosan elárulja, hogy azok rendeltetésével nincs tisztában.

Ugyanott 56—57. lapon a „Cloaca“-val kapcsolatos magyarázatai sem erősítik meg archaeologiai képzettségében a hitet, valamint az sem, hogy a tábor körülvevő árkokat *vizárkoknak* mondja. Vajjon a Taunus vagy a Meszes-gerinczen volt táboroknál honnan töltötték meg azokat? Egyébként az már régóta eldöntött kérdés, hogy nem vizárkok. Legfeljebb arról lehetne beszélni, hogy vajjon semmi egyéb, mint a tábor-töltéséhez szükséges föld kiemelésével keletkezett árok vagy pedig olyasféle jelentősége lehetett a tábornál, mint a Romulus és Remus barázdájának Roma alapításánál; vagy tán taktikai fontossága is volt? Mert lehet mindhárom magyarázata egyenként és összesen. De vizárkok semmi esetre sem voltak.

Ugyanott 58. lapon megtudjuk, hogy a Leányvárnak volt *porta maximája* és ebben különbözik az összes többi limestáboroktól. Új technicus terminus volna ez, melyet nem lehet olyan rövidesen használatba venni.

Ugyanott a 60. lapon ezt olvashatjuk: „A falakat kettes vízárak veszi körül, a két árok közötti sáncz (agger) pedig karózással és fonással volt megszilárdítva. A körfalakat csölpökre építették, melyek közül több megkövesült darabot találtam.“ A két árok köze nem agger, mert az agger mesterséges töltés, míg itt az egész sánczműben ez az elválasztó, két oldalt menedékes, fenn élben összefutó köz marad meg az eredeti, természetes helyén. A menedékes oldalokat fű nőtte be vagy kövel rakták ki. A karózást és fonást (röviden sövényt) pedig már néhai való jó Cohausen is képtelenségnek mondta a limestöltésen. Azt hittük, hogy e feltevést már utolsó híve is elhagyta Schuchhardt személyében s ime itt látjuk ennek az elméletnek legutolsó képviselőjét. Ami a körfalnak csölpökre épített voltát illeti, szintén új volna s ezért nem is lehet ilyen röviden elintézni ezt a kérdést. Az a kérdés, hogy *csupán* megkövesült „*csölpöparadványokat*“ talált-e, mert akkor tiszta sor, hogy nem római falak alá rakták azokat a csölpöket fa-korukban.

Egyébként abból, amit e lapon olvasunk, azt kell hinnünk, hogy *rómaikori átépítések* nyomait lehetett volna megfigyelni. De történetek átépítések a XV—XVII. században is, mint a 64. lapon említett leletek valószínűvé teszik.

Már most, mielőtt ezzel a füzettel végeznénk, jegyezzük meg, hogy az annak 69. s köv. lapjain, *Milch Ádám* tollából származó felíratközlések minden komolyság nélkül valók. Semmi sem bizonyítja jobban szegénységünket, mint az, hogy ilyeneknek a kiadására is van pénz.

Az *Értesítő 1907. évi* folyamában csak vázlatot kapunk a *Leányvár* ásatásainak eredményeiből. Ebben a 47. lapon akad az első szóvátenni való. A többek közt ezt olvassuk: „Ez épület négy oldalával alkalmazkodik a körfal parallel oldalaihoz oldalát a töltés majd közepén szeli át s nem lehetetlen, hogy 8 m. széles alapjával épen a szentély apsisát takarja, *mely rendszeren a forumra szokott nézni, bár arra is van eset, hogy ellenkezőleg a porta decumana felé fordult.*“ Ebben a mondatban nem a tény megállapítása ellen van kifogásunk, hanem az ahhoz fűzött magyarázat ellen lehet szót emelni. Mert a szakirodalomban eldöntött kérdés, hogy a szentély mindig a porta praetoriára néz, illetőleg az a porta praetoria, amelyre a szentély nyílik. A szentély nem okvetlenül apsisos záródású, mert pl. a németországi limestáboroknál az apsis csak a II. század óta lép fel; addig egyenes záródású ez is, mint a mellette levő scholae. Azonkívül figyelembe veendő, hogy a limestáboroknál senki sem említ forumot, amint hogy ennek a tábornak alaprajzában sem találjuk jelölve annak helyét.

A 48. lapon: „A castrum e nyugati fele tehát megfelel a pars superiori-nak, amit a praetorium közvetlen szomszédságába épített nagyszabású s bizonyára előkelőbb állású katonák (tribuni, legati, praefecti

sociorum) lakását képező épületek is bizonyítanak.“ — Ez az idézet egyik leghangosabb bizonyíték amellett, hogy a jelentés írója mennyire nincs otthon a limestáborok dolgaiban. Első tény, hogy ezek neve *nem castrum, hanem castellum*, vagy leghelyesebb, ha magyarul *táborhelynek* hívjuk. Ennek a főépület két oldalán elterjedő részeit az elfogadott terminologia szerint nem hívják pars superiornak. Ezek a nagy, legios táboroknál a latera praetorii. Jobb elnevezés hiányában itt is megmaradhatunk emellett az elnevezés mellett, amint a limes táborok főépületét is hívják praetoriumnak; de mivel az utóbbi épen olyan helytelen, mint az első, — ha épen használni akarjuk — ne sajnáljuk tőle az **u. n.** betűket s ezzel tegyünk tanúságot róla, hogy csak kénytelenségből használjuk e szavakat. Bár a *tábor főépülete* kifejezés nem hosszadalmas, mindent kifejez és amellett kifogástalan.

A tábor főépülete és annak két oldalától hátra, a porta decumana felé eső tábor-rész a *retentura*, az előtte levő a *praetentura*; Polybios táboránál *pars antica*, illetőleg *pars postica*, hogy a megfelelő latin terminológiát használjuk.

Az ilyen limestáborokban nem laktak legati, tribuni vagy praefecti sociorum. Utóbbiak a császárság korában nincsenek is. Legatusa van a tartománynak (helytartó, kormányzó) és a legioknak: *leg. Aug. pr. pr. prov.*, illetőleg *leg. (Aug. pr. pr.) leg.*; amazok a tartomány székhelyén laknak, emezek a legiok székhelyén, mint az a dolog természetéből folyik. *Tribunusaik* szintén a legioknak vannak, továbbá a cohortes praetoriae-, urbanae- és vigilumnak, de ilyen, a dolog természetéből folyólag nem állomásozott a Leányvárban, mint limes-táborban. A limestáborokban állomásozó cohortes vagy alae auxiliae parancsnokai *praefecti*, kiknek azonban csak nevük emlékeztet a köztársaság korabeli praefecti sociorumra, kiknek némileg utódai is, de az állandó hadsereg szervezetének megfelelően egészen más hatáskörrel. A *cohortes* és főleg *alae miliariae* praefectusai a jelek szerint a legiok tribunusaival egyenlő rangúak lehettek, de nem tribunusok. És csak egynek volt szállása a limestáborban. Csak a teljesség kedvéért említsük fel, hogy a körülbelül Hadrianus óta fellépő numeri parancsnokai *praepositi*.

Ennyi kifogás emelhető egyetlen mondat állításai ellen. Ugyanezen a lapon még két olyan állítást kell szóvátennünk, amilyenek monographiában, kivált ha azt a külföldnek is szántuk, — nem szabad helyet foglalnia.

Nevezetesen a tábor belsejében levő egyik épületet *palaestranak* mondja. Nem látjuk ez állításnak bizonyítékait, holott mivel ilyen rendeltetésű épület más limestáborokban nem fordul elő, feltétlenül részletesen kellene indokolnia, hogy miért tartja annak? A magunk részéről nem tartjuk valószínűnek, hogy az épületnek ilyen rendeltetése bebizonyítható

volna, de ez a kétségeskedés megszűnik a bizonyítékok elegendő volta esetén. Ilyen röviden azonban csak akkor lehetne ezt a kérdést elintézni, ha a palaestra általános épülettípus volna a limestáborokban. Holott tudomásom szerint sem a német-, sem az angolországi limestáboroknál meg nem állapították, hogy az afrikai és arabiai kevésbé ismertekről ne is szóljunk.

A másik állítás az, *hogy az egyik — hypocaustumos helyiségekkel bíró s a tábor belsejében levő épületet fürdőnek mondja.*

„Erre vall első sorban az ott található sok hővezető csőtöredék (különböző típusok) és a sok cementszerű leöntés, melylyel a talaj és a falak burkolva voltak.“

Vagyis mit látunk itt?! Azt a nálunk még majdnem általánosnak mondható felfogást, mely szerint a hypocaustumos helyiség, kivált ha még apsisa is van, — fürdő. Így aztán megesik, hogy a fürdők aggasztóan nagy számmal vannak. Bár mi is tudjuk, hogy a rómaiak, kivált a császárság korában, szerettek fürdeni, — mégis reá kell mutatnunk, hogy ez a felfogás túlzásba megy. Mert úgy áll a dolog, hogy Itáliában és általában a déli melegebb vidékeken nem volt szükség akkor sem rendszeres fűtésre; ha nagyon kellett egyszer-másszor, a hordozható tűzhelyen bevitt parázs teljesen megfelelt. Ha ezeken a területeken találunk hypocaustumos berendezést, arra csakugyan joggal mondhatjuk, hogy fürdő; ilyen helyen azonban megtaláljuk a római fürdőnek egyéb kellékeit is. Nálunk azonban és a miénkhez hasonló időjárású tartományokban rendszeres fűtés nélkül nem lehet telelni. Az meg csak természetes, hogy ahol lehetett, a hypocaustumos — hazulról ismert — fűtést alkalmazták. Ezért találunk nálunk ilyen berendezésű helyiségeket a nélkül, hogy a fürdőnek egyéb alkatórészei megvolnának. Máskor meg kétségtelenül bizonyos, hogy a hypocaustumos helyiségek lakóházhoz tartoznak. Mindezek alapján talán ideje volna már nálunk is végképen szakítani azzal a felfogással, mely a hypocaustumos helyiségeket mindjárt fürdővel kapcsolja össze.

Ami már most épen a limestáborok fürdőjét illeti, elég tintát fogyasztottak ezzel a kérdéssel kapcsolatosan, kivált a német limesirodalomban. E folyóirat I. (1910) évf. 83—85. lapjain ismertettem is ezt a kérdést. Itt csak épen azt kell hangsúlyoznunk, hogy németországi limestáboroknál a sokak által fürdőnek tartott épület *mindig a táboron kívül, az előtt van*: ez a kivétel nélkül is érvényes szabály. A Leányvár szóban fekvő épülete ezek szerint nem fürdő. Inkább a praefectus lakására kellene gondolnunk, bár részletes jelentés, főleg a leletek ismerete nélkül, lehet, hogy tévedünk. Ennek a lakásnak lehetett két lakosztálya, melyek egyikében talán a praefectus helyettese lakott. De fürdő már csak azért sem lehetett, mert annak megkívánt és előírt helyiségeit beosztani nem lehet. Ellenben a mi feltevésünket megerősítő analogonját találjuk Wiesbaden táborának épen ebben a részében.

A 49. lapon közölt négy feliratos emlék közlése sem megfelelő. Nem az okvetetlenkedés mondatja ezt velünk, hanem akárki meggyőződhetik róla, hogy ezek így teljesen használhatatlanok. Megfelelő magyarázattal azonban — legalább némileg — pótolni lehetett volna az emlékek rossz fenntartása és a vidéki nyomda tökéletlenségéből jól megérthető hiányosságokat.

Az 1908. évi *Értesítő* 48. és 50. lapján ismét két fürdőt említ, egy nagyobbat és egy kisebbet; amarról meg épen azt mondja, hogy férfi és női osztálya volt. Talán nem szükséges bizonyítanunk, hogy ez mennyire képtelenség. Az író valószínűleg arra az időre gondolt, amikor a katonáknak szabad volt megházasodniok. Igaz, hogy erről a szabadságról meglehetősen hiányosak az értesüléseink, de az már nem szenved kétséget, hogy az ilyen katona-családok nem laktak a táborban s az sem valószínű, hogy feleségeik és más női családtagjaik épen fürdeni jártak volna a táborba. Aki pedig e három fürdőt kissé soknak tartja, annak elmondhatjuk, hogy a köv. évi jelentés 91. lapján is olvasunk egyről. Ez pedig már igazán sok egy táborban.

Külön megvitatást érdemelne a jelentés 49. lapján említett I fal az A kapú mellett. Lehetne beszélni arról is, hogy az 51. lapon olvasható állítás: „eleddig nincs egy épen maradt és feltárt római *legio castrum* (sic!) sem, mely kézzelfoghatólag is igazolná az írást.“ Ha úgy kell értenünk az „épen maradt és feltárt“ szavakat, hogy egy tábor sem maradt meg úgy, mint pl. Pompeji és ennek következtében annyira feltárva nincs, akkor nincs szavunk az állítás ellen, mert igaz. Hozzátehetjük, hogy nem is lesz, mert hiszen nincs. De az meg már egészen bizonyos, hogy a ránk maradt táborok kiásott maradványai hihetetlen mértékben világítják meg azt, amit addig „írásból“, azaz irodalmi úton tudtunk ezekről a kérdésekről. Mert azok inkább sejtések voltak, telístele tévedésekkel. *Lambaesis, Novaesium, Carnuntum* legió-táborai, hogy csak a teljesebb fenntartásukat és kiásottakat említsük, valószínű adattárral szolgáltak; vagy lehet-e eléggé értékelnünk azokat a ránk maradt — de fájdalom még fel nem ásott — romokat, melyek a Holt-tenger melletti *Masadánál* Josephus leírásához szemléltetőül kínálkoznak. És ha van még felderíteni való, aminthogy elég van, annak nem annyira emlékeink hiányossága az oka, hanem irodalmi forrásaink száraz volta.

Az 1909. évi *ásatások* eredményeiről még az előző évinél is vázlatosabb jelentést kapunk az *Értesítő*-ben. De azért ebben is van szóvátenni való. A 90. lapon pl. 14. m. széles intervallumot vesz fel alighanem tévesen; ebből 7 m. volna az intervallum, 7 m. pedig a tábor falához belül támaszkodó földtöltés. Mivel most már alaprajzot sem kapunk, nem tudjuk, hol kerültek elő a jelentésben említett épület-maradványok. De aligha hozható analogiába a *saalburgi Exerzierhalle*val.

Ez utóbbi nevet adta tudvalevőleg néhai való jó *Cohausen* a tábor főépülete azon részének, mely a via principalison fekszik s a melyet a legios-táborok megfelelő helyének neve után *principiának* hívhatunk. A tábor főépületének ezt a részét csak a II. sz. eleje óta építik masszívan és már fekvésénél fogva sem volt alkalmas arra, amit *Cohausen* neki tulajdonít, hogy t. i. ott kedvezőtlen időjárásban a katonák gyakorlatozzanak. Ezzel aligha helyesen hasonlítja össze jelentéstevő a szóban forgó épületet, melyről talán inkább azt kell hinnünk, hogy *horreum* volt; de a jelentésben olyan kevés a támpontunk, hogy csupán tapogatózás az, amit tehetünk.

Ennek az évnek főeredménye az u. n. „*praetorium feltárása*, amennyire azt a rajta keresztül huzódó dunai védőtöltés stb. megengedték.“ Azt írja róla, hogy 67 m. hosszú és 21 m. széles volt. Attól félünk, hogy kissé sok a hosszúság. Mert a főépületnek ez a hossza megfelelne körülbelül a Saalburg illető épülete hosszának, de ott a tábor is jelentékenyen — több mint $\frac{1}{3}$ -dal — hosszabb, mint a Leányvár; másfelől a 21 m. szélesség kevés ekkora hosszúsághoz, mert pl. a Saalburgnál — hogy ennél az általa választott példánál maradjunk — mintegy kétszerese ennek. Azután meg a külső falai nagyon vastagok. Úgy, hogy őszintén kell sajnálnunk, hogy nem kapunk róla bővebb leírást és főleg rajzot. Mert akkor talán világosabban látnók a dolgot. Így nem a mi hibánk, ha a németföldi *Eining* táborára gondolunk e jelentést olvasva. Ez a ma teljesen feltárt és fenntartott tábor a rhaetiai limes dunai végétől pár *km.*-rel délre, a Duna jobb partján fekszik. Feltétlenül egyike a korábbi alapítású táborhelyeknek. A Commodus korában, illetőleg már atyja uralma alatt kitört háborúk alkalmával őrségét elűzték, a tábort feldúlták. A béke helyreálltával nem állították helyre az egész tábort, hanem annak csak egyik sarkából alakítottak egy kisebb erődöt, burgust. Vajjon nem hasonló esettel állunk itt szemben, nincs módunkban eldönteni.

Még csak egy mondattal kívánunk foglalkozni. *A 91. lapon olvassuk*: „A saalburgi *praetoriumot* emeletesre rekonstruáltak s a falak erősségét tekintve, a leányvári fővezéri épületnek is emeletesnek kellett lennie.“ Mindenek előtt arra kell utalnunk, hogy a Saalburgra vonatkozó értesülés téves; a tábor főépülete, az u. n. *praetorium nem emeletes*. A leányvári „fővezéri“ épületről, pedig egyáltalán épügy nem lehet beszélni, mint a saalburgi „fővezéri“ épületről.

Az elmondottakkal azt hisszük minden elfogulatlanul gondolkodót meggyőztünk arról, hogy a jelentések közlésének elmaradása amennyire érthetetlen, annyira nincs a megjelenendő monographiák érdekében. Hiszen csak a nagyon is szembeszökő tévedésekre mutattunk reá, mégis mennyi az elkerülhető, tehát elkerülendő hiba. Részben kompromittáló hiba. Az

ásatások vezetőjéről úgy értesültünk, hogy *komoly, törekvő ember*. Annál inkább sajnáljuk, hogy nem vett részt a nyáron rendezett régészeti tanfolyamon, ahol aránylag részletesen foglalkoztunk ezekkel a kérdésekkel. Mert jelentéseiből az tűnik ki, hogy több jóakarattal, mint hivatottsággal rendelkezik a Leányvár monographiájának megírásához. Pedg azt kétségtelenül neki is kell megírnia, mert hiszen ő ásatta. Annak a publikációnak nem kell okvetlenül laz égre törnie. Elég, ha az látszik meg belőle, hogy az ásatások eredményei megbízhatók s lelkiismeretes munka eredményei. Ehhez szükséges, hogy a kalandos feltevésektől óvakodjunk, de az is, hogy ismerjük az elfogadott terminológiát, vagyis a nyelvet: e nélkül nem értenek meg, s így munkánk kárbaveszett, sőt káros. Mert az, hogy nem ásatunk, menthető azzal, hogy szegények vagyunk. De a rosszul végzett munkát jóval nehezebb menteni. A hibákkal tele közlés nagyobb szégyen volna a magyar tudományosságra, mint dicsőség az, hogy végre kiásattunk egy-két táborhelyet. Mindezt pedig elkerülhetjük azzal, ha az ásatási jelentéseket — *lehetőleg bőbeszédűeket, mert elég, ha a monographia lesz komoly, tömör és ünnepies* — közzé- és a hozzászólásokat lehetővé teszük, amint elébb javasoltuk. Ilyen módon aztán azok a szakemberek is hozzájutnak idejében ezekhez az eredményekhez, akik nem tagjai az illető múzeumegyesületnek, de érdeklődnek a kérdések iránt. Ez volna a helyes eljárás, nem pedig a hallgatás.

Általában, ha a Műemlékek Országos Bizottsága a limeskutatásokkal foglalkozik, annak csak örvideni lehet. De csak akkor, ha az *terszerűen történik és hazai szakerők* foglalkoztatásával. A leghatározottabban tiltakozunk az *idegen import* ellen. Ma Magyarországon van szakember az ilyen munkák végzésére. Fájdalom, anyagi erő nincs elég a munkálatokra. Ezek a szakemberek semmivel sem szolgáltak reá olyan sértésre, hogy mellőzésükkel idegeneket foglalkoztassanak. Már pedig legalább is történt valami ilyen irányban. A Műemlékek Orsz. Bizottságának a *magyar nemzeti reputáció* érdekében meg kellene akadályoznia, hogy magyar földön idegen nemzet fiai tudományos ásatásokat végezzenek. Legalább is minden lehető módon ellene kellene dolgoznia, nem pedig előmozdítania azt. Hiszen ma már csak kulturátlan területekre küldenek tudományos expedíciókat, de művelt országok maguk végzik el a dolgukat s az idegent legfeljebb tanulmányozni látják szivesen. Ez már nemzeti önérzetünk dolga kell, hogy legyen.

A *terszerűséget* pedig azért tartjuk szükségesnek, mert így lehet csak eredményt elérni. Nagy feladatokat nem lehet ötletszerű intézkedésekkel megoldani. Annál kevésbé olyan nagy feladatot, mint a limeskutatások. Egy időben Erdélyben kutatgatnak a bizottság nevében és pénzén; azután a Duna mentén, hogy több mint egy évtized mulva ismét Erdélyben tűnjenek fel emberei. Arról értesülünk u. i., hogy

a Múemlékek Országos Bizottsága részéről megtörténtek a helyszíni tanulmányok a Gredistyei Csetátye, az u. n. Muncseli Gredistye emlékeinek kiásatására. Megtörténtek *akkor*, amikor köztudomású volt, hogy az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem és régiségtára megkezdte a daciai limes kutatását, megvan erre a maga programja s az anyagiak előteremtésén fáradozik. Megtörténtek *anélkül*, hogy *ezt* az érem- és régiségtárat értesítették volna a tervről, holott annak igazgatója nemcsak múzeumi orsz. felügyelő, hanem a bizottságnak is tagja, akit mindkét, vagy ha jobban tetszik múzeum-igazgatói és egyetemi tanári mivoltában is értesíteni kellett volna erről a tervről.

Volt valami szándékosság ebben az eljárásban? Talán nem; de helyes nem volt semmiesetre. Mert legalább is negligált egy olyan életerős és munkaképes szervet, mint az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtára. A nagy feladatok megoldásának első feltétele pedig minden erő felhasználása és minden munkásnak épen a maga helyére való állítása.

Mindezt pedig elmondtuk azért, mert valamiképen nincs az ügy érdekében a pannoniai limeskutatások eredményei előzetes közlésének — monographikus közlések érdekében való — beszüntetése, épen úgy határozottan káros erdélyi területen olyan kutatás a római limes dolgában, amely az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárával nem számol. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtára — több, mint egy évtizedre terjedő előmunkálatok árán — megtalálta a módját annak, hogy a többi érdekelt múzeummal egyetértően, megfelelő munkafelosztással, ha hosszú időn át is, megoldja ezt a feladatot. Annyit elért, hogy egységes terv és elvek szerint — a szakközönségnek jelentések útján való állandó tájékoztatása mellett — folyik a munka a pannoniai limeszel semmi összefüggést nem mutató daciai limesen. Az ügy érdeke azt kívánja, hogy a munkálatoknak ezt az egységét ötletszerű beavatkozásokkal legalább olyan tényezők ne zavarják, melyeknek az ügy előmozdítása, nem pedig annak káros irányban való befolyásolása a feladata. Minthogy pedig az ügy érdeke ezt kívánja, nincs okunk feltenni, hogy nem úgy lesz.

Kolozsvár, 1911. október.

Dr. Buday Árpád.

† **Ornstein József.** Januárus 31-én Szamosujvár városának egész közönsége, mind megannyi tisztelője kísérte utolsó útjára *Ornstein József* nyug. őrnagyot.

Egész élete nemes tevékenységben telt. el. Mintegy 30 éve történt nyugalomba vonulása óta hazája tudományos kincseit igyekezett felfedni, ismertetni, nemcsak itthon, hanem külföldön is. *A daciai régiségtan*

lelkes, fáradhatatlan és komoly, megbízható munkást vesztett benne. Nem tartotta magát szakembernek, pedig munkássága méltó a szakemberhez. Kivált a *Ravennai Névtelen* adatainak alkalmazása tekintetében kifejtett munkásságára gondolunk, melynek eredményei ma is elfogadottak.

Neki köszönhetjük a *Szamosujvár melletti római tábor* helyének megállapítását és nem egy *emlékének* értékes közlését. Ő kezdte meg a tábor felásatását is; fájdalom, munkáját — fedezet hiányában — félbe kellett hagynia, s még nagyobb fájdalom, hogy amikor ismét került fedezet, akkor már az öregség nem engedte, hogy az ásásokban tevékeny részt vegyen. Kárát vallották az ásások. Tudományos érdemeiért a szamosújvári Örmény Múzeum tb. igazgatójának választotta, hazai és külföldi szakemberek nagyrabecsülését nyerte meg.

Emlékét kegyelettel ápoljuk!

† **Joseph Ornstein.** Le 31 janvier dernier, toute la population de Szamosujvár se fit un devoir, en signe de respect, d'accompagner à sa demeure suprême le colonel retraité, M. *Joseph Ornstein.*

Sa vie tout entière fut une longue suite de nobles activités. Depuis sa retraite, prise il y a trente ans environ, il s'efforça de découvrir les trésors scientifiques que recèlent notre pays, et de les faire connaître, aussi bien à l'étranger que chez nous. *L'archéologie de la Dacie* a perdu en lui un travailleur enthousiaste, infatigable, et sérieux, éprouvé. Il ne se considérait pas comme un professionnel, et pourtant ses travaux auraient fait honneur à un homme de métier. Tel est notamment le cas pour ses travaux sur l'emploi des données *Anonyme de Ravenne*, dont les conclusions sont encore admises par nous aujourd'hui.

Nous lui devons aussi la détermination exacte de l'emplacement du *camp romain près de Szamosujvár* ainsi que des communications sur plus d'un *monument* précieux. C'est lui aussi qui commença les fouilles du camp; il dut malheureusement interrompre le travail, faute de ressources; et lorsque l'aide pécuniaire lui fut enfin accordée, il ne put hélas plus, par suite de son âge avancé, prendre une part active aux fouilles nouvelles, au grand détriment de ces fouilles. A cause de ses mérites scientifiques, il avait été élu directeur honoraire du Örmény Múzeum (Musée Arménien) de Szamosujvár. Il s'était acquis la considération des archéologues de notre pays et de l'étranger.

Gardons pieusement sa mémoire!

Értelemzavaró sajtóhibák. — Fautes d'impression embrouillants le sens.

A	31.	lapon az 53. és 54. sz. képek	kicszerélődtek egymás közt.
"	"	alulról 14. sorban	<i>elsimítva</i> ntán be kell szúrni: (54. kép, 1. sz.)
"	36.	felülről " "	67. kép 1. helyett 67. kép 1—2. jön.
"	80.	" " 15. "	egy helyett egy-egy jön.
"	111.	alulról 8. "	9. sz. képünk helyett 8. sz. képünk jön.
"	117.	"	3. jegyzetben 205—8. lap helyett 215 lap jön.
"	135.	alulról 21. sorban	<i>közszerkezetek</i> helyett <i>közönséges szerkezetek</i> jön.
"	140.	felülről 3. "	<i>nem lehetetlen</i> " <i>biztos tény</i> jön.
"	"	" " " "	<i>korábban</i> " <i>későbbben</i> "
"	145.	" " 20. "	<i>két</i> " <i>hét</i> "
"	"	" " 21. "	<i>amelyek</i> " <i>az ételek pedig</i> "
"	148.	alulról 3. "	<i>rövidebb</i> " <i>behatóbb</i> "
"	161.	" " 9. "	<i>térfokon</i> " <i>Egy pitvaron</i> "

* * *

Pag. 8, 9, 17, 21, 29, 43, dans les légendes de fig. 4, 5, 24, 32, 49 et 78 au lieu de: *couvercle* resp. *couvercles*, lisez: *couvercle* resp. *couvercles*.

Pag. 12. dans les légendes	de la fig. 16. au lieu de: <i>ferre</i>	lisez <i>terre</i> .
" 24. " " "	" " " 41. " " "	<i>corceau</i> " <i>cerceau</i> .
" 32. " " "	" " " 55. " " "	<i>bourin</i> " <i>burin</i> .
" 33. " " "	" " " 57. " " "	<i>mouelles</i> " <i>moules</i> .
" 37. " " "	" " " 66. " " "	<i>chanet</i> " <i>chenet</i> .
" 31. les fig. nr. 53. és 54.	se trouvent échangées.	
" 61. ligne	7. au lieu de: <i>que</i>	lisez <i>peu</i> .
" 65. " "	1. " " " <i>suite</i>	" <i>cuit</i> .
" " " "	" " " " <i>endut</i>	" <i>enduit</i> .
" " d'en bas ligne	9. " " " <i>groue</i>	" <i>groupe</i> .
" 69. " " "	3. " " " <i>couche</i>	" <i>couche</i> .
" 70. ligne	13. " " " <i>avec</i>	" <i>avec</i> .
" " " "	28. " " " <i>B.</i>	" <i>H.</i>
" 71. " "	10. <i>circulaire</i>	<i>à rayer</i> .
" " " "	22. au lieu de: <i>dixhuit</i>	lisez <i>dix-huit</i> .
" " " "	23. " " " <i>de marches</i>	" <i>d'escalier</i> .
" 72. " "	1. " " " <i>vierra</i>	" <i>vierge</i> .
" " d'en bas ligne	12. <i>trous de pilot</i>	<i>à rayer</i> .
" 73. ligne	11—12. au lieu de: <i>révétant</i>	lisez <i>révélant</i> .
" " " "	25. <i>à partir de dont: à rayer</i> .	
" " " "	" au lieu de: <i>fig. 85. a., 85. b.</i>	lisez <i>fig. 85</i> .
" 90. " "	6. " " " <i>Mais</i>	" <i>Or</i>
" " d'en bas ligne	3. " " " <i>même frontière</i>	" <i>mêmetempsfrontière</i>
" " " " "	7. " " " <i>cette étant</i>	" <i>cette légion étant</i> .
" 95. " " "	10. " " " <i>Ceux ci</i>	" <i>Ces cohortes</i> .